

А.С. Ақтанова, А.Қ. Жүндібаева, Ж.Н. Нұрлыбаева

ҚАЗАҚ ӘДЕБИЕТІ

Жалпы білім беретін мектептің қоғамдық-гуманитарлық
бағыттағы 11-сыныбына арналған оқулық

Екі бөлімді

2-бөлім

11

Қазақстан Республикасының Білім және ғылым министрлігі ұсынған








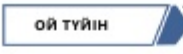

А. Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтының сарапшыларымен келісілді



Алматы «Атамұра» 2020

*Оқулық Қазақстан Республикасының Білім және ғылым министрлігі бекіткен
Жалпы орта білім беру деңгейінің қоғамдық-гуманитарлық бағыттағы
10–11-сыныптарына арналған «Қазақ әдебиеті» пәнінен жаңартылған мазмұндағы
үлгілік оқу бағдарламасына сәйкес дайындалды.*

Шартты белгілер:

	– сөздік		түсіну, жауап беру тапсырмалары
	– тірек сөздер		қолдану, талдау, жобалау тапсырмалары
	– ғалымдардың, қаламгерлердің автор шығармашылығы мен шығарма туралы түйінді пікірлері		жинақтау, салыс- тыру, зерделеу тапсырмалары
			бағалау, қорытындылау тапсырмалары
	– әдеби-теориялық ұғымдар		

Ақтанова А.С. т.б.

А37 Қазақ әдебиеті: 2-бөлім. Жалпы білім беретін мектептің қоғамдық-гуманитарлық бағыттағы 11-сыныбына арналған оқулық/Ақтанова А.С., Жүндібаева А.Қ., Нұрлыбаева Ж.Н. – Алматы: «Атамұра», 2020. – 224 бет.

ISBN 978–601–331–758–8

2-бөлім. – 2020. – 224 б.

ISBN 978–601–331–760–1

ӨОЖ 373.167.1
КБЖ 84(5Қаз)я72

ISBN 978–601–331–760–1 (2-бөлім)
ISBN 978–601–331–758–8

© Ақтанова А.С., Жүндібаева А.Қ.,
Нұрлыбаева Ж.Н., 2020
© «Атамұра», 2020

Қымбатты жас дос! Өнердің ең үлкені – сөз өнері. Ұлт ұстазы Ахмет Байтұрсынұлы әдебиетті «асыл сөз» деп қадір тұтып, оның барлық өнерлерден үстем екенін айтқан.

Қазақ әдебиеті – өзінің тарихы мен дамуында әлем әдебиетінің бір бөлшегі ретінде ғасырлар бойы адамзатпен бірге жасап келе жатқан қымбат қазына. Қазақ халқының алғашқы мифологиялық танымынан бастап бүгінгі күнге дейін әдебиетте қалыптасқан көркем бейнелер соған дәлел. «Әдебиет – өмірдің айнасы» деген сөз бар. Өмірде, қоғамдық ортада, жеке адам басында болып жатқан түрлі оқиғалар әдебиет арқылы бізге жеткен. Біздің заманымыздың да бейнесі болашаққа әдебиет арқылы жетеді.

Әдебиетті көркем де, тартымды ететін – тіл. Әдебиет пен тіл біте қайнасып, бірін-бірі дамытып отырады. Тілдік қорымыздағы барлық сөздер әдебиет жасауға қатысады. Әдебиет өз кезегінде сөздік қордағы мол қазынаны игере отырып, жаңа оралымдар мен көркем бейнелер тудырады.

Әдебиеттің дамуындағы тағы бір маңызды дүние – ой. Ой көркем әдебиетте идея түрінде беріледі. Ой халықтың мақсаты мен болашаққа деген көзқарасынан туады. Тіл, ой, әдебиет үштағаны бірлесіп, халықтың тарихи жадын қалыптастырады. Халық өзінің тарихи жады арқылы болашаққа барады. Еліміздің мәңгілік болуы – әдебиетіміздің көркем ойлы, жан-жақты болуымен де байланысты.

Қазақ әдебиеті оқулығының екінші кітабындағы «Ғасырлық туынды» және «Әдебиеттегі сын-сарын» бөлімдері арқылы кемеңгер жазушы М. Өуезовтің «Абай жолы» роман-эпопеясын, Т. Молдағалиевтың «Бауырлар» өлеңін, Т. Өсемқұловтың «Векторының қазынасы» әңгімесін, Э. Хемингуэйдің «Шал мен теңіз» повесін оқимыз. Бұл туындылардың барлығы біздің рухани жандүниеміздің жаңа қазыналарымен байып, болашақта ел игілігін еселеу жолында өз көмегін тигізеді.

Қымбатты оқушы, әдебиеттің осындай зор мүмкіндігін пайдаланып, қасиетті тіліміз бен халқымыздың көркем ойын келер ұрпаққа жеткізуші тұлға болуың үшін оқулықта берілген көркем туындыларды түсініп оқып, жаңаша ой түйуің керек.

Әдебиет әлеміндегі асыл қазыналарды бірге теріп, игілігімізге жаратайық! Іске сәт!

ОҚУЛЫҚ КАРТАСЫ

Шығарма	Авторы	Жанры	Теория
Сыр сандық	Сәкен Сейфуллин	Өлең	аллегория, символ
Қаһар	Ілияс Есенберлин	Тарихи роман	тарихи роман, стиль, жинақтау, даралау
Бесатар	Асқар Сүлейменов	Повесть	ұлттық мінез
Өзім туралы	Қасым Аманжолов	Өлең	көркем қиял
Жалған дүние	Смағұл Елубай	Роман	экзистенциализм
Абай жолы	Мұхтар Әуезов	Роман-эпопея	эпопея, типтендіру, көркем бейне, көркемдік деталь, көркемдік уақыт, прототип
Бауырлар	Тұманбай Молдағалиев	Өлең	поэзиялық лексика
Бекторының қазынасы	Таласбек Әсемқұлов	Әңгіме	лирикалық шегініс
Шал мен теңіз	Эрнест Хемингуэй	Повесть	көркем аударма

ҒАСЫРЛЫҚ ТУЫНДЫ

«Ғасырлық туынды» бөлімі халқымыздың біртуар ұлы, заманымыздың заңғар жазушысы Мұхтар Омарханұлы Әуезовтің «Абай жолы» роман-эпопеясына арналады. Романда гуманист, ойшыл ақын Абай мен оның айналасындағы адамдар бейнесі арқылы қазақ халқының тарихы бейнеленеді. Халқымыздың салт-дәстүрі, тұрмыстық-әлеуметтік жағдайы, қоғамдық өмірі жан-жақты суреттеледі. Абайдың идеал тұлғасы, өресі биік көркем бейнесі де романда барлық қырынан ашылған. Абай арқылы әлем қазақты таниды. Қазақтың тарихы мен мәдениетін, әдебиетін түйсінеді. Абай жолы – қазақ халқының жолы. Абай жолы – әділдік пен ақиқаттың жолы.



МҰХТАР ОМАРХАНҰЛЫ ӨУЕЗОВ

(1897–1961)



Мұхтар Омарханұлы Өуезов – жазушы, абайтанушы, драматург, публицист, әдебиеттанушы, аудармашы, қоғам қайраткері, академик. Ол Шығыс Қазақстан облысы Абай ауданындағы Бөрілі ауылында 1897 жылы 28 қыргүйекте дүниеге келген. Атасы Өуез де, әкесі Омархан да сауатты адамдар болған. Абай ауылымен іргелес отырған Өуез – ақын өлеңдерін алғашқы тыңдаушылардың әрі қағаз бетіне түскен өлеңдер туралы пікір айтқан адамдардың бірі болған. Мұхтар Өуезовтің Абай шығармашылығына қызығушылығын оятқан да атасы еді. Өуезді Абай құрмет тұтып, «Өуке аға», «Үлкен қожа» деп атаған. М. Өуезов өз естеліктерінде атасының оған алты жастан бастап Абайдың өлеңдерін жаттатқанын айтады.

1908 жылы Семейдегі Камалиддин медресесінде, кейін орыс мектебінің дайындық курсында оқиды. 1910 жылдан Семейдегі бес сыныптық қазына училищесінде оқиды. 1915 жылы Семей қаласындағы мұғалімдер семинариясына оқуға түседі. 1917 жылы Шәкәрім Құдайбердіұлының «Жолсыз жаза» поэмасының негізінде «Еңлік–Кебек» пьесасын жазып, оны Ойқұдық деген жерде Әйгерімнің үйінде сахналайды. Осы жылдары «Адамдық негізі – әйел», «Оқудағы құрбыларыма!», «Қайсысын қолданамыз», «Ғылым», «Будда», «Мәдениетке қай кәсіп жуық?», «Мәдениет һәм ұлт» және т.б. көптеген мақалалары жарыққа шыққан. 1918 жылы Жүсіпбек Аймауытовпен бірігіп «Абай» журналын шығарады. 1921 жылы «Қорғансыздың күні» атты алғашқы өңгімесі жарияланды.

1922 жылы күзде Ташкенттегі Орта Азия университетіне оқуға түсіп, «Шолпан» және «Сана» журналдарында қызмет етеді. «Қыр суреттері», «Қыр өңгімелері», «Үйлену», «Оқыған азамат», «Кім кінәлі?», «Заман еркесі» өңгімелері осы басылымдарда жарық көрген.

1923 жылы маусым айында Ташкенттегі Орта Азия университетінен Ленинград (қазіргі Санкт-Петербург) мемлекеттік университетінің тіл-әдебиет бөліміне ауысады. 1924–1925 жылдар аралығында Семейдегі мұғалімдер техникумында оқытушы болып істейді. Оқытушы бола жүріп, «Таң» журналын шығарады. 1925 жылы Ленинградқа оралып, оқуын қайта жалғастырады. 1928 жылы Орта Азия мемлекеттік университетінің

аспирантурасына қабылданды. Бұдан бөлек Қазақ ағарту институтында сабақ берді. М. Өуезов проза мен драматургияда қатар қызмет етті. Отызыншы жылдары «Қасеннің құбылыстары», «Іздер», «Шатқалаң», «Құм мен Асқар», «Бүркітші» әңгімелері мен «Айман–Шолпан», «Тас түлек», «Шегарада», «Түнгі сарын» пьесаларын жазады.

Абайдың өмірі мен шығармашылығын, Абайдың ақындық мектебі тұжырымдамасын, қазақ әдебиеті тарихының кезеңдерін зерттеп, әдебиеттегі зарзаман ақындарының бағыты туралы ғылыми түсінік қалыптастырды. Жазушы өзінің ең басты шығармасы «Абай жолы» роман-эпопеясының бірінші кітабын 1942 жылы, екінші кітабын 1947 жылы жарыққа шығарды. 1949 жылы роман бірінші дәрежелі Сталиндік сыйлықпен, Құрмет белгісімен марапатталды. 1954 жылы «Абай жолы» романын толық аяқтайды. Абайға байланысты «Абай» трагедиясын, «Абай жолы» роман-эпопеясын, «Абай Құнанбайұлы» ғылыми монографиясын, «Абайтану дәрістерін», «Абайтанудан жарияланбаған материалдар» және т.б. көптеген ғылыми және танымдық еңбектер жазған.

1960 жылы ол Кеңес жазушыларымен бірге АҚШ-қа барып қайтты. Қайта оралғаннан кейін «Америка әсерлері» атты очерк және жаңа роман жазумен айналысады.

1961 жылдың жазында Өуезов емделу үшін Мәскеуге барып, 1961 жылы 27 маусымда ота кезінде қайтыс болды.

Қазіргі қазақ әдебиетінде өуезовтану ғылыми бағыты қалыптасқан. М. Өуезов өмірі мен шығармашылығы, ұстаздық қызметі, әдеби және мәдени мұрасы туралы Қ. Сәтбаев, М. Қаратаев, З. Қабдолов, З. Ахметов, А. Нұрқатов, З. Кедрин, Ы. Дүйсенбаев, Е. Лизунова, Р. Бердібаев, Л. Өуезова т.б. зерттеулер жүргізді. М. Өуезов шығармашылығы туралы «Мұхтар Өуезовтің қолжазба мұрасы», «Мұхтар Өуезовтің өмірі мен шығармаларының шежіресі» деген ұжымдық еңбектер жарыққа шықты. Жазушының алты томдығы (1957), он екі томдығы (1967), жиырма томдығы (1987), елу томдық жинағы жарық көрді.

«Абай» романының жазылу жайынан:

Мен бұл мақалада Абай жөніндегі (қазір төрт томы түгел жазылып біткен) романдарымның алғашқы екі кітабын сөз етемін. «Абай жолының» екінші кітабымен оқушы жұртшылық күні бүгін толық танысып болған жоқ. Сондықтан оған кейінірек бір оралып соғуды жөн көрдім. Ал менің ұлы ақынды, ақын өмір сүрген дәуірдің тарихи шындығын көрсету мақсатындағы творчестволық ісімнің бірқатар сырын «Абай» романының маңында айтар пікірімнен де аңғаруға болады.

Алдымен, мынаны ескерген жөн: «Абай» да, «Абай жолы» да – тарихи романдар. Бірақ жұртқа мәлім «Петр Бірінші», «Емельян Пугачев» немесе «Степан Разин» сияқты романдардан менің романдарымның өзіне төн кейбір өзгешеліктері бар.

Аталған романдардың геройлары – қайсыбірі ірі қоғамдық қайраткер болуымен бірге, көбіне төтенше ер, бұрқанған күштің, қолма-қол қимылдың адамдары болып келеді, олар бұқараны өздерінің еркін іс-әрекеттерімен бастайды; ал менің романдарым батыр емес, ақын туралы, менің геройым – творчестволық тұлға; демек, қоғамдық құбылыс есебінде көрінетін оның қолма-қол қимыл әрекетінің нәтижесі емес, творчестволық еңбегінің туындысы ғана.

...Міне, бұл тақырыпқа келгенде, мен осы ерекшеліктерді қатты ескердім. Геройымның сыртқы әрекетін ғана емес, ішкі творчестволық бұралаңдарын, творчестволық психологиясын, оның өмірді тікелей түйсінулерінің, сезіну-толқынуларының нәтижесінде көрінген шындық құбылыстың сырларын, тіпті ақын шығармаларының тамыр тартқан тереңін аша көрсетуге көп күш жұмсадым.

Мұхтар Әуезов, 1959 жыл

Ғалым пікірі

Қазақ халқының өткенін зерттегісі келетін ғалымның бірде-бірі бұл кітапты жанап өте алмайды: ғалым-филолог одан фольклордың бай материалдарына қанығумен қоса, қазақ әдеби тілі мен сөздігінің қаз басуы мен қалыптасуын көреді; ғалым-этнограф қазір көне заманмен қоса көнерген небір тұрмыстық белгілер мен өмір құбылыстарын біледі.

Қаныш Сәтбаев

Теория

ЭПОПЕЯ (грекше *epos* – сөз, баяндау және *poieo* – жасаймын) – бүкіл бір дәуірді кеңінен қамтып бейнелейтін кең тынысты, сан салалы эпикалық шығарма. Ежелгі Грекияда халықтың өмірін, қаһармандарын, ірі тарихи оқиғаларды суреттейтін өлең-жырларды бір желіге тізіп, тұтастыру арқылы жасалған көлемді эпостық жырды «эпопея» деп атаған. Мысалы, Гомердің «Илиада», «Одиссея» атты эпостық жырлары, үнді елінің «Махабхарата», қырғыз халқының әйгілі «Манас» эпосы осындай әдеби туындылар қатарына жатады.

Біздің уақытымызда «эпопея» деп тарихи уақыттың маңызды кезеңдерін, халық өмірін әр қырынан көрсететін, үлкен тарихи оқиғаны, күрделі тағдырлар тоғысын бейнелейтін романдар циклін айтады. Л.Н. Толстойдың «Соғыс және бейбітшілік», М.А. Шолоховтың «Тынық Дон» атты шығармалары соған мысал. Қазақ әдебиетінде М. Өуезовтің «Абай жолы» роман-эпопеясы – қазақ халқының жарты ғасырлық өмірінің энциклопедиясы дерлік кесек, көркем туынды.

Бұдан біз «эпопея» деген ұғымның жазба әдебиетінде тақырып-мазмұнды бейнелеу әдіс-тәсілдері, көркемдік ерекшеліктері жағынан мүлде өзгеріп, жаңа сипат алғанын айқын көреміз.

Серік Негимов

М. Өуезовтің «Абай жолы» роман-эпопеясының бірінші кітабы мынадай тараулардан тұрады: «Қайтқанда», «Қат-қабатта», «Жолда», «Шытырманда», «Бел-белесте», «Өрде», «Қияда».

АБАЙ ЖОЛЫ

(бірінші кітап)

ҚАЙТҚАНДА

Оқу мақсаттары:

11.1.1.1 әдеби шығарманың сюжеттік-композициялық құрылымын талдау арқылы көтерілген ғаламдық мәселелерді терең түсіну.

11.1.2.1 әдеби шығармадағы көтерілген мәселелерді қазіргі өмірмен байланыстырып, ұлттық мүдде тұрғысынан ашу.

11.2.5.1 қазақ әдебиеті мен әлем әдебиетіндегі ортақ бағыт, әдеби ағым, жалпыадамзаттық құндылықтарды анықтау, талдау жасау.

11.3.1.1 шығарманы ғаламдық тақырыптармен салыстырып, тарихи және көркемдік құндылығын бағалау.



Тірек сөздер: үш күндік жол, бала шәкірт, ауыл, әке, әже, аналар.

Мақсатқа қол жеткізу үшін:

- ✓ берілген үзіндінің сюжетін ауызша айтуға дайындалу;
- ✓ композициялық жүйесін талдау;
- ✓ үзіндіде суреттелетін оқиғалардан өмір шындығын табу.

Үш күндік жолдың бүгінгі, соңғы күніне бала шәкірт барын салды.

Қорықтан күн шыға атқа мінейік деп асыққан-ды. Бұны қаладан алып қайтқалы барған ағайыны Байтасты да таң атар-атпаста өзі оятып тұрғызып еді.

Күнұзын аттан да түспей, өзге жүргіншілерден оқ бойы алда отырған. Кей-кейде өзіне таныс Көкүйірім мен Буратиген, Тақырбұлақ сияқты қоныс-құдықтардың тұс-тұсына келгенде бала оқшау шығып, астындағы жарау құла бестісін ағызып-ағызып та алады.

Арттағылар – Байтас пен жорға Жұмабай:

– Мына баланың ауылға асығуын-ай!

– Сорлы бала қыстай ішқұса болып қалған-ау, – деседі. Бала шәкірт ұзап кеткенде, бұлар да еріксіз желе шоқырақтап шауып отырып, қуып жетеді. Жорға Жұмабайдың тақымында қара шоқпары бар. Байтастың да аяғының басына ілген ұзын қайың сойылы бар-ды. Тақырбұлақ тұсына келгенде Байтастар баланы жеке шабудан тежеп:

– Енді бізден ұзап кетпе! Анау Есембайдың жырасын білесің ғой!.. Ұры жатады... – деді.

– Сені мен бізді манадан көріп отыр! «Қоқырақтап жалғыз шабатын неме екен, түсіріп, атын әпкел өзінің!» дейді де, сені төбеден бір-ақ нұқып, мына бәйге бестіңді алады да, кете барады, – деді Жұмабай да.

– Е, сендер ше? Сендер беріп жібересіңдер ме?

– Ойбай, бізде не қауқар бар? Біз екеу-ақ...

– Олар самсаған сары қол. Бұл Есембайда ұдайы жау жатады. Тек бізді өзіміздің елдің адамы деп аман қалдырмаса, жер жаман, – деп Жұмабай шошыта сөйлегісі келеді.

Баланың қытығына тиетіні осы жері.

– Өйтеуір, сендерден дәрмен жоқ екен. Ендеше бірге жүрдім не, жеке жүрдім не? Ал кеттім! – деп соқтырта жөнелді. Бұл Тақырбұлақтан өте бергенде бастағаны еді.

Содан жаңағы қауіпті деген Есембайға жеткенше, артына бірде-бір қараған жоқ. Көз ұшына кетіп ұзап алып, ылғи жапа-жалғыз шауып отырған.

Жолдың бұл тұстары ылғи белес-белес болатын. Осы қазіргідей боп жұрт Шыңғысқа, жайлауға қарай көшкенде елсіз боп қалатын жер. Алыстан жолды бағып отыратын тұрғылары бар. Тақ иек артпадан, өкпе тұстан жүргіншіге жауды қоян-қолтық, құшақтастыра түсіретін ұры сай, жасырын жыралары да бар.

Бұдан бұрынғы екі күндік жолда үлкендер жылдам жүрмей, баланың шыдамын әбден тауысқан-ды. Ол сондықтан бүгін, ауылға жететін күні



үлкендерді еріксіз қатты жүргізудің айласын тапқанына дән ырза. Күні бойы осылай етуге байлаған.

– Бала деген қорқар болар еді. Ес бар ма өзінде, пәруәрдигер, – деп Байтас бабын таба алмай басын шайқайды.

Жұмабай әбден болмаған соң:

– Қап, мынаның баласы!.. «Мен бөрінің бөлтірігімін» деп келеді-ау! Қой, не де болса, қалмайық енді. Байтас, жүр! – деп шаба жөнелді. Екеуі де жарыса бастады.

...Бала шәкірт ауылға асыққан, лепірген күйіне қайта келіп, тағы да тебіне жөнелді.

– Уа, қой деймін, бала! Ат зорықтырасың!

– Жапа-жалғыз ұзап кетіп, жауға жем боласың! – деп екі жолдасы тағы тежей бергісі келді.

Бірақ қаладан, жабырқау медреседен жаңа құтылып, енді үйіне, ауылға жетуге асыққан бала шәкірт ол сөздерді тыңдайын деп ойысқан жоқ.

Үлкендер қорыққан Есембай да, тіпті ұрылар да Абайға сондайлық жат, суық боп көріне алмады. Ұры десе, осы елдің өздеріндей қазақтары.

Көп болса, киімдері, ер-тұрманы ғана жаман; қолдарында сойылдары ғана бар. Ондай ұрылар жайында Абайдың естіген әңгімелері соншалық көп. Кейде, тіпті сарытоқым ұры болған – ел ішіндегі үлкендердің өз аузынан естіген әңгімелері де ұмытылмайтын. Қайта бір кездесіп, дәл жауға шапқан пішіндерін көрсем деген іште жүрген ынтықтығы да болатын...

Қорықтан шыққалы таңертеңнен бері бөгелместен тартқан үш салт атты аттарын қан сорпа қылған қалпында, кешкі екінді кезінде Көлқайнардағы Құнанбай ауылына, Абайдың өз шешесі Ұлжанның отырған ауылына кеп жетіп еді.

Көлқайнар суы мөлдір, мол бұлақ болғанмен, кең қоныс емес. Жайлауға қарай, Шыңғыс асқалы беттеп келе жатқан елдің үш-төрт ауылы қоныпты.

Бұның бәрі «Құнанбай ауылы» деп аталады. Өзінің ауылы мен жақын туысқандарының ауылдары.

Көлемі аз бұлақтың айналасына жиі қонған ауылдардың үйлері де, шұбыртқан малы да, адамдары да кешкі мезгілде ыю-қию араласып жатқан сияқты. Жерошақтардан шыққан түтіндері де біріне-бірі қосылып ұласып, тұтасқан көкшіл мұнардай тарайды. Үрген иттер, мал қайырған айғайлар, маңыраған қой, қозы шулары араласып жатыр. Кешкі суға келе жатқан қалың жылқының кісіней шапқан дүбірі, шаңтозаңы болсын немесе оқта-текте азынай кісінеп, үйірін іздеп шапқан, мінуден босаған жас айғырлар дауыстары болсын – барлығы да осы отырған ауылдардың осы кештегі тіршілік тынысын білдірген сияқты. Баланың барынша сағынған көрінісі. Қазір жүрегін аттай тулатып, соншалық қуантып, еркін алған көрінісі. Жүргіншілер бұлақтың дәл қасына ең жақын қонған ауылға келе жатыр. Ортасында бес үлкен ақ үй бар, көп үйлі ауыл – Абайдың екі шешесі Ұлжан мен Айғыздың ауылы.

Осы ауылдың шеткі үйлерін сырттап, кешкі жайылымға, батыс жаққа қарай жаңа өріп бара жатқан бойдақ қойдың ішін аралап, ортадағы үлкен үйлерге қарай беттеп келе жатқан үш аттыны бұл ауыл тез таныды. Өсіресе қораның ортасында қосақталған қойды сауып отырған қатындар бұрын көрген екен. Етектерін белдеріне қайырып түріп алған, алжапқыш тартқан қалыптарымен, қолдарына шелектерін ұстасып, жүргіншілерге қарап:

- Қалашылар, қалашылар келеді!
- Анау Абай, Абай ғой, айналайын-ай! Апасына айтайыншы, – деді...
- Бәсе, Телғара ғой... жаным-ау, мынау... Телғара! Өпкеме айтайыншы, – деп жеңге де үлкен үйге қарай ұмтылысқан.

Сағынған баласының келер мөлшерін Байтас кеткеннен бері шешесі Ұлжан да есептеп, осы бүгінге ұйғарып жүр еді. Қырықтың ішіне жаңа кіріп, семіз тартып қалған сары-қызыл бәйбіше жаңағы дауыстарды түгел естіді. Өз үйінен шығарда, төрде отырған енесі Зерені де хабарландырып, сүйемелдеп ерте шықты.

Құлағы көптен мүкіс тартқан кәрі әжесінің ең бір жақсы көретін немересі – Абай-ды. Оны есінен шығармай, дұғасына кіргізіп, тілеуін тілеп отыратын.

Аттылар үйдің сыртына келе бергенде алдарында, сол үлкен үй мен күншығыс жағына тігілген қонақ үйдің екі арасында бұларды күткен бір топ жан түр екен. Жаңағы шешелерден басқа: жеңгелер, көрші үйлердің қатындары, бірен-саран тыста жүрген шал-кемпір, онан соң осы ауылдың барлық үйлерінен шығып, жүгірісіп келіп жатқан балалар бар. Бұл топқа қарай ауылдың үлкендері де жан-жақтан дабырлап сөйлеп, ағылып келіп жатыр.

Осы жиынға қараған бетімен, екі жолдасынан озып кеп бұрын түскен Абайдың атын біреу алып кете берді. Бала көп ішінен, ең алдымен өзінің шешесін көріп, соған қарай жүре беріп еді, шешесі анадай жерде тұрып:

– Әй, шырағым, балам, әуелі ар жағында өкең тұр... Сәлем бер! – деді.

Абай жалт қарап барып, жаңа көрді. Анадай жерде, қонақ үйдің сыртында, қасында екі-үш үлкен кісі бар – әкесі Құнанбай тұр екен. Ыңғайсыздықпен қысылып қалған бала шешесінің сондайлық салқын сабырының мәнін ұқты да, әкесіне қарай тез бұрылды. Байтас пен жорға Жұмабай да анадайдан аттарынан түсіп жаяулап жетектеп, Құнанбайға қарай келеді екен. Бірақ өңі сүп-сүр, зор денелі, бурыл сақалды Құнанбайдың жалғыз көзі бұларда емес. Батыс жақтан 4–5 атты жолаушы келеді екен. Арты Қыдырдан шыққан жолаушылар тәрізді. Өздері өңшең толық денелі, үлкендер сияқты. Құнанбайдың бүгін әдейі тосып отырған адамдары болу керек. Ол соларға қарап тұр.

Байтас пен Жұмабай тақай бергенде, Абай да қасына кеп қалып еді. Үшеуі бірдей жамырай сәлем берді. Құнанбай тез бұрылып сәлемдерін алды да, қысқа ғана амандық сұрады. Тұрған орнынан қозғалған жоқ. Баласын қасына да шақырмады. Азғантай уақыт Абайға қарап алып:

– Балам, бойың өсіп, ержетіп қалыпсың-ау! Молда болдың ба? Бойыңдай боп білімің де өсті ме? – деді. Кекету ме, жоқ, күдік пе? Немесе шынымен жай білгісі келгені ме?

Бала ес білгеннен бері қарай әкесінің қабағын жұтаң қыста күн райын баққан кәрі бақташыдай бағып, танып өскен. Әкесі де бұл баласының сондай сезгіштігін өзге балаларынан артық санаушы еді. Ұялғанды,

жауап айтпағанды кешірмейтін өке мінезі Абайға мәлім. Ол сабырлы, момын пішінмен:

– Шүкірлік, өке, – деп біраз тұрды да, – ат барған соң, дәріс тамам болмаса да, хазіреттің рұқсатын, фатихасын алып қайттым, – деді.

Тіпті, ересек адамша сөйлеп қапты. Баланың бұл ерте өзірлеген жауабы еді.

...Майбасар Абайдың жауабын ұнатып тұрып:

– Өзі, тіпті көшелі кісі боп қапты! – дей беріп еді, Құнанбай оның сөзін аяқтатпастан Абайға:

– Бар, ана шешелерің жаққа бар, амандас, балам! – деді.

Абайдың күткені де сол еді. Өлі тосып, бар қозғалысын алыстан қарап, әңгіме етіп тұрған шешелерге қарай бұрылғанда, Абай қайтадан өзінің жасына лайық қуанышты бала қалпына келе қалды...

Барлық үлкеннің құшағына амалсыз кезек-кезек кіріп болып, енді сытылып, шешесіне қарай баса берді. Абайдың өз шешесі Ұлжан мен екінші шешесі, сұлу жүзді Айғыз қатар тұр екен.

Бала топтан шыға бергенде, Айғыз күліп:

– Пай, баламыздың бетінен сүйер жер де қалдырмады-ау, – деп паңдана күлді де, Абайды көзінен сүйді.

Кезек өз шешесіне келгенде, ол сүйген жоқ. Қатты бір қысып, бауырына басып тұрды да, маңдайынан иіскеді. Абайдың әкесіндегі тартымды салқындық шешесіне де көптен бергі мінез болған. Бала осыдан арғыны күтпеуші еді. Бірақ бауырына басқанның өзінде де Абайдың жүрегін қатты-қатты соқтырған аса бір өзгеше жақындық білінді. Ана құшағы!.. Ұлжан көп ұстаған жоқ.

– Әжеңе бар, әнеки! – деп үлкен үйдің алдына қарай бұрып жіберді. Көрі әжесі Зере бөйбіше таяғына сүйеніп, ұрсып тұр екен.

– Жаман неме, маған бұрын келмей, әкеңе кеттің-ау! Жаман неме! – дей беріп, қасына, құшағына немересі барғанда, «жаман неменің» артынан лезде: – Қарашығым, қоңыр қозым... Абайжаным... – деп кемсеңдеп, жылауға айналып кетті.

Әжесін құшақтаған бойында үлкен үйге кірген Абай ымырт жабылғанша осында болды. Шешелері бұған біресе қымыз, біресе тоңазыған ет, біресе шай ұсынып тықпалай берсе де, баланың бойына ас батпады. Жөндеп ішкен де жоқ. Күні бойғы аштығы да ұмытылған сияқты.



Медресе (арабша *медраса* – оқу) – орта (*сирек жағдайда жоғары*) конфессионалдық мұсылмандық мектеп.

Құлағы мүкіс – құлақтың есту қабілетінің азаюы, нашар естуі.

ОЙТАЛҚЫ

1. М. Әуезовтің «Абай жолы» роман-эпопеясының жазылу тарихы, жанрлық ерекшелігі, тақырыбы мен негізгі ойы туралы қосымша дереккөздерге сілтеме жасай отырып әңгімелеңдер.
2. «Абай жолы» романының басталуына жазушы қандай мән-мағына сыйғызған?
3. «Абай жолы» роман-эпопеясының бірінші кітабы қандай тараулардан тұрады?
4. «Қайтқанда» бөлімінен берілген үзінді мазмұнын ашатындай мәселелердің тізбесінен тұратын жоспар жасаңдар.
5. Жазушы ауылын қатты сағынған жас шәкірттің ынтық көңілін, туған ауылына деген ілтипатын қалай бейнелеген?
6. Құнанбайдың «Бойыңдай боп білімің де өсті ме?» деген талап аралас сұрағында қандай мағына бар?
7. Үзіндіде қазақ тәрбиесіндегі өкені, үлкенді құрметтеу ерекшелігі қалай көрініс тапқан?

ОЙ БЕЙНЕЛЕУ

1. «Шығарманы талдау» кестесін топпен бірге толтырып, шәкірт Абайдың бейнесіне талдау жасаңдар.

Тарау	Оқиғалар	Кейіпкерлер	Абайдың іс-әрекеті
Қайтқанда			

2. Үзіндіні негізге ала отырып, «Жазушы тілінің сөздігін» құрастырыңдар.

Тілдік ерекшеліктер	Үзіндіден мысалдар
Табу	
Көнерген сөздер	
Кірме сөздер	
Пейзаждық көріністер	

ОЙ ЗЕРДЕЛЕУ

1. Үзіндіден көрінетін құндылықтарды кестеге түсіріп, шығарманың құндылығына өзіндік баға беріңдер.

Құндылық	Эпизодтар	Құндылық	Эпизодтар
	1.		1.
	2.		2.
Шығарманың құндылығына өзіндік баға:			

2. Абайдың әке алдында және аналар құшағында өзін қалай ұстағанын салыстырыңдар.

ОЙ ТҮЙІН

«Абай жолы» роман-эпопеясы туралы әлем қаламгерлерінің пікірін жинақтап, шығарманың тарихи және көркемдік құндылығына баға беріңдер.

Кері байланыс. «Зерде».

Білім. Тақырып бойынша алған ақпараттарым.

Эмоция. Сабақтағы көңіл күйім.

Баға. Өз жетістігіме беретін бағам.

Сын. Өз бойымда нені дамытуым керек?

Идея. Маған келген жаңа ой.

ҚАЙТҚАНДА

(жалғасы)

Оқу мақсаттары:

11.1.3.1 көркем шығармадағы кейіпкерлер жүйесін жинақтау мен даралау арқылы өмір шындығын көрсету.

11.2.3.1 шығармадағы көркемдегіш құралдар мен айшықтау амалдарының қызметін талдай отырып, автор стилін анықтау.

11.3.3.1 шығарманың идеясын көркемдік-эстетикалық құндылық тұрғысынан талдап, әдеби эссе жазу.



Тірек сөздер: ақындық жол, Барлас ақын, Барластың батасы, өлеңмен айтылған шындық.

Мақсатқа қол жеткізу үшін:

✓ жинақтау мен даралау арқылы кейіпкерлердің бейнелерін сипаттауды қайталау;

- ✓ автор стилі ұғымына байланысты теорияны қайталау;
- ✓ әдеби эссе талаптарына сай эссе жазуға дайындалу.

2

Биыл Абайдың жасы он үшке толған еді. Денесі де бір аралық кейіпте. Бойы өскен. Қол-аяғы ұзарған. Бұрын мұрны шолақтау болушы еді, биыл біраз ұзарып қалыпты. Бет бейнесі баладан гөрі ірілеңкіреп, бала бозбалалық қалпына бейімденген. Бірақ әлі сол мүсінде үлкендік жоқ. Толық, балғын емес. Сидиып, арықтап, құр созылған сияқты. Күн көрмей өскен, реңі солғын, бойшаң ғана өсімдік бейнелес.

Бұрын қара болушы еді, бетінің қызылы да бар еді. Қазірде қаладан қайтқандық және ауру қосылғандық бар ма, әйтеуір бозшылданған. Сұйықтау қоңыр шашының арасынан бас құйқасы да қылаңданып көрінеді. О да ауырғандық пен күн көзінде болмағандық белгісі.

Абайдың осы сияқты қалпына ендігі мінез машығы да бір алуан боп өзінше үйлесті. Ол атқа мініп жүруге жарағанымен, үйден көп шықпайды. Өзге баладан гөрі басқа бір ермек, бөлек, бір дос тапты. Онысы, әсіресе әжесі. Одан қала берсе шешесі. Абай биыл ғана анық бағалады. Бұның әжесі біртүрлі шебер әңгімеші екен. Қызық сөйлейді. Әңгімесінің барлық жерін дәмді ғып, қызықтырып айтады. Әуелі Абай ауыра бастағанда бір күні кешке ұйықтай алмай жатып, әжесінен әңгіме айтуды сұрады. Сонда ол ойланып отырып:

– Е-е... Бұлдыр-бұлдыр күн өткен. Бұрынғыда кім өткен? – деп кішкене тақпақтап бастап еді. Абай соны ұғып қапты. Келесі жолы әңгіме сұрағанда әжесін тізесінен ақырын қағып:

– Е-е... Бұлдыр-бұлдыр күн өткен. Бұрынғыда кім өткен? – деп тағы да әңгіме тілегенін білдіруші еді.

Әжесі әуелде көп-көп ертектер айтқан. «Еділ-Жайық», «Жұпар қорығы», «Құла мерген» – бәрі де айтылды. Оның әңгімелерін түсте де, кешке де, тіпті көш бойы да Абай айтқыза беретін болды.

Бертін келе, тәуір болып алған соң, әжесінен тағы бір әңгімелер тапты. Ол осы ел ішінде Зеренің жасынан бергі көргені, естігені жайындағы әңгімелер. ... Кейде әжесі шаршап, айтпай қойса, өз шешесіне жабысатын. Ұлжан да көп әңгіме білуші еді. Және ол көбінесе өлеңді сөзді жиі айтады. Оқымаған шешесінің әлі күнге ұмытпай, білдірмей сақтап жүрген зейініне таңғалады. Нелер ескі заман жырларын, айтыс, өсиет, әзілдерін де көп айтып береді. Екі анасын көңілдендіріп тағы айтқызу үшін кейде өзі де қаладан әкелген кітаптарының ішінен «Жүсіп-Зылиқа» сияқты қиссаларды оқып береді. Өндетіп, мақамдап



қояды. Шешелеріне ұғымсыз болған түрік тілінің жеке сөздерін жолшыбай қазақшалап отырады. Осымен қайта көңілдендіріп алып, ескі әңгімелерді тағы айтқызады.

...Сондай шеше әңгімелеріне бар бейілін беріп жүрген күндердің бірінде бұл үйге екі бөгде қонақ келіп қонды. Бірі – қартаң, бірі – жас қонақ. Жасын Абай біледі. Таныған жерде қуанып кетті. Ол былтыр жайлауда келіп, осы үйде үш күндей жатып, «Қозы Көрпеш–Баянды» жырлап берген Байкөкше деген жыршы. Қасындағы қартаң кісіні Абай өзі білмегенмен, шешесі әбден таниды екен.

Қонақтармен жай сұрасып, амандасып болған соң, Ұлжан Абайға қарап жымиып:

– Ал, балам, өжең екеуімізді қажай беруші едің, әңгіме-жырдың дүкені, міне, жаңа келді. Мына кісі – Барлас деген ақын! – деді.

Шоқшалау ғана ақ сақалы бар келбетті келген, зор дауысты, ақ сары кісі Барлас Абайға салғаннан ұнады. Білгенін ішіне бүгіп, үндемей отырған өзге үлкендердей емес. Барлас іле сөйлеп кететін жарқылдақ, ашық. Осы үйде талай күннен жатып жүрген, ауыл адамы сияқты.

– Е, балам, «шешенің судай төгілген, тыңдаушың бордай егілген» дегендей, сөйлеуді де, тыңдауды да сүйген ел – ел дағы. Тыңдауға өзің жалықпасаң, айтуға Байкөкше жалықпас! – деп жас жолдасына қарап, күліп қойды.

Жайлауға келіп қонғалы бөгде қонақтар келгіш еді. Барлас Сыбан болатын. Жайлауға қоныстары жақындаған соң, жылдағы дағдысы бойынша осы ауылдарға амандаса келген екен. Жолшыбай Мамай ішінен Байкөкше қосылыпты. Ол – Барластың ақын шәкірті. Жылда осылайша қасына еріп, бірнеше айды бірге өткізуші еді.

Үй іші тегіс қош алған соң, екі ақын да оңай шешілді. Осы түнде ас піскенге шейін Барлас «Қобыланды батыр» жырын жырлады. Абайдың қазақ аузынан да, кітап ішінен де өмірі естіп білмеген ең бір сұлу, ең бір әсерлі, күшті жыры осы еді. Барлас жырын бітіріп, қол жуғалы қамданған уақытта Абай:

– Мұны айтқан кім? Осы өлеңді шығарған кім екен? – деп бағанадан бері өзін сүйіндірген ақынның атын білмек еді.

– Өріден келе жатқан деседі-ау, балам, бұның түбін... – деді.

Қобыландының қоштасқаны, Тайбурылдың шабысы, Қазан мен Қобыландының жекпе-жегі Абайды әсіресе елтіткендей болатын. Жатқанда көпке дейін алағызып ұйықтай алмады.

Ертеңіне Ұлжан Барлас пен Байкөкшені жібермеді.

– Жүрмеңдер. Асықпай әлі біраз күн қонақ боп жатып кетіңдер, – деді. Бұл – Абайдың тілегі. Абай бұрын тағылым, үлгі – кітапта; білім, өнер – медреседе ғана деп түсінетін. Оған дастан шебері – Низами, Науаи, Физулиде; мұң нәзігі – Шайх-Сағди, Хожа-Хафизде, батыр жыры Фердаусиде көрінетін.

Қазақта нелер «Баян-Көрпеш», талай «Ақбала-Боздақтар» барын анық білмеуші еді.

Тілі ұғымды, өмірі таныс болғаннан ба немесе Барлас пен Байкөкшенің кезектесіп айтқан жырларының кейде шырқаған, кейде қалқып баяулаған, кейде лекітіп соқтырып, ескектете желген әнінен бе? Бебеу қаққан қоңыр, майда баяу домбырадан ба? Қалайда болса, Абай бұл күнге шейін өмірінде дәл осы Барлас, Байкөкше баян еткен дастан, жырларға барабар еш нәрсе есітпеген сияқты болды. Күндіз де, түнде де Барластардың қасынан шықпайды. Екі ақын Ұлжан үйін барлық осы үлкен ауылға қанбазардай қалың жиын үйі қып жіберді.

Бие байлап болғаннан кейін, түске жақын ауыл қымызға жиылады. Қыза отырып, жыр тыңдайды. Күндіз ылғи ұзақ жырлар жырланады. Немесе әредікте шешендер, ділмарлар айтқан тақпақ, тартыс, билік, даулар айтылады.

Ал ел айығып оңаша қалғанда, Барлас өз жырларына Асанқайғы, Бұқар жырау, Марабай мен Жанак, Шортанбай, Шөже, Сыбанбай, Балта, Алпыс ақын – бәрін қоса, өзі құрбы өзге ақындар айтқан жырларды термелеп кетеді.

Бұлардың ішінен заман зарын, көп мұңын шертетін сөздерді, әсіресе бөліп айтады. Барлас біреуді мақтап, біреуден сұрап жырлайтын ақын емес.

Абай мен шешелерінің кешкі уақытта тыңдаған жырларының көбі – Барластың өзі сүйген құлақ күйі сияқты термелер болады. Мұндай кезде Барлас Абайға күндізгі Барластан тіпті басқа боп көрінеді. Қызықты, қызуды, қыздырманы ғана айтатын күлкіші, сауықшыл Барлас емес. Кешкі кездерде ол бір үлкен өсиетші, кейде шерлі қарт сияқтанады.

Сондай-сондай кездерде өзінің де ішін ашып:

...– Өйтеуір үлкен қасиеті – болымсызды дардай ғып мақтай беретін әдеті жоқ екен. Ел ақтаған ақын емес қой. Сөзін ұғып ал осының! – деп қоюшы еді Ұлжан.

Тыңдай келе Абай Барластан тағы бір соны сөздер есітті. Ол осы заманның ұлығы мен бегін айтқан, сынап-мінеп айтқан сөздер. Бір терменің ішінде Барлас:

– Аға сұлтан ұлық бар,
Елге мөлім қылықтар,
«Өл» дегенде өлмесең,
«Жүр» дегенде жүрмесең,
Малы құрым құрықтар,
Кісен салып құлыптар! –

деп бір кетті.

Абай әкесінің үйде жоғын еске алып, «келмей-ақ қоя тұрса екен», «қыдыра түссе екен» деуші еді. Шынында да, Барластар келгелі Құнанбай бұл үйіне кеп қонған емес. Ол бір топ үлкендермен ел аралап, жолаушылап кеткен. Ұлжанның Барласты жібермегені де сол. Ақын мен әнші Құнанбай жоқта болмаса, мұның ауылына онша үйір боп, бой жазып жата алмайтын.

Барлас «ұлық пен бек» дегенде кімді айтады? Онысын ашпайды. Бірақ Абай оның мұндай жырларын ылғи өзінше ұғады. Мысалдың көбін жақыннан іздейді. Бірақ бұл бала да сырын, ойын ешкімге ашпайды.

Старшын дейтін әкім бар,
Пайдасын көрер жақындар.
Қалың елі тек жемі
Боранды күн тиіскен
Аш қасқырдай тақымдар...

«Бұл – старшын Майбасар» деп ойлайды Абай.

...Жарлы, зарлы демейді,
Кеңінен ашып көмейді,
Түгіменен түйесін
Жұтам десе, қай сорлы
Қалтқы болып бөгейді?
Соны көріп ақынның
Аса түсіп ағы да
Әжімі де көбейді, –

деп «аһ ұрғандай» боп кеткенде, Абай Барластың қайғысын да танығандай болады. «Ел ұйытқысы шайқалды» дейді. Бұрын Абайдың естімеген зар-шері сияқты.

Беті-түсі айқын болмаса да, әр заманда, әр жерде күңіреніп, қайғы шеруін тартып жатқан көрі әжесі сияқты, көп жасаған, көп қайғыны көрген, үлкен бір шері бар. «Ол кім?..» – дәлін, барын Абай біле алмайды.

Осы жолы Абай әрі өзі ысылып, әрі шешесі арқылы салмақ салып, Барлас пен Байкөкшені дәл бір айдай жібермеді. Бұл уақыттарда жас бала Барлас, Байкөкшемен біржолата дос, жақын боп алды. Бертін келе түнде ол Барластың қойнына кіріп те жатады. Күндіз барынша күтеді. Мұның ұғымтал зеректігіне қатты ырза боп, шын сүйсінген Барлас бір оңашада, жай ғана тақпақтап:

– Шырағым, ержетерсің,
Ержетсең, сірә, не етерсің,
Алысқа шырқап кетерсің,
Шындасаң, шыңға жетерсің, –

деп кеп Абайға домбыраны ұсынды.

– Міне, балам, осы менің батам болсын. Тіпті шынымен мейірім түсіп, айтқызып отыр, – деді. Абай ыңғайсызданып қысылды да, үндемеді. Бұл «Барластар ертең жүреді» деген түнде, ас алдында болған сөз еді.

Ертеңінде ақындар аттарын ерттеп, жүрерге тақағанда, Абай шешесін тысқа шығарып алып:

– Апа, екеуіне де жақсы қып тұрып сый беріп аттандыршы! – деді. Ұлжан үндеген жоқ.

Қонақтар қымыз ішіп болып, енді қоштасарға келгенде Ұлжан Барласқа қарап, бір сөз айтатындай пішін білдірді. Қонақтар іркіліп қалған еді.

– Мынау балам оқудан қайтқалы сүле науқас боп, арыла алмай қойып еді. Сендер келгелі жақсы сөздеріңмен ем әкелгендей болдыңдар. Қадамы құтты қонақ болдыңдар! – деді.

Абай шынында да дәл осы кезде өзін-өзі бар сырқаттан құлан-таза боп арылғандай, нық бір қайрат жиып алғандай сезді. Шешесі үндемесе де, ашып айтпаса да, «білгіш, танығыш, сыншы» сияқты көрінді. Ол бөгелсе де, сөзін бітірген жоқ-ты. – ...Тағы да келе жүріңдер. Анау кәрі әжесі мен бізді де көп сейілттіңдер. Жолдарың болсын! Келген сапарларыңа тыста бір азырақ ырым байлаттым. Ала кетіңдер... Риза, қош боп аттаныңдар! – деді.



Бозбала – он үш жас пен кәмелет жас аралығындағы жеткіншек. Адамның өз айналасына балаң көзқараспен қараудан арылып, естияр адам ретінде қалыптасуға даярланатын кезең.

Старшын – Ресей өкіметі тағайындаған ұсақ билеушілер. Рулар ішіндегі шағын топтарды басқарды. Аға сұлтандар мен болыстарға бағынды.

Сүле науқас – созылмалы дерт, ауру.

ОЙТАЛҚЫ

1. Үзіндіні оқып, сюжеттік желісі бойынша «Интеллект картасын» құрастырыңдар.
2. Жазушының жас Абайдың портретін сомдаудағы шеберлігі туралы не айта аласыңдар?
3. Ескілікті жыр, аңыздарды көкірегіне тоқыған Зере Абайға қандай ертегілерді, тарихи негізі бар оқиғаларды баяндап береді? Зере өнегесі Абай болашағының қалыптасуына қалай әсер етті?
4. Ұлжанның әңгімелерін тыңдай отырып, Абай неге таңғалады?
5. Барластан алған бата Абайдың өміріне, оның ақындық әлеміне қалай әсер етті деп ойлайсыңдар?
6. «Жарқын ойлар» зерттеу әдісі арқылы *«Тілі ұғымды, өмірі таныс болғаннан ба немесе Барлас пен Байкөкшенің кезектесіп айтқан жырларының кейде шырқаған, кейде қалқып баяулаған, кейде лекітіп соқтырып, ескектете желген әнінен бе? Бебеу қаққан қоңыр, майда баяу домбырадан ба? Қалайда болса, Абай бұл күнге шейін өмірінде дәл осы Барлас, Байкөкше баян еткен дастан, жырларға барабар еш нәрсе есітпеген сияқты болды»* деген үзіндідегі Барлас пен Байкөкшенің үзіндіде айтылар негізгі ойға қандай қатысы барына зерттеу жасаңдар. Қосымша дереккөздерді пайдаланыңдар.

ОЙ БЕЙНЕЛЕУ

1. Зере мен Ұлжан бейнелері жинақтық бейне ме әлде даралық бейне ме? Ойларыңды дәлелдеп, «Пирамида құру» әдісі арқылы жеткізіңдер. Өуелі жұптарға бірігіп, үзіндідегі Зере мен Ұлжан бейнелері туралы өздеріңнің идеяларың, ойларың мен пайымдауларыңмен бөлісіңдер. Содан кейін 4

адамнан тұратын топқа бірігіп, Зере мен Ұлжан бейнелерінің жинақтық немесе даралық бейне екенін дәлелдеңдер. Ең соңында сыныппен бірге қорытынды шығарыңдар.

2. Үзіндідегі негізгі кейіпкердің портретін тауып, мінездеме беріңдер. Кейіпкердің ең маңызды әрекеттерін анықтаңдар. Жинақталған ақпараттар негізінде кейіпкерге қатысты қорытынды жасаңдар.

Кейіпкер	Портреті	Мінездемесі	Кейіпкердің ең маңызды әрекеттері	Өз көзқарасым

3. Үзіндідегі көркемдегіш құралдар мен айшықтау амалдарының қызметін талдай отырып, автор стилін анықтаңдар. Төмендегі сұрақтарға жазбаша жауап жазыңдар:
 - Үзіндіде қандай тілдік құралдар қолданылған?
 - Образдың ашылуына көркемдегіш құралдардың әсері қандай?
 - Автор кейіпкерлердің бейнесі мен әрекетін сипаттауда қандай сөздерді қолданған?
 - Жазушы стиліне сыни тұрғыдан қандай баға берер едіңдер?

ОЙ ЗЕРДЕЛЕУ

1. Жас Абайды күйзелістен айықтырған нелер еді? Топта талқылап, кестені толтырыңдар.

Абай нәр алған қайнар бұлақтар	Үзіндіден мысал	Өз ойымыз
1.		
2.		
3.		

2. Үзіндідегі кейіпкерлердің портретін өздерің жасап көріңдер.

ОЙ ТҮЙІН

1. Жазушы Абайдың әжесі Зере мен анасы Ұлжан арқылы қазақ әйелдеріне тән қандай ең жақсы қасиеттерді бейнелеген деп ойлайсыңдар? Қазіргі әжелер мен аналар бойынан ондай қасиеттер табыла ма? Өзіндік пікірлеріңді білдіріп, шағын пікірталас ұйымдастырыңдар.
2. Алматы қаласындағы Қазақстан Республикасының Ұлттық кітапханасына виртуалды саяхат жасап, Абай тыңдаған ертегілер туралы шағын таныстырылым жасаңдар.

3. Шығарманың идеясын көркемдік-эстетикалық құндылық тұрғысынан талдап, әдеби эссе жазыңдар.

Кері байланыс. «Бес саусақ».

1. Маған үзінді ұнады ма? Неліктен?
2. Қандай білім мен тәжірибе алдым?
3. Мен үзіндіні қалай талқыладым?
4. Тақырып бойынша басты мәселе қандай?
5. Сабақ барысында өзімді қалай сезіндім?

«Абай» романының жазылу жайынан:

Мен творчествоның адамы жөнінде жазылған романдарды көп оқып, көп зерттедім; олардың ішінде өзіміздің совет жазушыларының да, қазіргі Батыс жазушыларының да шығармалары бар. Мұны айтқанда мынаны ескерткім келеді: мені оқығандарымның бәрі бірдей қанағаттандырған жоқ, бірін ұнатсам, бірін ұнатпадым. Бірақ екеуінің де пайдасы болды, екеуінен де үйрендім: бірінен қалай жазу керектігін үйрендім, бірінен қалай жазбау керектігін үйрендім. Айталық, Батыс жазушысы Моруаның Байрон өмірін суреттеуі, әсіресе ақынның өз қарындасы Августамең қарым-қатынасын көрсетуі мені түңілдірді, мен мұндай кітапқа сырт айналдым. Бұлай жазбау керек деген байлауға келдім. Өйткені біздің совет оқушылары өткен дәуірдің данышпанын бұлайша суреттеп көрсетуді тілемейді.

Оларға ақын басынан өткен кез келген кездейсоқ биографиялық ұсақ-түйектерді жиып-теріп көрсетудің керегі аз, оларға ақын өмірінің ең бір есте қаларлық, тәрбие берерлік бағалы құбылыстарын, адам баласының прогресшіл тарихы үшін аса маңызды жайларын саралап, талғап суреттеп беру керек.

Мұхтар Әуезов, 1959 жыл

Ғалым пікірі

...Мұхаңның атын көпшілікке әйгілі еткен, ең алдымен, «Абай» журналы еді. Бұл журналды Мұхаңның ең алғаш беташары деуге болады. Өйткені оны бірінші рет ұйымдастырып, оның негізгі мақалаларын жазған көбінесе Мұхаңның өзі болатын. Бұл алғашқы өрлеуінде Мұхаң көбінесе журналист, публицист, ойшыл, сыншы, философ ретінде көрінді...

Әлкей Марғұлан

ТИПТЕНДІРУ деген суреткердің іс жүзінде өмір шындығын өз дүние танымы тұрғысынан белгілі бір уақыт пен кеңістікке, әлеуметтік орта мен дәуірге сай талғап-тануы, таңдап іріктеуі және жинақтауы, сол арқылы өзі жасап отырған көркем бейнені сомдауы, тұлғаландыруы, даралауы болып табылады.

Зейнолла Қабдолов

ЖОЛДА (жалғасы)

Оқу мақсаттары:

11.1.1.1 әдеби шығарманың сюжеттік-композициялық құрылымын талдау арқылы көтерілген ғаламдық мәселелерді терең түсіну.

11.1.4.1 көркем шығармадан алған үзінділерді ғаламдық тақырыптағы өзекті мәселелермен байланыстырып, шығармашылық жұмыстарда қолдану.

11.2.3.1 шығармадағы көркемдегіш құралдар мен айшықтау амалдарының қызметін талдай отырып, автор стилін анықтау.

11.3.2.1 көркем шығарманың жаңашылдығын ғаламдық тақырыптармен байланыстыра отырып, сыни тұрғыдан баға беру.



Тірек сөздер: қала, жұпыны киімді жатақтар.

Мақсатқа қол жеткізу үшін:

- ✓ жинақтау мен даралау арқылы сомдалған кейіпкер бейнелерін талдау;
- ✓ ғаламдық тақырыптарды қамтитын үзінділерді анықтау;
- ✓ көркемдегіш құралдар мен айшықтау амалдарын табу, автордың стильдік ерекшелігіне байланысты саралау.

3

... Абай Қарқаралы қаласын жапа-жалғыз аралап кетті. Кейде бір іші пысып, жүдеу тартса немесе бір нәрсеге ырза боп, көңілі өрбісе, осылайша жалғыз кетіп қалушы еді... Күн кешкіргенмен әлі батқан жоқ екен. Қала желкесіндегі әсем таудың қарағайлы жотасында қызыл арай сәуле бар. Тау басында жел тұрды білем. Тоғайсыз ашық жондарда сырғақ көрінеді. Жаяу борасындап, ұйтқи түсіп қызғылт құйын ұшқындайды.

Қала ішінде желсіз шыңылтыр аяз білінеді. Жайсыз суық емес. Бойды ширықтырып, жинақы ұстататын жеңіл мезгіл.

Таудың қалаға қараған бетін кеш көлеңкесі басқан. Жақын жердегі жақпар тастардың өзі де қазір көкшіл көлеңке ішінде көгілдірленіп, алыстай түсіп, түнге бейімдеп барады...

Абай өз пәтерлерінен екі-үш көше ұзап кетіп еді... Бір уақытта пұшпақ айналып, даурыға сөйлеп келе жатқан жаяу топты көрді... Көп адам болса да, ішінен Абайға таныс кісі білінбеді. Күлісіп, дабырласып сөйлеп келе жатқан ылғи жұпыны киімді жатақтар... Жаяу жүрістерінен де қаладағы қарекет адамдары екені танылып тұр.

...Бір пұшпаққа жақындап қалған екен. Дәл бұрыштан бұрылып, бұған қарсы шыққан үш аттыға көзі түсті.

Аңырып тұра қалды да, тез таныды. Келе жатқан Бөжей, Байсал, Байдалы екен. Ортадағы түлкі тымақты, күрең төбел атты Бөжей. Ақ сұр жүзі жабыңқы. Қоңырқай мұрты менен сақалына кешкі аяз қылау салыпты.

Абай тоқтаған қалпында бойын тез жиып, аттылардың алдына жұмысы бар кісідей көлденеңдеп кеп, тосып тұрды. Аттылар мұның қозғалысын оқыс көрді ме немесе таныды ма, аттарын баяу бастыра бастап еді, жақындап тұстас келді.

Сол уақытта Абай үлкен ықылас білдіріп, айрықша бір тағзыммен төсін басып, қатты дауыстап:

– Ассалаумағалайкүм!.. – деп сәлем берді.

Медреседе жүргенде: «Көшеде хазіретті көрсең, осылайша тағзым ету керек» деп халфелер үйретуші еді.

Абай көптен бері ешкімге бүйтіп сәлем беріп көрген жоқ. Қарқаралыға келгелі Бөжейдің көрінгені осы. Шешесінің жүрердегі сөзі есіне түсті ме, болмаса қазіргі көңіл күйіне сай келді ме?.. Қалайша бүйтіп әдеп шығарғанын Абайдың өзі де байқамай қалған-ды.

Өзге қазақтан бөлек, мына сияқты, бір алуан сыпайылыққа Бөжей оң назарын салды білем... атының басын тежей беріп:

– Уағалайкүмассалам, балам!.. – деп тоқырай қалды.

Байсал Абайды жаңа таныған еді. Жақтырмай, мұрнын тыржитып:

– Өй, мынау екен ғой, жә, жүрші! – деп атын қозғай беріп еді, Бөжей:

– Тоқташы! – деді.

– Ей, сол антұрғанның баласының сәлемін алушы ма ем?.. – деп Байсал Абайға қабағын түйе қарады.

Абайдың екі беті ду етті. Оқыс жалын беті емес, ішін де шарпып өткендей. Кінәлап, ренжіген жазықсыз баланың отты көздері жарқ етіп, Байсалға қадала қарады.

Бөжей Абай күйін жақсы таныған сияқты еді. Байыптап қарап алып:

– Балам, жөніңді айтшы, бізді көрсең, сәлем бер деп өкең айтып па еді, жоқ өздігіңмен істедің бе? – деді.

– Бөжіке, өкем емес, өзім беріп тұрған сәлемім сізге!..

Абай болса, күндізгі өзін көңілдендірген күйін ұмытпаған болатын. Қарқаралының кейбір көше қазағы естіген татулық жайын Бөжей, Байсалдар өлі естіген жоқ-ты. Жаңа, кешке жақын ғана Алшынбай бұл үшеуіне кісі жіберіп, өз пәтеріне асқа шақырған екен. Не сөз барын білмесе де, соған аттанып бара жатқан беті осы еді.

Абай жауабын естіген соң, Бөжей ықыласпен қарай түсіп, жақындады да:

– Өкең айтпай, өзің білген болсаң, батамды берейін. Көзіңнен жақсы жанар көрдім ғой, шырағым!.. – деді.

Байсал бұл сөзді де жақтырмай сырт қарай беріп еді, Бөжей оның қозғалысын танып:

– Ей, Байсал, сен бата бермегенмен, мынау болайын деп тұрған бала ғой, – деді де, Абайға бұрылып:

– Ендігінің жүгі сенде қалар, балам! Жолың болсын!.. Жалғыз-ақ өзгені берсе де, өкеңнің қаттылығын бермесін! – деп бетін сипады. Абай да Бөжейге қадала қарап тұрған қалпында бата қылып, бетін сипап еді...

Аттылар жүріп кетті. Байдалы бағанадан үндемеген еді. Енді ғана Бөжейге қарап:

– Екі көзі сексеуілдің шоғындай жайнап тұр екен өзінің... – деді.

Абай тұрып-тұрып барып қана қозғалды.

Шын ба? Шын айтты ма? Жоқ әлде Байсалдың қаттылық, аямастық мінезі балаға ауыр тимесін деп, жаны ашығаннан айтты ма? Бөжей не мәнмен мұндай жақсы бата берді? Ойда жоқтан, оп-оңайдан, осындай таудай үлкен сый бола ма?.. Мырзалық па? Жоқ әлде Абайды аз білсе де, тез танығаны ма?

Үлкендер көреген, танығыш, сыншы ғой! Шынымен-ақ танып айтқаны ма?.. Олай болса, Абай жаман кісі емес, жақсы кісі болмақ қой!..

Бұл жайды ойлаған сайын балалық өзімшілдігі қатты ырза болды. Абайдың іші ала қызып, біртүрлі қуана серпіліп, тез-тез құлаш сермегісі келгендей. Өлдеқандай өріс іздегендей.

Енді асыға жүріп келеді. Күн қазір ымырт бопты, оны да жаңа байқады. Екі көше адасып, пәтерінен асып кетіпті. Мұны да жаңа білді. Қайта жүрді.

Ауылда жүргенде қысы-жазы дөң басында өтетін кеш, қазір тағы да бір өзгеше боп серпіліп, өз қуатын айрықша білдіріп, Абайға қатты әсер етеді...

Бұл ой Абайға ең алғаш келген ой еді де... және тіпті өз ойы сияқты көрінді. Анығында: «ақыл, қайрат...», «ақыл мен бақыт, байлық» дегендердің өзара дауы, таласы деген «парсы, түрік» тіліндегі кітаптардан былтырлар бір оқыған нақыл әңгімесі бар-ды.

Қазірде Абай соны өмірден тапқанына да дән ырза... Өз ақылымен тапты... Тапты да: «Осының бәрі бір жерде, бір кеудеде, бір адамның ішінде болмаққа лазым...» деп, өзгеше бір сенімді байлау жасады. Осы оймен қатар, өзін осы Қарқаралыға келгелі қатты өсіп, ұлғайып қалған кісі сияқты көрді. Талай жанды көріп, талай сөздерді ұқты...



Халфе (арабша – *орынбасар*) – мұсылман қауымындағы ең жоғарғы атақ түрі, мұсылман қауымының басшысы.

Сексеуілдің шоғындай – «көзі жайнап, жанып тұр» деген мағынада. Сексеуіл – ең қызу мол, ұзақ жанатын ағаш түрі.

Ымырт – Күн ұясына бата бастаған мезгіл. Оның мынандай атаулары бар: алагеуім – күн алакөлеңке, ұясына бата бастаған мезгіл. Кеугім, кеуім – қараңғы түсе бастаған кез, ымырт. Кеш – ымырт жабылып, қас қарайған мезгіл.

ОЙТАЛҚЫ

1. Үзінді мазмұнымен танысып, кестені толтырыңдар.

Тарау	Ең басты оқиғалар	Негізгі кейіпкерлер
Жолда	1.	
	2.	
	3.	

2. Абай Қарқаралыға неге келді? Кімдерді кездестіреді?
3. Байдалының Абай көздерін «сексеуілдің шоғына» балауында қандай мағына бар деп ойлайсыңдар?
4. «...Абайдың екі беті ду етті. Оқыс жалын беті емес, ішін де шарпып өткендей. Кінәлап, ренжіген жазықсыз баланың отты көздері жарқ етіп, Байсалға қадала қарады» деп жазушы неге Абай көзіндегі ерекше отқа назар аударған?
5. Қарқаралы сапарының Абайдың ерте есеюіне ықпалы болды ма?

ОЙ БЕЙНЕЛЕУ

1. «Жолда» тарауынан көрінетін Бөжей, Байдалы, Байсалдардың іс-әрекеттерін жинақтап, мінездеме беріңдер. Жинақтау мен даралау арқылы жасалған кейіпкер бейнелеріне талдау жасаңдар. Тараудың толық нұсқасын пайдалануға болады.

Кейіпкерлер	Үзіндіден көрінетін іс-әрекеттері	Мінездемесі

2. Үзіндідегі Абай мен Бөжейлердің диалогін рөлге бөліп оқыңдар. Ұлттық құндылықты баяндайтын қысқаша қойылым әзірлеңдер.
3. «Жолда» тарауынан алған үзінділерді ғаламдық тақырыптағы өзекті мәселелермен байланыстырып, кестені толтырыңдар.

Тараудан үзінділер	Ғаламдық тақырыппен байланысы	Менің қорытындым
Бұл ой Абайға ең алғаш келген ой еді де... Анығында: «ақыл, қайрат...», «ақыл мен бақыт, байлық» дегендердің өзара дауы, таласы деген «парсы, түрік» тіліндегі кітаптардан былтырлар бір оқыған нақыл әңгімесі барды. Қазірде Абай соны өмірден тапқанына да дән ырза... Өз ақылымен тапты... Тапты да: «Осының бәрі бір жерде, бір кеудеде, бір адамның ішінде болмаққа лазым...» деп, өзгеше бір сенімді байлау жасады.		

ОЙ ЗЕРДЕЛЕУ

1. М. Әуезов романдағы кейіпкерлерінің киім киюі, жүріс-тұрысы мен сырт пішіндеріне ерекше назар аударып, қазақтың салт-дәстүріне қатысты қандай этнографиялық суреттер жасады? Жазушының шеберлігі туралы ойларыңды «ПОПС формуласы» арқылы жеткізіндер.
2. Берілген үзіндіні тыңдай отырып, Байсалдың пікіріне талдау жасаңдар. Өз ойларыңды қорытындылап, жазып беріңдер. Уақыт – 7 минут.
3. Берілген үзіндіні тыңдай отырып, Бөжейдің пікіріне талдау жасаңдар. Бөжейдің батасы Абайға қалай әсер етті? Өз ойларыңды қорытындылап, жазып беріңдер. Уақыт – 7 минут.

ОЙ ТҮЙІН

1. Хрестоматиядағы үзінділерді негізге ала отырып, Абайды ерте есейткен сахарадағы өртүрлі қарым-қатынастар тізбегін жасаңдар.
2. Үзіндіге сыни пікір жазыңдар.

Кері байланыс. «Үш минуттық эссе».

1. Бүгінгі үйренгендеріңнің ішінде ең маңыздысы не?
2. Қай сұрақ есіңде қалды?
3. Сен үшін ең қиын, түсініксіз болған не?

«Абай» романының жазылу жайынан:

Абай туралы романдардың бәріне тән бір ерекшелік – менің шығарма үшін материал пайдалануымдағы ерекшелік. Бұл арада мен сіздерге Абай жөнінде, әсіресе оның өмірлік күресінің, ақындық қалыптасуының алғашқы кезеңдері жөнінде бізге жазба түрінде жеткен дерек жоқтың қасы екенін айтқым келеді. Рас, ол кезде кейбір жеке жазушылар болды, жазу-сызу Абайдан көп бұрын туды, бірақ Абай орта жасқа келіп, нағыз жұртқа танылған ақын болғанға дейін оның көптеген шығармалары қағазға түспей, ақынның өз аузында айтылып немесе оған жақын адамдардың жадында ғана сақталып жүрген.

Мұхтар Әуезов, 1959 жыл

Теория

КӨРКЕМ БЕЙНЕ – көркемөнерде, соның ішінде әдеби шығармада жинақталған түрде суреттелетін өмір құбылысының нақтылы көрініс-қалпы, кейіпкердің көркем ой елегінен өткізіліп, қорытындылап жасалған тұлға-бейнесі. Көркем бейнеде екі түрлі ерекшелік – жинақтау, жалпылық сипаттарды топшылап-түйіндеу және даралау, жекелік қасиет-белгілерді нақтылы түрде көрсету – осы екеуі іштей астасып, қабысып жатады.

Реалистік көркем бейне типтендіру тәсілімен жасалады. Жазушы көптеген адамдарға тән қасиет-сипаттарды жинастырып, екшеп, іріктеп алып, бір адамның бойына сыйғызып бейнелейді. Сонда кейіпкердің кескін-тұлғасы, характеріндегі жекелік, көпке ортақ жалпылық қасиеттері де жалқылық ерекшеліктерімен қатар айқын бедерленеді.

Зәки Ахметов

ӨРДЕ (жалғасы)

Оқу мақсаттары:

11.1.1.1 әдеби шығарманың сюжеттік-композициялық құрылымын талдау арқылы көтерілген ғаламдық мәселелерді терең түсіну.

11.1.2.1 әдеби шығармадағы көтерілген мәселелерді қазіргі өмірмен байланыстырып, ұлттық мүдде тұрғысынан ашу.

11.2.5.1 қазақ әдебиеті мен әлем әдебиетіндегі ортақ бағыт, әдеби ағым, жалпыадамзаттық құндылықтарды анықтау, талдау жасау.

11.3.4.1 шығарманы идеялық жағынан мазмұндас әлем әдебиеті үлгілерімен салыстыра талдап, әдеби сын жазу.



Тірек сөздер: нағашы, ас беру науқаны, ақын қонақтар.

Мақсатқа қол жеткізу үшін:

- ✓ берілген үзіндінің сюжеті мен композициясын талдау;
- ✓ үзіндіні оқып, ұлттық дүниетанымға байланысты мәселелерді анықтау;
- ✓ әдеби ағым мен әдеби бағыт ұғымдарының теориялық анықтамаларын қайталау;
- ✓ үзіндідегі жалпыадамзаттық құндылықтарды білдіретін тұстарына назар аудару.

Нағашы тобы мен артқы аттылардың бөріне жататын үйлерін көрсетпек боп Ызғұтты, Сүйіндік алға түсті.

Нағашылар жақындасып келгенде, Абайлар барлық жігіттермен сөлем беріп, түсіріп алысты. Ақсақал нағашыға Сүйіндік Абайды таныс етіп, Құнанбайдың баласы екенін айтты.

Абай «Қош келдіңіз, нағашы» деп қол қусырып, тағзыммен қарсы алған. Барлық мол үйлерден мынау он үй өзгеше, оқшау тұрғанын қонақ атаулы аттарынан түспей тұрып, ерте таныған еді. Бұл үйлерге өздері түспей, басқа жерлерге орналасқан қонақтар «Анау бөлек үйлер кімге арналған? Онда кім қабылдайды екен?» десіп, сұраса бастаған-ды. Сол ретте ол үйлер Құнанбай баласы тіккізген, Бөжейдің нағашы жұртына арнап тіктірген үйлер екенін де білісіп қалған.

Ақсақал нағашыны қасындағы үлкенірек кісілермен іріктеп отырып, Абайлар дәл ортадағы, ең жасаулы үйге кіргізді. Өзге топтарын да дамыл көрмей қарсы алысып, қатар үйлерге кіргізіп жатқан.

Нағашылар бөйгеге қосқалы бір баран, екі қылаң жүйріктерін әкепті. Құйрық-жалы сүзулі, үстеріне бала мінгізген, үкілі-тұмарлы аттар оқшау байланды.

Алыс-жақыннан келген қалың топтардың бәрі-бәрі де өзінше осылай бәйгелерін жұтындырып, көлбек қақтырып келіп жатыр.

Алғашқы топ келісімен өзге қонақтар да іркілген жоқ. Көз байланғанша он үйдің алтауы толып қалды. Өзірге Жетісудың алыс руының бәрі аталып жатыр. Енді ымырт жабылар кезде Қазбалаға төгіліп жатқан топтардың киім үлгілерін болжау қиын. Қай рулар екендері мәлім емес. Тек қана кейбірінің қылаң аттысы көп, кейбірінің баран аттылары көп – үлкен шоғыр боп көрінеді. Сам жаққа қарай бұрылса, күміс ер-тұрман жарқылдайды. Өлкедегі қалың нәпірді көргелі жаңада мінілген үйірсек аттар кісінейді. Абай үйлеріне келушілер саябырлап, азғана толас болды. «Ендігі кісілер ертең келер» десіп, Абайлар алдыңғы үйлерге қымыз тарта бастаған. Осы уақытта Ербол Абайға келіп:

– Тағы бір қалың топ келді! – деп ақырын хабар берді. Бұл жиын Найманның Тобықтыға жақын отыратын руы – Сыбан екен. Арғы шеті – Аягөз, Қоңыршәулі, Ақшәулі де, бергі жағы осы Шыңғыстың сілемінде болады. Тобықтымен сырмінез. Бірақ бәсекесі де көп, тайталас ру.

Абай жылдам басып, тысқа шығып, бар жігіттерін топтап тұрып, тағы да жақсы қарсы алды. Жері жақын болғандықтан, өзге Жетісу елінің бәрінен Сыбандар мол келген екен. Абайға тиген қонақтың арты осылар. Вос тұрған үш-төрт үйге соларды түсіріп, Абай барлық қонақтарын жайғастырды да, енді тамам жігіттермен өзі қоса, сарп ұрып жүріп сыйлауға кірісті. Өуелі қымыз. Содан соң шай... Содан әрі атпен тартқызған табақ-табақ ет! Алыс жолдан шалдығып келген, қарны ашып келген қонақтарды тыңайтып күйлендіріп жатты.

Ет желінгеннен кейін, шаршап келген қонақтардың алды жата бастады.

Бүгінгі жүріске мұқалмаған Сыбандар екен. Олардың үйлеріне еттен соң, тағы да қымыз сапырылып еді.

Кеш бойы, көбінесе, нағашы жағының үйлеріне айналып жүрген Абай Сыбан қонақтарға енді оралып келді. Сыбан жиынының бұл келістегі үлкені Қадырбай екен. Ол – ақын Қадырбай. Жас күнінде әйгілі Садақ ақынмен айтысып, «Бала ақын» деген ат алып, сол Садақты өлең сөзде мүдірткен осы Қадырбай болатын. Оның көп өлеңіне Абай қанық. Бірқатарын жатқа біледі. Өз қонағының ішінде Қадырбай болғанына Абай дән ырза болды.

Қадырбай болса, бағана түсер жерден-ақ бұларға арналған үй – Құнанбай үйлері екенін білген-ді. Арысы Тобықты, берісі Ырғызбай ішінің қатын-баласына дейін білетін Сыбанның бірнеше сөзуар кісілері тек отырған жоқ. Бағана кештен бері тысқа шығып, қастарындағы күтуші

Ерболдармен сөйлесіп, осы он үйдің жай-жапсарын, күтуші иелерін де Қадырбайларға мәлім еткен.

Қадырбай өзі де келгеннен бергі сары қымыздан, дастарқан мен ыдыс-аяқтан, шай үстіндегі тәтті-дәмдінің молдығынан әр жайды топшылап отырған. Өсіресе түрілген жас қазының қатарында жүрген үйіткен қойдың етін – мынау үйдің сыйын өзге үйлердің сыйынан басқаша деп бағалаған. Ас атаулының бәрінде болатын жалпы құрғақ сыйдан бөлек жатыр.

Енді осы сыйды басқарып жүрген Құнанбайдың бір жас баласы деген соң, Қадырбай сол бала өз қастарына келгенде ілтифат жасады. Абайға:

– Бері кел! Отыр, балам! – деп шақырып ап, өз қолынан қымыз ұсынды.

Қызғылт қоңыр сақалы бар, келбетті, ақсары Қадырбай Абайға аса бір келісті кісі көрінді. Бұл қонақ Абайдан әке-шешелерінің саушылығын сұрастырды. Көрсетіп жатқан сый-құрметіне алғыс айтты.

Абай өздігімен сөйлемей, тек қана Қадырбайдың сұраған сөздеріне жауап беріп отыр еді. Жауапты қысқа болса да, байыпты, орнықты ғып айтады. Жас жігіттің түс-тұлғасын Қадырбай ұнатты білем, тағы да сөйлеткісі кеп:

– Осы Барлас ақын маған бір әңгіме айтып еді. Қүнекеңнің оқудан қайтқан бір жас баласы бар екен. Өзі өлеңқұмар екен. Ұлжаннан туған, Зеренің қолындағы баласы десе керек еді. Сол әлде сенбісің? – деді. Абай ұялыққырап күлді де:

– Барлас ақынның біздің үйге кеп азырақ қонақ боп кеткені бар еді, – деп Қадырбайдың жүзіне тура қарады.

Қадырбай күлімсіреп қойып:

– Балам, ендеше, сен көңіліңе алма, әкеңмен мен құрдаспын. Сондықтан еркін сөйлей берем. Айтпағым: өлең дегенді аса бір сүймейтін кісі сенің әкең еді. Сен неғып өлең сүйгіш боп жүрсің? Осының жөнін айтшы? – деді.

Үй іші Қадырбайдың қалжыңына күле бастады. Абай өзі үй иесі болғандықтан, сыпайылық жасап, аз сөйлермін деген. Бірақ мына Сыбандар шет елдің адамдары сияқты емес, Тобықтының өз ауылдарының адамындай кең отыр. Жауап айтқысы да келеді. Айтар сөзі де даяр сияқты. «Тек қонаққа кеп отырған үлкен кісімен жауаптасса, әдепсіздік болар ма екен?» деп екі ойлы болды. Өзі байқамастан тамсанып, басын шайқап еді. Қадырбай шалып қалған екен.

– Кәне, бірдеме айтқалы отырсың ғой. Ұялма, айт! – деді.

– Ендеше, Қадеке! «Әкесі құрдастың баласы құрдас» дейді ғой. Оғат айтсам, ғафу етіңіз! Бірақ аса бір көңілі керең кісі болмаса, өлеңді

сүймейтін жан бола ма? Менің әкемнің де сүйетін өлеңі болар. Жалғыз-ақ сіздің есіңізде қалғаны, әлгі бір «Шұбарым, арғымағым, кер маралым, өз заңынша бөлкендік жандаралым!» деген өлеңді жақтырмай, сынап сөйлеген сөзі болмаса! – деді де, ақырын күліп қойды.

Үйдің іші тегіс елең етіп, Абай жауабын баққан Қадырбай қатты қарқылдап күліп жіберді.

– Япыр-ай, мына баланың өзіме соғуын қарай гөр. Сен бұл әңгімені естіген екенсің-ау, ә? – деп, үй ішіне жағалай қарады. – Мынаның айтып отырғанын көрдіңдер ме? Бұл менің Солтабайға айтқан өлеңімді нұсқап отыр. Қүнекең соны естігенде, маған: «Несіне жалына бергенсің?» деп сын айтып еді. Балам, сен дауыңды тауып айттың! – деп тағы күлді.

Абай осыдан әрі үндеген жоқ. Тегінде, соңғы кезде барлық үлкендерге талас сөзде соқтығыңқырап сөйлегенді қатты ұнатушы еді. Өзі қоймай сөйлеткен соң, Қадырбайға айтқанына да өкінген жоқ. Қайта мұндайдағы қатқыл көңілі бір ырзалық тапқандай болды.

Бұл үйдегі қонақтар ұзақ отырып, кеш жатты. Орындарын жайластырып, тегіс жатқызып болып, түңліктерін жапқызып, Абайлар ас ошағына қарай қайтқанда, жаздың қысқа таңы сарғайып атып келеді екен.

Абай, Ербол, Ызғұттылар ас үйлерге жақындай беріп, өзара күңкілдесіп:

- Қазір таң атады. Бүгін ұйқы бола қоймас!
- Ұйқыны қояйық! Отын-су ерте қамдалсын!
- Қымыз! Қымыз кешікпесін! Бар үйдің де сабалары сарқылып қалды!
- Ұйқыны қойып, тез қам қылайық! – десіп, келесі күннің қамына жұмылды.

Келер күн ең ауыр күннің өзі болды. Астың дәл үлкен күні – осы. Абайға тиісті қонақтар бұл күні түске шейін кешегі үйлерінен қозғалған жоқ. Таңертеңнен бері шай, қымызбен сыйлап келіп, дәл түске тақай бергенде, барлық он үйге ет тартылды. Абайдың бұл жолы жасаған тәртібі қонақтарды да, көлденең елді де, ас иелерін де қатты сүйсіндірді.

Табақ тартуға өңшең жорға аттарды сайлапты. Барлық ат күміс ер-тоқыммен ерттелген. Күтуші жігіттер бастарына тегіс жібек орамал байлапты. Ас ошағымен екі арада бұлар қос табақтан алып, қатар ызғытып жөнелгенде, өлке бойы жайнап кеткендей болады. Нағашыларға арналған күтімнің қапысы жоқ, оқшау сый болды.

Астың күндізгі етін осы үйлер түгел жеп болған кезде, Байсал бір үлкен ақ боз атқа мініп, қасына қырық-елудей топ ертіп, қолына үлкен биік ағашқа орнатқан қарақшыны алып, атой беріп шықты. Қонақтар атқа мінсін, әзірленсін деген белгі. Енді бәйге, күрес, ат үсті сауық басталмақ. Астың қалың думан, қызу ордасы қайнады. Өңгіме-дүкен қарақшы

айналасында болады. Байсалдың хабарын құлақтана салысымен, барлық жұрт аттарына ұмтылды. Жал-құйрығы сүзілген бөйгелер де киікше басып, ойқастап шықты. Аз уақытта қалың ел ат үстінде өзір болды.

Жиынын Абай тегіс болжай алмады. Ол атқа мінбеген, мінбекші де емес. Өйткені мұның сыбағасына тиген қонақтар алыс елдің адамдары болғандықтан, бүгін тарамайды. Ендеше, кешкі сыйына тағы өзірленіп тұру керек. Сол себепті Абай мен Ызғұттылар өз шаруасының қарбаласында жүр. Маңындағы жігіттері де тапжылмай, қастарында қалған. Абай ешқайсысын босатқан жоқ. Тек жалғыз Ербол ғана көптің қызуына елігіп, шыдай алмай:

– Тым құрыса, сендерге хабаршы болайын. Не боп жатқанын айтып келейін, – деп тұра жөнеліп, шапқылап кетет те, тез оралып келіп, тың хабарлар айтады. Кешеден бері жиылған жұрттың сан мөлшерін білген кісі жоқ еді. Ербол «талай мың бар екен» деп келді.

Абайдың қонақтары аттарына мініп, белгі күтіп тұрғанда, Байсал ұран салып, қарақшысын аспандата көтеріп, Тезектің Қарашоқысына қарай шапты. Соның ар жағы – кең жазық. Істің бәрі сонда болмақ.

Қарақшы жөнелісімен, соның бетін бағып тұрған барлық топ-топ аттылар да дүркірей шауып, қаптай жөнелді. Абайлар енді көрді, көлденең өтіп, селдей ағып жатқан халықтың саны ұшан-теңіз екен. Бұл кезде ас үйлерден Ұлжан, Айғыздар да шығып, барлық күтуші, қызметші атаулының баршасы тамашалап, қарап қалысты.



Сырмінез – сыры, мінезі белгілі. Өрекетіне қанық, білетін адамдар деген мағынада.

Бөлкендік жандаралым – орыс тіліндегі «полковник жандарм» деген сөзді қазақ тілі мөнерінде айту.

Сыбаға – құрметті қонаққа немесе жақын-жуыққа арнап сақталған кәделі, мүшелі тағам.

ОЙТАЛҚЫ

1. «Өрде» тарауынан берілген үзіндіні оқып, тезистік жоспар құрыңдар.
2. Ас иелері Бөжейдің нағашы жұртын күтуді неге Абайға сеніп тапсырады?
3. Абай алыс жолдан шалдығып келген қонақтарды қалай күтеді?
4. Қадырбай мен Абайдың диалогінен Абайдың қандай қырын байқауға болады?
5. Абай қонақтарды, көлденең елді, ас иелерін қалай сүйсіндірді? Үзіндіден тауып оқыңдар.
6. Жазушы асты қалай суреттеген? Үзіндідегі ас беру дәстүрі мен бүгінгі замандағы ас беру дәстүрінде айырмашылық бар ма?

ОЙ БЕЙНЕЛЕУ

1. Үзіндідегі кейіпкерлерге тән ерекшеліктерді жұптасып анықтаңдар.

Кейіпкерлер			
Ерекшеліктері			
Өмірлік мақсаттары			
Ұстанымдары			

2. Абай – азамат ретінде қалыптасқан тұлға. Үзіндідегі Абай бейнесін даралап тұрған қасиеттерді қалай бағалайсыңдар? Топпен бірге жоба жасап қорғаңдар.

ОЙ ЗЕРДЕЛЕУ

1. Үзіндідегі ұлттық мәселелерді өмірмен байланыстырыңдар.

№	Ұлттық мәселелер	Өмірмен байланыс

2. «Абай жолы» романын қазақ әлем әдебиетіндегі мазмұндас шығармалармен салыстырыңдар.

- Шығарма атауы.
- Идеясы мен тақырыбы.
- Жанрлық ерекшелігі.
- Құндылықтар көрінісі.
- Автор ұстанымы.

ОЙ ТҮЙІН

1. Қосымша ақпарат көздерін пайдаланып, «Абай жолы» роман-эпопеясына байланысты жазылған сын-пікірлермен танысыңдар, ой елегінен өткізіп зерделеңдер.
2. Өздерің жазушының сөз қолданудағы, көркемдегіш құралдарды сұрыптап алудағы шеберлігі туралы сыни мақала жазыңдар.

Кері байланыс. «Шығу парағы» бойынша сұрақтарына жауап жазыңдар.

Бүгін не үйреніңдер?	Романдағы жазушы ұстанымын ұға алдың ба?	Тақырып бойынша қандай сұрақтарың бар?	Келесі сабақта қандай мәселеге баса назар аудару керек?

Мен Мұхтар Өуезовтің шығармаларын туған еліме таныстыруды өзіме үлкен абырой санаймын. Эпикалық «Абай» романы – менің ойымша, ХХ ғасырдағы ең үздік шығармалардың бірі. Бұл роман оқушыға қызықты қиял мен ерен ой өлкесін кездіріп, талай терең толғаныстар тудырады. Бұл шығарма совет әдебиеті туындыларының маңдай легінен орын алады деу аздық қылады, әлемнің басқа елдерінде де онымен тең түсетін шығармалар табу қиын.

Луи Арагон

Теория

КӨРКЕМДІК ДЕТАЛЬ (*бөлшек, бедер-белгі*) – мағыналық, көркемдік мәні бар ұсақ ерекшелік, сөз болып отырған нәрсенің жекеленген сипат-белгілері. Кейіпкердің мінезіндегі, кескін-келбетіндегі, іс-әрекеті мен сөйлеу мәнеріндегі немесе шығарманың сюжеттік желісіндегі, композициялық құрылымындағы жекеленген ерекшеліктер немесе суреттеменің, баяндаудың дәлдігін, нақтылығын арттыра түсетін әртүрлі бояу-нақыштар – міне, осылардың қай-қайсысын да көркемдік деталь ретінде алып қарауға болады. Мұхтар Өуезов «Абай жолы» роман-эпопеясында жас Абайдың Тоғжанға деген ыстық сезімін суреттегенде қолданылатын портреттік деталь – қыздың бейнесін оның шолпысының сылдыры арқылы әсерлі елестетуі.

ҚИЯДА

(жалғасы)

Оқу мақсаттары:

11.1.4.1 көркем шығармалардан алған үзінділерді ғаламдық тақырыптағы өзекті мәселелермен байланыстырып, шығармашылық жұмыстарда қолдану.

11.2.4.1 көркем шығармадағы ғаламдық тақырыптарға креативті ой қосып, шығармашылық жұмыс (*эссе, әңгіме, өлең*) жазу.

11.3.1.1 шығарманы ғаламдық тақырыптармен салыстырып, тарихи және көркемдік құндылығын бағалау.



Тірек сөздер: әже қазасы, ана аманаты, әжеге арналған жоқтаулар, өлеңмен уану.

Мақсатқа қол жеткізу үшін:

- ✓ үзіндіні оқып, креативті пікір түйю;
- ✓ шығармашылық жұмыстар жазуға дайындалу;
- ✓ үзіндідегі тарихи және көркемдік құндылықтарды анықтау.

Күн әбден жылынды. Көк те шыға бастады.

...Ертең таң атысымен жүк шығартуға бұйырып еді. Бірақ дәл осы күні кешке Зере сырқаттанды.

Кәрі әженің сырқаты біліне салысымен қысып кетті. Басында ыңқылы күшті боп, тынысы ауырлап келіп еді. Келесі күні дәрмен азайып, өздігімен қозғала алмайтын болды. Абай мен Ұлжан қатты сескенді де, Зеренің қасын күзетті. Сусыны, төсегі, бар күтімі екеуінің ғана мойнында. Өзге жанды көп кіргізген де жоқ. Жұрт аяғын ауырлайды деп, үй ішін оңаша ұстауға тырысты. Зере науқасының келесі күні түнінде Ұлжан енесінен күдер үзе бастаған болатын. Абайға айтпастан, Ұлжан Қарашоқыға кісі жүргізді. Сөйтіп, түні бойы ұйықтамай күзетіп отырған келіні мен немересіне Зере таң алдында ең соңғы рет көз салды. Әжесі көзін ашқанда Абай үміттеніп қалып, қадалыңқырай түсті. Науқас ана бірдеме айтайын деген тәрізді. Ол ажарын Абай өзі таныған жоқ. Ұлжан байқады. Екеуі де қатар сырғып, жақындай түсіп, төніп келгенде, Зере бір нәрсені сыбырлай бастады.

Дене күші бітсе де, ойы сап-сау. Тек үні әлсіз.

– Өнегем... болса... тірлігімде көрсете алдым ба, жоқ па? Өсиетім болса... құлағым, тілім барында айтып болдым ба, жоқ па? Қайтейін!.. Енді қайтейін!.. Бүгін мынау өлім біткен шағымда, не дөме етесің екеуің!.. Не күтіп маған телміресің?.. – деді. Осы сөздерін көп қиналып, ұзақ айтып еді.

Сөйлету зорлық сияқты. Бірдемені айту да орынсыз. Абай екі қолын төсіне қойып, әжесіне тағзым етті де, басын иді. Өзінше «Бар жүрегімнің құрметі, әулиедей ана, саған арналған» дегені. Сөйтіп, аз отырды да, әжесінің екі қолын ұстап, кішкентай алақандарына бетін басты. Иіскеп сүйіп отырғанда бірнеше ыстық тамшы да сол әлсіз жүдеу алақандарға тамып еді. Әжесі тағы да сыбырлап:

– Қарағым... жалғыз қарашығым, – деп Ұлжан жаққа қарады да, – аяңды күт! – деді.

Осыдан кейін тағы бір толастан соң:

– Ішімнен шыққан жалғыз еді ғой... Жалғызға топырағым бұйырсын! – деді. Бұл сөзді, тіпті ап-анық айтты да, қайтып үндеген жоқ. Көзі тағы да жұмылып кетті. Жаңағы айтқаны Құнанбай екенін Абай лезде

түсінді. Сол сөзді бастай бергенде, Ұлжан басын изеп, «Тыныш болыңыз, орындаймыз» дегендей белгі еткен.

Қадірлі ана осы таңға жетпей қайтыс болды.

Абай мен Ұлжан таң аппақ атқанша үн қатқан жоқ. Зеренің дана жүзіне мүлгіп, жүдеп, қадалып отырды. Екеуі де жаңа ғана қастарынан ғайып болған ана туралы өз шерімен, өз ойларымен болып, бар дүниені ұмытқан сияқты.

Абайдың өзі ес білгелі шын жақын жанның өлімін көргені осы. Көрі анасының қазіргі жүзі көкшіл сұрғылт тартса да, біртүрлі бір зор тыныштыққа жеткен тәрізді. Өлім емес, қиналу емес. Қайта көптен көксеген арманына жеткендей. Соншалық ырза және мейір шафқат нұрын тапқандай.

Күн шыға бергенде, барлық ауыл хабарланып, бала атаулыға шейін тегіс жиылып келген еді. Немерелері мен келін-кепшік үнсіз жыласты. Көрші-қолаң, малшы атаулы да шын күйініп, ауыр-ауыр күрсінді.

Осы таңертеңде Қарашоқыдағы, Шыңғыстағы көп туысқан да кеп жетті. Алдымен келген Құнанбай, Күңкелер болатын. Қалған Ырғызбай да осы күні түске шейін түгел келді.

Бұл өлімді барлық жұрт тегіс ауыр алғанмен, жыласқан жоқ. Үндемей күтті. Келесі күн жаназасы болғанда кедей көршілер де тегіс келген екен. Көп қауым боп, түгел ардақтап қойды.

...Аз уақытта, жылдағы дағды бойынша жұрт жайлауға көшті. Абай әжесінің қырқына шейін, тысқа шықса, ертелі-кеш анасын жоқтап, зар өлеңдер айтады. Тау басына шығып, даланы кезіп жүрсе де, анасына бағышталған мұңды ойлардың қасірет жырлары орала береді.

...Абайдың Ақшоқыға соға кететін жұмысы бар-ды. Ордадан шығып, солай қисая жүрді. Жол жоқ. Бірақ қар жұқа болатын. Ербол екеуі сар желіп отырып, Есембайды бауырлап кеп, Тақырбұлақ тұсындағы жолға түсті...

Бір шақта қаладағы оқудан қайтып келе жатып, ауылды аңсап, асығып шапқан көк жазығы осы еді. Қазірде аппақ, суық қар басқан. Алыстағы жоталар мен айналадағы өлкелер де панасыз, жүдеу. Айықпас, ауыр мұңға батқан. Бұл күнде Абай көңіліне панасыз, кемтар көрінетін бар сахарасының, бар халқының күйі де осы реңдес. Бір кезде нанғыш, таза бала жүрегі барлық рақат, бақыт осы қырда, ауылда деп алас ұрған болса, қазір Абай қайта жортып келеді. Енді бірақ сондағыдай үміт, бақыт тілегін қаладан іздеп, соны аңсап келеді.

Бұл уақытта Абайдың жасы 24-ке шыққан-ды. Көз алдынан өзі шегіп өткен жылдардың бірталай күйлері шұбатылып өте берді. Байқап қараса, өмірдің бірталай қат-қабатынан, шытырманынан, бел-белесінен өтіпті.

Бір шақта өрге басып, енді міне, қияға қарай да өрлеп келе жатқан төрізді. Осындай өз тірлігінің бұраң жолын көрді.

Қияға қадам басқаны рас. Бір күндерде жалаң құздың басындағы тақыр құм мен тастақты жарып, әлсіз нәзік шешек атып, жас шынар пайда болған. Сондай бір өмір гүл шашқан. Енді бұл күнде сол шыңға шыққан жалғыз шынар балғын тартып, жас қуатқа толыпты. Қазір оған қыс пен аяз да, тіпті тау дауылы да қатер болудан қалған еді.



Шафқат нұры – мейірім нұры.
Бұраң жол – бұрылыс, қисық жол.
Қия – тау-тасты, биіктеу жер бедері.

ОЙТАЛҚЫ

1. Зере өженің соңғы сөздері Абайға қалай әсер етті?
2. Абай екі қолын төсіне қойып, тағзым ету арқылы әжесіне не демекші болды?
3. Неліктен Абайға мұңды ойлардың қасірет жырлары орала береді?
4. Атаның емес, адамның ұлы болуды қалай түсінесің? Абай ол биікке жете алды ма?
5. Автор Абай образының символы ретінде нені суреттеген?
6. «Абай жолы» роман-эпопеясы I кітабының тарауларын жазып шығып, ерекшеліктерін көрсетіңдер.

I кітаптың тараулары	Ерекшеліктері	Тарау атауларының символдық мағынасы

ОЙ БЕЙНЕЛЕУ

1. Үзінді кейіпкерлеріне «Концептуалды кестені» жұптасып толтырыңдар.

Үзінді эпизодтары	Адамгершілік ұстанымдары	Менің пікірім

2. Абайдың өсу жолдары туралы топпен бірге жоба жасаңдар. Абайдың азаматтық тұлғасын танытатын көріністерден мысалдар келтіріңдер.

ОЙ ЗЕРДЕЛЕУ

1. Абай бейнесін жасаудағы жазушы жеткен биіктікті немен түсіндірер едіңдер? Абайдың азаматтық бейнесін жасауда жазушы жеткен биіктік туралы шағын эссе жазыңдар.
2. «Абай жолының» бірінші кітабындағы эпилогке талдау жасаңдар.

<i>«Қияға қадам басқаны рас. Бір күндерде жалаң құздың басындағы тақыр құм мен тастақты жарып, әлсіз нәзік шешек атып, жас шынар пайда болған. Сондай бір өмір гүл шашқан. Енді бұл күнде сол шыңға шыққан жалғыз шынар балғын тартып, жас қуатқа толыпты. Қазір оған қыс пен аяз да, тіпті тау дауылы да қатер болудан қалған еді».</i>	Шығарма сюжетін жеткізудегі маңызы	
	Шығармадағы мәселелерді жеткізудегі маңызы	
	Шығарма идеясын жеткізудегі маңызы	

ОЙ ТҮЙІН

Шығарманы ғаламдық тақырыптармен салыстырып, тарихи және көркемдік құндылығын бағалаңдар.

Кері байланыс. «Сөйлемді аяқта».

Мен мынаны білдім	
Маған қызық болғаны	
Маған қиын болғаны	
Мен мынаны жасай алдым	
Мен мынаған таңғалдым	

«Абай» романының жазылу жайынан:

Ал Абайдың өз басын, оның өмірінің жекелеген фактілерін алатын болсақ, бұлар жөнінде ешқандай мемуар да, күнделік те не сол кезде жарияланған деректі еңбек те жоқ. Мен роман жазбақ болғаннан кейін, керекті материалды әртүрлі жолмен өзім жинай бастадым. Абайдың жасы қазір жүз онға жуықтады, – өзі маған кездескен жоқ. Сондықтан мен оның балалық, жастық шағын, жігіт кезін көрсету

үшін Абайды көзбен көрген адамдардың аздаған естеліктеріне сүйенуге мәжбүр болдым. Рас, өзімнің сол Абай шыққан жердің қазағы болғандығымның біраз пайдасы тиді: жасаңдау кезімде Абайды жақсы білетін адамдармен – кемпір-шалдармен кездескенім бар. Олардың кейбіреулері тіпті Абайдан бірнеше жас үлкен де адамдар еді...

Мұхтар Әуезов, 1959 жыл

АБАЙ ЖОЛЫ

(екінші кітап)

ТАЙҒАҚТА

Оқу мақсаттары:

11.1.1.1 әдеби шығарманың сюжеттік-композициялық құрылымын талдау арқылы көтерілген ғаламдық мәселелерді терең түсіну.

11.1.2.1 әдеби шығармадағы көтерілген мәселелерді қазіргі өмірмен байланыстырып, ұлттық мүдде тұрғысынан ашу.

11.2.4.1 көркем шығармадағы ғаламдық тақырыптарға креативті ой қосып, шығармашылық жұмыс (*эссе, әңгіме, өлең*) жазу.

11.3.3.1 шығарманың идеясын көркемдік-эстетикалық құндылық тұрғысынан талдап, әдеби эссе жазу.



Тірек сөздер: кітап оқу, кітаптардағы ғажайып мекендер, жолаушылар, алыс сапарға дайындық.

Мақсатқа қол жеткізу үшін:

- ✓ сюжеттік-композициялық құрылымын талдау;
- ✓ шығармадағы негізгі мәселені өмірмен байланыстыру;
- ✓ үзіндідегі ұлттық мүддеге сай саралау жасау.

1

Таң алдында бір ғана сағат мызғығаны болмаса, Абай бұл түнді ұйқысыз өткізді. Бірақ әлі талған жоқ. Әлі де кітап бетіне үңілуде. Үлкен үстел үстінде шалқасынан ашылып жатқан кітап бір емес, әлденеше. Өр алуан тілдерде туған бұл кітаптар бүгін осы жерге оқыс келіп, қызық бас қосқан. Абай жақсы ұғынатын шағатай, түркі кітаптарымен қатар, тілін Абай қиналып түсінетін араб, парсы және олардан гөрі де әлі ауырырақ тиетін орыс тіліндегі кітаптар.

Абайдың жайшылықтағы оқуынан бүгінгі оқуының мақсаты да басқа. Кітаптан алатын білім нұсқаның бүгін тіршіліктің қолма-қол керегі үшін асығыс қажет болған бір шағы еді. Абай соңғы күндерде, әсіресе осы соңғы түнде, өзіне бұрын дағдылы болмаған бір халде. Ол бір ескі «ғалымдар»

ма, «рауаилар» ма, солардай бір күйде отыр. Осы жайына өзі таңырқай түсіп, қызығып та қарайды. Парсы, түркі кітаптары бұны біресе Шираздың гүлзарына өкетеді. Самарқанның мазар ғимараттарына қадалтады. Мәру, Мешһедтің миуалы, бұлбұлды бақтарына, салқын, самал хауыздарына үңілтеді. Ұлы ақындар мекен еткен Ғырат, Ғазна, Бағдаттың сарайларына, медреселеріне, кітапханаларына тартады. Нелер ықылым замандар бойы асфақани қайқы қылыштары тынымсыз тайталаспен қарш ұрысып өткен араб, парсы, түрік, мұңғыл тарихына да көп-көп көңіл тартады. Осылардан бірауық орысша кітапқа түскенде, Орта Азия, Иран, Араб жер-суы, шөл-құмы, қала-сауда тірлігін айқын тани түскендей болады. Абайды бүгін өзіне үңілдірген – жаңағы елдер мен уәлаяттардың дәл бүгінгі көрінісі.

Оқи отырып, кей жайларды анық, айқын етіп, хатқа жазып келеді. Керуен көшетін сауда жолдары, үлкен базарлар, атақты қалалар, су жолдары – барлығы да бүгін айрықша керек болған.

Бұл кітаптардан алған хабардың бәрі қазір аттанатын жолаушы үшін керек. Абай оқи отырып, кей кездерде, бала шақтан көп естіген сонау алыс мұнар ішіндегі шаһар, уәлаяттарға беттеп, «осы сапарға өзім жүрер ме едім» деп, қызығып та қояды. Көрмек, білмекке қызығады.

Ашық терезеден оқыс соққан салқын жел келді. Үлкен, жеңіл ақ пердені жел үйірді. Шалқыта толқытып кеп, жақын тұрған биік үстелдің үстіндегі кітаптарға төндірді. Перде біресе ойнаған баладай боп, Абай оқып отырған кітап бетін жасыра бүркеп қалады, біресе желпи қағып, кітаптың жазуларын сапырып ұшыруға тырысқандай болады.

Абай жаңа байқады, артындағы үлкен есік кең ашылып, ар жағында келе жатқан бір сый адамды күткендей екен. Таң атқалы бұл бөлменің есігі ашылып, кісі кіргені осы еді. Абай бұрылып қарай бере, келе жатқандардың кім екенін білді. Жай басып, ауыр тыныс алып, демігіп келе жатқан өзінің шешесі. Бұл күнде денесі ауырлап, жүріс-қозғалысы үлкен қиындыққа айналған Үлжан есіктен кеп көрінгенде, оны екі жағынан екі әйел қолтықтап, сүйеп келеді екен. Абай орнынан шапшаң тұрып, шешесіне көрпе салды. Түсі Абайға ұқсаған, сәнмен киінген ақсұр сұлу келіншек жастықтар әкеп қойды. Барлық тұлғасы Құнанбай тектес бұл жас әйел – осы үйдің келіні, Абайдың апасы Мәкіш. Екінші әйел – Үлжанның ауылдан ере жүрген жолдасы Қалиқа. Ол бәйбішенің алдына жалтыраған жез шылапшын мен Қашқардың әсем, сопақ құманын әкеп, су қойды. Мәкіш кең бөлменің ортасындағы топсалы үстелді қайырып жазды да, ашық есікке қарай дыбыс беріп:

– Ал әкел, жасай бер! – деді.

Үйге Мәкіштің өзі құрбылас ақ қызыл жүзді, сұңғақ бойлы келіншек кірді. Оқа жаға салған, қара мақпал қамзолы бар, самай шашы майланып,

жылтырай таралған келісті келіншек дастарқан жайып, қонақтарға арналған таңертеңгі асты жасауға кірісті. Шешесі жуынғаннан кейін кезек алып, бешпентін тастап, беті-қолын жуына бастаған Абай ұйқысыз түнде басының азырақ ауырлап, зеңіп қалғанын енді сезіп еді. Мөкіш бұны қонақ тұтып сыйлап, қолына су құйып тұрғанда:

– Мөкіш, суың жайлы тиіп барады, сергіп алайын. Басыма да құйып жібер! – деп бас-мойнын түгел жуып алды.

Сүртініп, демігін жаңа ғана басқан Ұлжан Абай отырған биік үстелге көз салып, баласының жайын түсінді де:

– Абайжан, осы сен түні бойы ұйықтамағанбысың? – деп, баласының бетіне қарады. Абайдың өңі ақшыл тартып сұрланып, екі көзі қызарып тұр еді.

– Жоқ, түн ортасында көз шырымын алдым ғой! – деді.

– Соншалық сарылғанда кісінің ойы шатаспай ма? «Қойға қасқыр шапқанын неғып байқамай қалдың, ұйықтадың-ау» дегенімде, біздің Қодыға айтып еді: «Ұйықтағам жоқ, бірақ таң алдында көзіме, тіпті түйенің өркеші төртеу болып көрініп отырған шақ еді. Дәл қасымнан өтіп, сүмендеп кетіп бара жатқан қасқырды ит екен деп қораға жіберіп алдым» дейтін. Сол айтқандай, түйенің өркеші төртеу болған шақта, мең-зең болған басқа білім қона қоя ма екен, балам-ау? – деді.

ЖАЙЛАУДА

Кең көгалға жайыла қонған үлкен ауылдың оң жақ шеті өңшең үлкен ақ үйлер. Бұлар мал жататын қотаннан, иіс-қоңыстан, мазасыздықтан әдейі қашаңдап, шалқая қонған.

Ауылдың екінші шеті мен мал иірілетін орта тұсында отырған өңшең қоңыр үй. Бұл шетте жыртық, шоқпыт лашықтар, құрым қара қостар, кішкене күркелер де бар. «Қоңсы-қолаң» атты көп жанның баспанасы осы жақ. Қойшы шал, қозышы бала, түйеші, сауыншы, жылқышы да осы жақтан шығады.

Қазір үлкен ауылдың бұл шетіндегі қолы бос жас-желең де, шүйке есіп, ұршық иірген кексе қатын, кәрі кемпір де түгелімен ауылдың екінші жағына құлақ салады. Тегіс алаңдап, солай жүргілері де келеді. Олардың бәрін еліктіріп, аса қыздырған – жалғыз бір шырқаған асқақ үн, ол – өн. Ауыл үстінде шаңқай түсте, бұлтсыз көк аспанға шаншылып шырқаған өктем, әсем жалғыз үн.

Шеткі үйлердің барлық жаны бұл әншіні бұрын алыстан болса да есітіп, дөндегендей.

...Бұл көршілер әңгіме еткен «жас келін», «әнші келін» – Әйгерім болатын.

Қалың қонақ жиылған отау да соның үйі.

Абай Әйгерімді осыдан үш ай бұрын ұзатып әкелген еді. Қазір басында желегі бар жас келіншек қалың қонақ ортасында, Абай қасында отыр. Бұл екеуінің осы жолғы қонағы да өзгеше. Ол – өңшең қыз, сылқым келіншек пен сәнді сұлу бозбала.

...Солардың ішіндегі ең көрнектісі және бар жиынға қадірлі, сүйіктісі мынау қос ішекті домбыраны безілдетіп отырған орта бойлы, қызғылт жүзді, кең ақ маңдайлы, нұрлы жігіт. Ол – Арқаға аты шыққан, бүкіл Орта жүзді асыл саз, әсем әнімен ұйытқан Біржан сал.

Тобықты ішіне сонау алыс Көкшетаудан келген сирек сый қонақ. Өзі ақын, өзі әнші, өзі сері Біржан. Үстінде қара мақпал, кең, жеңіл шапаны бар. Омырауы ағытылған, «сері жаға» ақ көйлектің сыртынан киген сарғылт түсті қытайы жібек қамзолы бар. Оқалы тақиясының жібек шоғы ырғала түседі. Құйқылжыған әніне қалың жиын қыбыр етпей ұйып, мүлгіп отырғанда, кербез әнші өзі де, жүзіне жылтыр майда рең бітіп, нұрлана құбылады.

Баласы Қожағұлдың Біржан салмын,
Жұртыма зияным жоқ жүрген жанмын.
Кісіге өзім қатар бас ұрмаймын,
Өзім ақын, өзім сал, кімге зармын?.. –

деп бір кетеді.



Ықылым замандар – ерте кездер, өте ерте замандар деген мағынада.
Асфақани қайқы қылыштары – Исфаһан қаласында жасалған қылыштар.

Уәлаят – Шығыс елдерінде жиі кездесетін аймақтық-әкімшілік бөлік: басқарма, басқару; өлке, аймақ, облыс деген мағынада қолданылады.

ОЙТАЛҚЫ

1. М. Әуезовтің «Абай жолы» роман-эпопеясының екінші кітабы қандай тараулардан тұрады?
2. «Тайғақта», «Жайлауда» тарауларының толық нұсқасын алдын ала оқып танысыңдар.
3. Абай неліктен кітаптан оқыған жайларды анық, айқын етіп, хатқа жазып отыр?
4. Абай мен Әйгерімнің өзгеше сыйлы қонағы кім? Ол туралы не білесіңдер?

ОЙ БЕЙНЕЛЕУ

1. Тараулардағы басты оқиғаларды топпен бірге іріктеп, Абайдың іс-әрекеттерін жинақтаңдар.

Тарау	Басты оқиғалар	Кейіпкерлер	Абайдың іс-әрекеттері
	1.		
	2.		
	3.		
	1.		
	2.		
	3.		

2. «Тайғақта», «Жайлауда» тарауларындағы қазақ халқының этностық ерекшелігін танытатын ұлттық белгілерді топпен бірге айқындап, жоба жасаңдар.

ОЙ ЗЕРДЕЛЕУ

1. Абай мен Біржанды рухани жақындастырған өнер құдіреті туралы ойларыңды «Төрт сөйлем» әдісімен жеткізіндер.
2. «Көршінің сұрағына жауап» әдісі арқылы үзіндіде көтерілген мәселелер туралы ақ параққа бір сұрақ жазып, сағат тілі бойынша жылжытып, сол жақтарыңда отырған сыныптастарыңа беріндер. Олар сұрақ жазылған парақты алып, сол сұраққа жазбаша жауап береді. Жазып болған соң, сұрақтар мен жауаптарды жұптасып оқыңдар, талқылаңдар.

ОЙ ТҮЙІН

«Мен Абайды қай қырынан таныдым?» тақырыбында үзіндіні негізге ала отырып, әдеби эссе жазыңдар.

Кері байланыс. «Оқырман көзімен».

- ✓ *Жазушылар:* үзіндіден алған әсерін өңгімелейді.
- ✓ *Ақындар:* жайлау туралы 1–2 шумақ өлең жазады.
- ✓ *Суретшілер:* үзінді идеясы бойынша сурет салады.

КӨРКЕМДІК УАҚЫТ. Әдебиет шығармасындағы уақыттың суреттелуі, зейінге алыну, қабылдануының өзгеше сипат-ерекшелігін түсіну үшін «көркемдік уақыт» деген ұғым бірте-бірте қалыптасып келеді. Көркемдік уақыт әдеби шығарманың танымдық мүмкіншіліктерін, әсерлілігін арттыра түседі. Мысалы, «Абай жолы» эпопеясын алсақ, мұнда жарты ғасырға таяу мерзім алынған. Абай оқырман онымен алғаш кездескенде 13 жаста болса, кітап аяқталған тұста 60-қа таяп, дүниеден қайтады. Осы мерзім кітапта үзіксіз суреттелмей, кейде жазушы арада бірнеше жылдар өтті деп, бір талай уақытты аттап кетіп те отырады. Ал бірақ кітаптағы көркемдік уақыттың көлемі әлдеқайда кең жатыр. Ондағы өткен замандағы өмір суреттерін еске алсақ, ескі аңыз-жырдағы оқиғаларды ескерсек, кітаптың уақыттық сыйымдылығы әлдеқайда мол екенін аңғарамыз. Оның үстінде, роман-эпопеяда маңызды тарихи кезең алынып отырғанына және назар аударалық. Абай жаңа дәуірдің тууын арман етіп, соған жете алмай кетеді ғой. Сонда Абай заманы қазақ даласында жүздеген жылдар бойы қалыптасқан патриархалдық-феодалдық қоғамның өмір салтын көрсететін тарихи кезең десек, кітаптағы көркемдік уақыты, тарихи уақыттың сыйымдылығы онан да кеңейе түседі. Әдеби шығармада бейнелі түрде көркемдік уақыттың қаншалық мағыналы, әсерлі болатынын осы мысалдан-ақ айқын аңғаруға болады.

Зәки Ахметов

ЕҢІСТЕ

(жалғасы)

Оқу мақсаттары:

11.1.3.1 көркем шығармадағы кейіпкерлер жүйесін жинақтау мен даралау арқылы өмір шындығын көрсету.

11.2.1.1 әдеби шығарманың композициясын, жанрлық ерекшеліктерін айқындап, уақыт пен кеңістік тұрғысынан талдау.

11.3.2.1 көркем шығарманың жаңашылдығын ғаламдық тақырыптармен байланыстыра отырып, сыни тұрғыдан баға беру.



Тірек сөздер: көктемнің жайлы күні, аударма жасау, танысу.

Мақсатқа қол жеткізу үшін:

- ✓ жинақтау мен даралаудың теориялық анықтамасын қайталау;
- ✓ уақыт пен кеңістіктің әдебиетте көрінуі туралы теорияны шолу;
- ✓ үзіндінің композициясы мен жанрлық ерекшелігін талдау.

Есігі түрүлі, түңлігі шалқия ашылған кең үйге көктем сәскесінің бар тынысы, бар үні мол кіріп тұр. Биік төсек жанында дөңгелек үстелге шынтақтап оңаша ғана отырған Абайға есіктен кірген самал да жайлы.

Таласа, жарыса білінген изен, жусан, жас бетеге иістері де күншуақты салқын сәскенің қош лебіндей. Шырылдап ұшқан бозторғай үні бір кезек үй үстіндегі аспанға ілініп, қадалып, қырық құбылады.

Ақшоқының жақын сайларынан анда-санда үн қатып көкек шақырады. Үнемі жауапсыз сұрағын қайталай қадалтып, сұңқ-сұңқ етеді. Дүниенің ең бір жазықсыз, аңқау ұнпазы өз жұбайын шақырам деп, кішкене сырын кең тау-тасқа да паш етеді.

Кейде жақын жердегі кең жайылым – «Қорықтан» адырға қарай шеттей ұшқан топ үйректердің сыпсың қанат қағыстары естіледі. Ұяны сай тастан, інді моладан салып ап, жұп-жұбайлы күндерге жаңа ауысқан сарыала қаз, итала қаздар үн салып өтеді. Абай кітап оқып отырса да, көктемнің осы сияқты көп алуан жаңа тірлігін үнемі қатар сезеді. Ойлай сезеді.

Үй жанынан кішкене, шымыр тұяқтарымен шапшаң дүбірлеп, топыр салып жас қозы-лақтар жүгіріп өтті. Бір болымсыз себептен үркіп, ұйытқып безгендей. Өлі өмір танымайтын жас буын өз тірлігін үрке сүйеді.

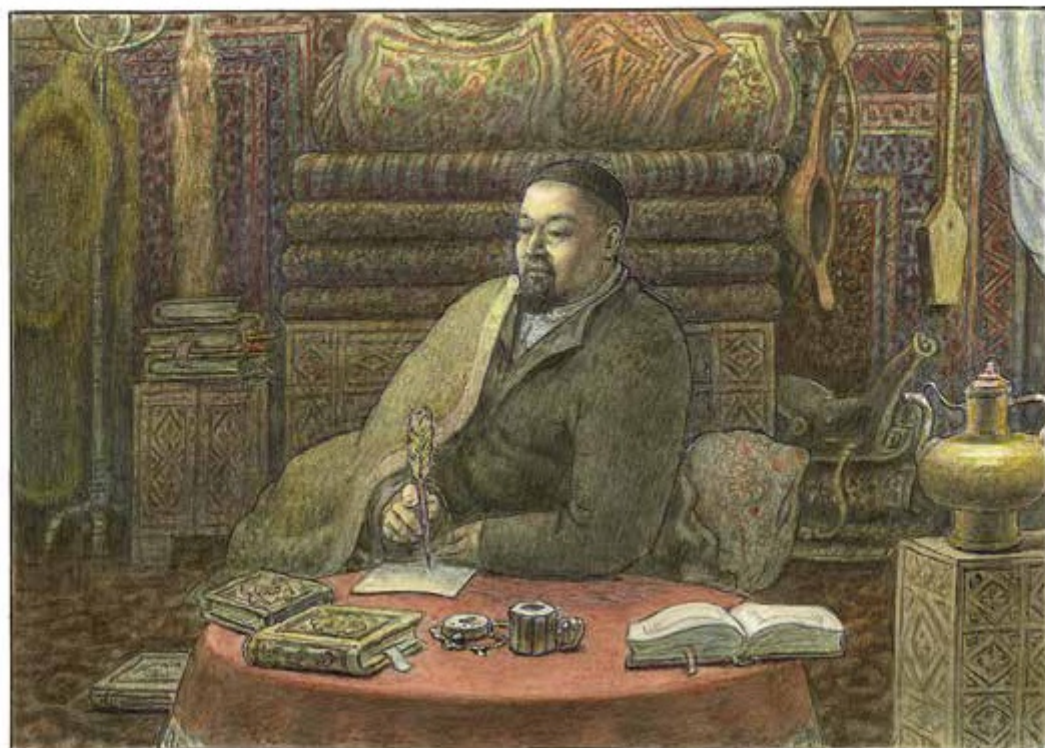
Көрші үйден осы қозылардай оқушы балалардың да жамыраған үні Абай құлағына оқтын-оқтын естіліп қалады. О да адам көктемнің жас төлді, балапанды тірлік үні.

Абай кітабын оқи отыра, даланың кей дыбыс, иістерін үстірт қана сезінсе, кейде оңай оралған қатар ойды жаңағыдай ойлай да отыр.

Еңсесі биік отаудың оң жақтағы түскиіз, шымылдығына шаңырақтан түскен Күн сәулесінде көктемдік, жаңа ашық рең бар. Таза сыпырылып, таза жиылған оңаша үй Абай көңілін көтеріңкі етеді. Өзіне-өзі тиген еркін шақта, жас жасаулы, жарастықты жаңа көктемді үйден, тыстан бірдей сезіп, өзінше бір қуанышпен тыныс алады.

Кітабына тағы да ерекше сүйсінген ынтамен үңіледі. Бұл кітапқа қазірдегі Абай ықыласы, тіпті бөлек. Ол ықылас кітап пен оқушы Абай арасында жақсы бір ұғынысудан туған. Орыс тілінде жазылған ұзақ әңгімені Абайдың ең алғаш рет еркін ұғып, тіл бөтендігін жеңген кезі осы. Ұғымды болған кітап бірінші өткел болды. Таза, сара, ашық өткелдей. Абайдың көп жылдан бері жетсем деп тырмысып созылған арманды жағасына шығаратын өткел.

Биылғы өткен қыс бойы Абай неше алуан «тәпсірлерді» серік етіп, жалғыз табандап қадалғаны орыс кітабы еді. Аяғында осы көктемде, жаңа дүние саңылауы шын жарқырап ашыла бастағандай болған соң,



Пушкинге ауысқан. Қара сөзінен бастаған. Қазірдегі өздігінен оқып, ұғып келе жатқаны – Пушкиннің ұзақ әңгімесі «Дубровский». Тілін берген «Дубровский» хикаясы өзегін де берді.

Осы таңертеңгі оңаша отырыста Абайдың бар дүниені, үй-мекенді, кең тынысты көктемді өзгеше шат, жарқын көңілмен сезуінің себебі де сол жаңа тыныс, жақын дос болған, қызық кітаптан ауысқан әсер еді. Көптен бұндай қуанған да емес сияқты.

Былтырғы жаз бен өткен қыс бойында барлық істен, сөзден безер боп, қашып жатып алып, үйден шықпай қойғанының да енді, міне, орайы қайтты.

...Абай қора салатын ұсталарымен, жұмысшыларымен және төрт-бес үй көршісімен келіп, сол жұмысын жүргіздіріп жатыр. Қораны салушылар өз жұмысын істеп жүр. Ол жақта көбінше Ербол мен Әйгерім болады. Абай бұл жолы әке-шеше ауылынан біраз ұсақ балаларды Кішкене молда деген тәрбиеші молдасымен бөлек үй көтеріп, бірге көшіртіп әкелген. Қазір көрші үйде үй салып жатқан сол шәкірттер ішінде Абайдың Ділдәдан туған балалары: Ақылбай, Әбіш, Кұлбадан және кішкентай Мағаш бар.

...Кітапхананың ұзынша оқу бөлмесінде жұрт отыр екен. Абай бұл үйге кіргенде, әр үстелдің айналасында екіден, үштен отырып, кітапқа үңілген жандарды байқады. Әр жастағы, әр алуан киімді еркек, әйелдер, жас оқушы шәкірттер мен қыздар да көрінеді. «Осы шаһардағы ең бір қадірлі орын-ау!» деп ойлана қарап, жақсы бейілімен кіріп еді. Абай танытын әжімді жүзді, шоқша бурыл сақалды, жұпыны киімді қарт кітапханашы жымия күлді. Сирек бір қонағы келгендей, сыпайы пішінмен қарсы алды.

Залдың бергі шетінде мұртын сәнмен ширатқан, бұйра шашты, жылтыр жүзді чиновник отыр еді. Ол қатарындағы биік прическасы бар, сәнді киінген жас әйелге күлімдеген көзбен жиі иіледі. Бұл жерде де бозбастық дағдысын ұмытпағандай.

Сол жігіт кітапханаға Абай кіргенде, қасында отырған паң жүзді көрші әйеліне Абайдың келе жатқанын көрсетті. Залдың ішіндегі оқушының біразына естіртіп, даурыға түсіп, тұрпайы бір әзіл айтты. Ол әзілі кең шапан киіп, бұнда отырған жұрт үлгісінен басқаша көрініспен келген сахара қазағы Абайды қағытқан сөз еді.

– Бү не ғажап! Гоголь кітапханасына қашаннан бері түйелер жіберілетін болған? – деді.

Абай бұл кезде кітапханашы қартқа қол беріп амандасып, өзіне керек кітабын енді атағалы тұр еді. Жаңағы тұрпайы әзілді құлағы шалысымен, чиновник жаққа салқын ызамен жалт етіп бір қарады. Чиновникке жақын отырған бірер жас оқушы оны қостап, ойсыз күліп қалған екен. Бірақ жігіттің қасындағы тәрбиелі, көрікті әйел күлген жоқ. Чиновникке тұңғық қара көк көздерін кейіспен бұрды. Қабағын аз шытынып, жігіттің әдепсіздігі үшін қызарып кетті. Абайдың алғашқы ашуы бір-ақ сәтке білінгендей еді. Енді күлкілі мысқыл жүзбен жігітке бұрылды да, лезде жауап қатты:

– Чиновник мырза, түйе кірсе, несі бар, бұнда ол түгіл, есек те отырыпты ғой! – деді.

Чиновник бір қуарып, бір қызарды да, үні өшті. Оның қасындағы әйел шалқия түсіп, қатты күліп жіберді. Абайға соншалық мейірлі жүзбен, көз қиығымен бір қарап, бетін басып, төмен иілді. Абайдың сөзін естіген оқушының бәрі де қатты күлісті.

Таныс қартына Абай бүгінгі керегі «Русский Вестник» журналының белгілі саны екенін айтты. Кітапханашы ол журналдың кісі қолында екенін білдіріп үлгергенше, бұл екеуінің қасына орта бойлы, кең маңдайлы, қаба қара сақалды бір адам тақап келді. Ол бағанадан бері Абай кіргелі бұл кітапхананың сахарадан келген сирек оқушысына қадала қарап, аңысын аңдып отыр еді. Жаңағы Абай мен жеңілтек

чиновник арасында болған өткір қағысуды да түгел естіген болатын. Қазір сол кісі Абайдың алдына келді де:

– «Русский Вестник» менде. Мен қарап болдым. Сізге бере аламын. Тек сұрайтыным, сізге ол не үшін керек еді? Қай жерін оқымақсыз? – деді.

– Ол журналда Толстойдың жаңа романы басылыпты, соны оқымақ едім! – деді.

– Сіз Толстоймен таныс па едіңіз? Неге оны ғана керек еттіңіз? – деді.

Абай бұл кісіге енді бұрылды. Жүзінен, барлық келбет-қабілетінен өзін сынап, барлап тұрған маңызды адам екенін байқады. Сыпайы жымып, ілтипат білдірді.

– Мен Толстойды бұрын аз оқыған едім. Бірақ орыс халқының шын дана, ақылды адамы деп естимін. Сол ақылды адам қандайлық өсиет айтады екен, ұққым келеді!

Абайдың жаңа танысы журналды Абайға беріп тұрып:

– Білмек талабыңыз жақсы екен. Мен сізді бұдан бұрын, басқа бір жағдайда көріп едім. Областное правлениеде. Рас, ол кездесу қызықты жағдай емес болатын. Сізді мен сыртыңыздан бұрын да білуші ем. Бүгін мынау орында сізді көруім, шынымды айтсам, артық әсер етті! – деді. Өзінің жөнін айтып, Абайға қолын созып:

– Танысайық, Михайлов Евгений Петрович! – деді.

Абай оның қолын шапшаң алып, қатты қыса түсіп:

– Ибрагим Құнанбаев! Мен сізді жақсы білемін. Достарыңыз маған сіздің жайыңызды көп айтқан. Танысқанымға қуаныштымын! – деді.

Осыдан соң екеуі де кітапханадан шығып, Ертіс жағалаған көшемен ылдилап жүріп кетті. Шапанын желбегей салған Абай қамшысы мен тымағын артына ұстаған. Екеуі де баяу басып, әңгімелесіп келеді. Бұлардың арт жағында, Абайдың «бір орыспен сөйлесем деп, көше бойы жаяулап бара жатқанын» лайықсыз көрген Баймағамбет салт еріп келеді. Олар осы бетте су жағасындағы ақ диірменнің қасында тұрған ұзынша тасболат ақ үйге жетті. Михайлов парадный есікті Абайдың алдынан ашты да:

– Біздің үйге кіріңіз. Менің әлі сізбен біраз сөйлескім келеді! – деді.

Баймағамбет Абайдың бұл үйде отыра түсетінін аңғарды да, екі атты алып, Ертіс жағасына кетті. Михайлов көп бөлмелі үйдің сырттан кіретін есікке жақын, кең, жарық бір бөлмесінде жалғыз тұрады екен.

Бұл кездесуде осы күн кешке шейін Абай Михайловтың қасынан кете алмады. Мәжілісіне соншалық ырза болғандай ұзақ отырды.

Михайловқа Абайдың ықыласын ерекше аударатын себеп көп-ті. Абайдың бұл күнгі жиі сөйлесіп, ақыл алып сырласатын досы адвокат

Андреев осы адамды мол баяндаған. Қазіргі Семей шаһарындағы орыс адамдарының ішінде ең зор ойшыл және үлкен адамгершілік тәрбиесін көрген жан деген. Андреевтің айтуынша, Михайлов Петербург, Москвадағы және Ресейдің іші мен сыртындағы, бұл замандағы орыстың үлкен ойшыл азаматтарының баулуында өскен. Өз өмірін халық, қоғам игілігіне еңбек етуге жұмсаған. Сол жолда патшалық, ұлық тарапынан айыпты жан саналып, жастайынан жазаға тартылған. Қамау-айдауды көрген кісі. Бірақ сол тартыс жолынан «қуғын көрдім!» деп азбаған да аумаған. Қайта айдау, тұтқын сапарын асыл адамдардың ортасында өткізіп, бұрынғысынан да ірі білім, өнер тауып, данышпандыққа жетіп қалған кісі. Заманы келіссе, бір халықтың маңдайына біткен ырысы дерлік. Ел қасиетін бойына жиған қадірмен азамат деген-ді.

Андреевтің осылайша таныстырған Михайловын Абайдың жүз көргені әлгі. Михайлов Абайдың бұл күнге шейін не кітаптар оқығанын сұрастырып білумен қатар, өздігімен оқудың жақсылығын да айтты, қиыншылығын да білдірді. Көп сөздері Абайдың көкейіне шәкірт жайын жақсы білетін ұстаздың тіліндей қонады. Бір кез Михайловқа әзіл етіп:

– Менің жолымдағы қиыншылықтарды айтқаныңыз сонша тура. Мысалы, көңілі жүйрік, қолы шебер сынықшы болады. Соның мертігіңді тауып, сипап отырған майда қолындай. Менің бірталай мұңымды өзіме өзім айтып көрмеген тілмен жеткізіп отырсыз! – деді.

Михайловқа Абай бұл сөздерін орысшалап айтқанда, көп тоқтап, көп ойланып, мүдіре отырып жеткізген.

Ол тоқтағанда, бұның орысша теріс сөйлеп отырған сөздерінің ар жағындағы мағынасын тез байымдап, қызығып аңғарған Михайлов күліп жіберді:

– Сіздің ұқсатуыңыз дұрыс, тапқыр сөз. Менің аңғаруым дұрыс болса, сіз көбінше бір нәрсеге теңеп айтқанда оқыс, қызық мысалдар табасыз. Оны мен сіздің Кошкинмен дауласқан жауабыңыздан жақсы аңғарған едім! – деді.

Абай өзінің тергеуінде Михайловтың болғанын енді білді. Кошкин сияқты ұлықтардың қазақ халқына ететін омырау о жар мінездерін шағым еткендей болып еді. Михайлов Абайдың чиновниктер мінезін білмейтін аңқаулығын айтып берді...

– Ол қауым сонау Петербургтен бастап, сіздің Семипалат уезіне шейін тегіс бір қалыпқа соққандай! – деп қолын бір сілтеді. – Сіз оларды өздерінің ісінен ғана түгел танып болмайсыз. Қайта-қайта Кошкинмен ұстасып кеп, әр жолда бір жарым айдан абақтыда отырып, олар мінезін біліп үлгіру аса қиын, ұзақ михнат жолы болады. Мен сізге оларды барлық тұқым-тұяғымен оңай танудың емін айтайын. Бұларды өлтіре

сынап, бөріне қатал үкім айтқан Салтыков-Щедрин сияқты жазушы бар. Соны оқыңыз. Барлық өзіңіз көрген чиновниктер сырын, шынын сонда ұғынасыз! – деді.

...Өзіне осындай сенім көрсетіп, ішін ашып отырған Михайловқа алғыс та бар еді.

– Сіз маған бұрын мен баспаған дүниенің шетін аштыңыз. Соншалық сенім көрсетіп аштыңыз. Мен мына мәжілісіңізден сабақ алғандай болдым ғой! – деді.

Михайлов Абайдың иығынан қағып, аса сенгіш, таза көңіл достығын сездірді.

– Менен ғана оқымаңыз, менен ойлы, менен сыншы орыс ойшылдары бар. Солардан оқыңыз. Мен сондай адамдардың кітаптарын сізге беріп отырайын. Рұқсат етсеңіз, бұдан былай өз бетіңізбен оқуда сізге мен көмекші болайын. Оқу талабыңыз жақсы екен. Сіздің халықтан әлі оқыған жандар аз. Сізге көп білу керек. Көп шындықтарды тану шарт. Бұл жөнінде орыс кітабы үлкен достық етеді. Сенімді серігіңіз болады! – деді.

Абай Михайловтың бұған көрсеткен бейіл, ықыласына өке мейірімінен артық ырза болды.

– Мен өзімді сізге кездестірген тағдырыма соншалық ырзамын. Басшылық етем деген уәдеңіз мен үшін достық, зор достық! – деді.

Алғашқы күнгі кездесуді Михайлов бұдан соң, Абайдың орыс жазушыларын кімнен бастап, қай кітаптарын оқу керек деген байлауымен аяқтап еді. Абайға ол орыс тілінің ұғымсызын білдіретін бірнеше сөздік-лұғатты, төпсірді өз кітабынан алып берді. Және өз қолымен жазып, Гогольдің, Лермонтовтың, Салтыков-Щедриннің, Лев Толстойдың бірнеше тілі оңай кітаптарын айтып берді. Абай осы кітаптарды дәл осы жолдың өзінде Семей шаһарында жатып оқып шықпаққа бекініп, күн кешкіріп бара жатқан шақта ғана Михайлов үйінен аттанды.

Осы күннен соң, әрбір үш күнде Абай Михайловтың үйінен табылатын болды.

...Абайдың жүрерлік кезі тақаған еді. Михайловқа бұл кездерде ол күн сайын қатынасып, жиі көрісетін. Бер жақтан қайтып, досының пәтеріне Абай енді бір келгенде, есікті Михайлов өзі ашты.

...Үлкен алақанына шалқасынан ашып салған бір кітапты оқып жүр екен. Шала амандаса сала Михайлов Абайды қолтықтап алды. Өз бөлмесіне қарай әкеле жатып:

– Құнанбаев, мен сізге орыс жазушыларынан басқа, соңғы мәжілістерімізде айтқан әр алуан білімдер саласынан да біраз кітаптар әзірледім! – деді.

– Қай білімдер саласын айтасыз, Евгений Петрович!
 – Жалпы тарихтан! Европаның есею тарихынан және географиядан да, осы жыл ішінде сіз оқып, біліп шығатын кітаптар бар. Жарымын мен өзім таптым, тағы біразын Гоголь кітапханасынан, Кузьмичтен аласыз. Сіз үшін тапқызып, елге кетер жолыңызға, уақытша беріп жіберуге бөлгізіп қойдым. Соны барып аласыз! – деді. Аздан соң тағы да өзі сөйледі:

– Менің аңғаруымша, сіз тарихқа көп атсалыспаған сияқтысыз. Ол ғылымдардың анасы ғой.

...Абай Михайловтың бүгінгі мәжілісінен кейін, оны өзіне бұрынғыдан да жақын көрді. Екеуін туыс ететін ағалық ойдың өрісін аңғарды.

Осы жолы Семейден бір арба қып алып қайтқан Абай олжасының қақ жарымы Михайлов көрсеткен я өздігімен тауып берген кітаптар еді.



Тәпсір – араб тілінен аударғанда *мағынасын ашу, баяндау* мағынасын береді.

Михнат – бейнет, азап, қиындық.

ОЙТАЛҚЫ

1. «Еңісте» тарауынан берілген үзіндіні оқып, композициялық құрылымына талдау жасаңдар.
2. Абай оқыған кітаптарға, шығармаларға назар аударыңдар.
3. Абай Михайловпен қалай танысады?
4. Кітапханада Абай мен жеңілтек чиновник арасында болған өткір қағысудан Абайдың қандай қыры байқалады?
5. Абай мен Михайлов диалогіне арқау болған өзекті мәселелерді атаңдар.
6. Абайдың ақындық өлемінің қуаттануына әсер еткен құбылыстар нелер деп ойлайсыңдар?

ОЙ БЕЙНЕЛЕУ

1. Негізгі кейіпкерлерге үзіндіде көрінетін іс-әрекеттеріне сүйене отырып, «Портреттік мінездеме кестесін» толтырыңдар. Жинақтау мен даралау арқылы жасалған өмір шындығын анықтаңдар.

Салыстыру аймағы	Үндестік	Ерекшелік	Қорытынды пікір
Абай			
Михайлов			

2. Үзінді арқылы жазушының айтпақшы болған ойы не? Өзің қалай қабылдайсың? Кестені толтырыңдар.

Үзінді	Жазушының айтар ойы	Менің қабылдауым
<p><i>«Кітабына тағы да ерекше сүйсінген ынтамен үңіледі. Бұл кітапқа қазірдегі Абай ықыласы, тіпті бөлек. Ол ықылас кітап пен оқушы Абай арасында туған жақсы бір ұғынысудан туған. Орыс тілінде жазылған ұзақ әңгімені Абайдың ең алғаш рет еркін ұғып, тіл бөтендігін жеңген кезі осы. Ұғымды болған кітап бірінші өткел болды. Таза, сара, ашық өткелдей. Абайдың көп жылдан бері жетсем деп тырмысып созылған арманды жағасына шығаратын өткел».</i></p>		

ОЙ ЗЕРДЕЛЕУ

1. Жер-су аттары мен мезгіл атауларын мәтіннен тауып, мағынасын анықтаңдар.
2. Абай мен Михайлов диалогін тыңдап, «Қазақ даласына жер ауып келген ойы озық, саясат қыспағына қарсы тұрған өжет идеяны тұтынушылармен пікірлес болуы Абайдың дүниетанымына қалай әсер етті?» деген сұрақты жұпта талқылаңдар. «Абай – ағартушы, демократ» тақырыбында өз түйгендеріңді жазып беріңдер. Уақыт – 10 минут.

ОЙ ТҮЙІН

Берілген сұрақтарды талқылап, ойларыңды ортаға салыңдар. Шығарманың жаңашылдығына сыни баға беріңдер.

- 1) «Абай жолы» роман-эпопеясының жаңашылдығы неде деп ойлайсыңдар?
- 2) Романның жаңашылдығын ғаламдық тақырыптармен қалай байланыстырар едіңдер?
- 3) «Абай жолы» роман-эпопеясының өміршеңдігі неде?

Кері байланыс. «Зерде».

Білім. *Білім бойынша алған ақпараттарым.*

Эмоция. *Сабақтағы көңіл күйім.*

Баға. *Өз жетістігіме беретін бағам.*

Сын. *Өз бойымда нені дамытуым керек?*

Идея. *Маған келген жаңа ой.*

«Абай» романының жазылу жайынан:

Өзім материал алған адамдардың ішінен мен Абайдың бірінші әйелі – Ділдені атай аламын. Ол 1924 жылы өлді. Содан соң, мен Абайдың сүйікті жары – Әйгерімді жақсы білемін. Ол кісі 1918 жылы алпыс жасында қайтыс болды. Абайды бертінде көріп, оның өмірінің естелігін өз аузынан тыңдаған жасырақ адамдардың да бірқатарымен кездесіп, әңгімелестім. Бірақ олардың айтқандарының көбін мен фольклорлық сипатта қабылдадым: алыс өткенді аңыздай әсірелеп, сырлаңқырап, өзгерте өсіріп айтатын. Кейде тіпті бір нәрсе туралы бірінің айтқаны екіншісінің сөзіне қайшы келіп те жататын. Мұндайда шындықты табу мені тағы да көп ізденуге салатын.

Абай шығармаларын мен жастайымнан біліп өстім. Атам Өуез Абайдың досы еді; ол кісі біз сияқты немерелеріне ақынның өз өлеңдерін де, аудармаларын да көп оқытатын. Әсіресе Абай аударған Татьяна жанының нәзік сырын, оған Онегиннің жауабын жаттататын. Біз болсақ, Татьяна кім, Онегин кім – онда жұмысымыз жоқ, атамыздың айтқанын істеп, жаттай бердім. Абайға ықыласым ерте түсуге осы жайлар себеп болды. Бірақ орта мектепте оқып жүрген кезімде де, Ленинград университетіндегі студенттік жылдарымда да Абай жөнінде алдыма қойған пәлендей мақсатым болған жоқ.

Мұхтар Өуезов, 1959 жыл

Теория

ПРОТОТИП (грекше *prototypon* – түп, төркін, бейне) – әдебиет шығармасындағы кейіпкердің бейнесін жасауға тірек, негіз болатын өмірде болған адам, яғни өмірде бар бастапқы, түпкі тұлға.

Шығармадағы кейіпкер мен уақиға нағыз өмірден алынғанда да, олар қаламгердің өмірлік тәжірибесімен, бұрынғы көрген-білгендерімен ұштасып, оның қиялында туған сезім-әсерлермен сабақтасады.

Өйткені өмірден көрген сол кейіпкер мен уақиға жазушының жанына жақын болмаса, ой-қиялымен, арман-мақсатымен жанаспаса, ол тіпті соларға елеңдемеген, мән бермеген де болар еді. Сөйтіп әдеби кейіпкердің тұлға-бейнесі, образы нақтылы бір прототипке негізделіп жасалғанымен, әдебиетке, көркемөнерге тән типтендіру, жинақтау принциптеріне сәйкес және жазушының нақтылы шығармасындағы идеялық нысанасына орай сомдалып, өзгеше сипат алады. М. Өуезовтің «Абай жолы» роман-эпопеясындағы Абай образын алсақ,

көркем образдың іріленіп, типтік сипатқа ие болатынын көреміз. Шығарманың кейіпкері әдебиетте бұрыннан белгілі көркем тұлғаға негізделіп жасалса, оны да прототипі бар образ деуге болады. Мысалы, пьесадағы немесе кинофильмдегі белгілі эпостық жырына негізделіп суреттелген, прототипі (түпкі тұлғасы) бар образ.

Зәки Ахметов

ОҚАПТА

(жалғасы)

Оқу мақсаттары:

11.1.5.1 шығармадағы ұлттық және жалпыадамзаттық құндылықтардың әлемдік тақырыптармен үндестігін ашу.

11.2.3.1 шығармадағы көркемдегіш құралдар мен айшықтау амалдарының қызметін талдай отырып, автор стилін анықтау.

11.2.4.1 көркем шығармадағы ғаламдық тақырыптарға креативті ой қосып, шығармашылық жұмыс (*эссе, әңгіме, өлең*) жазу.

11.3.4.1 шығарманы идеялық жағынан мазмұндас әлем әдебиеті үлгілерімен салыстыра талдап, әдеби сын жазу.



Тірек сөздер: балаларды оқыту, білім алу, алғашқы сабақтар, Михайловтың ақылы.

Мақсатқа қол жеткізу үшін:

- ✓ көркемдегіш құралдар мен айшықтау амалдарын талдау;
- ✓ автор стилін анықтау;
- ✓ ғаламдық тақырыптарға креативті ой қосу;
- ✓ әдеби сын талаптарын қайталау.

...Үш ат жеккен кең күйме Ақшоқыдағы қыстаудың тұсынан – Қорықтан шығып, қалаға қарай тартып келеді. Ат ұстаған – козладағы Баймағамбет. Үш торыны күз күнінің таңертеңгі қоңыр салқынында тықсырып айдап, сар желдіреді. Шалқасынан ашылған қызыл сафиян іші бар күймеде Абай мен үш баласы отыр. Бұл – Өбіш, Мағаш және Күлбадан.

Кең ақ маңдайлы, жіңішке ұзынша қара қасты, жұқалаң қызғылт жүзді Өбіш Абаймен әңгімесін үзбей келеді. – Аға, біз қалада қайда тұрамыз? Үшеуіміз бір үйде тұрамыз ба? Қазақ үйінде тұрамыз ба, орыс үйінде тұрсақ, жақсы бола ма? Жоқ әлде мен мына екеуінен бөлек оқып, бөлек тұрам ба? – деп алдағы жұмбақ күндерін әкесінен тынымсыз сұрайды.

...Абай Күлбадан мен Мағашты Михайловтың ақылымен «Уездная школаға» берді. Бірі – еркек, бірі әйел балалар оқитын школдарға бөлініп түскенмен, бұл екі баланы Андреев тауып берген орыс үйіне бір бөлек қойды. Әбіш туралы Михайловтың мәслихаты басқа болды. Оның мұсылманша жақсы оқуы бар. Ұғымтал, өз талабы зор, ынтасы ашылған бала. Және орысшада тілмаштан бірталай оқып, бірге сөйлесіп, қасынан қалыспай жүріп, тілге жақсы боп шықты. Алғашқы кластарға түсіруге жасы да ересегірек боп қалған. Оны Абай мен Михайлов ана екі баладан бөліп алды. Тіл тәжірибесіне, бар тәрбиесіне үлкен септігі тиетін оқымысты адамдар үйіне жалғыз қойды. Және школда оқытпай, өзін жалғыз, үйде оқытатын байыпты, ысылған, жақсы учительді жеке жалдап берісті.

Әбіштің ажарына, мінез, тәрбиесіне ең алғаш танысқаннан Михайловтың ықыласы басқаша болды. Оны оқу мен пәтерге орналастырып болғаннан кейін, Михайлов Абайға тағы бір ақыл айтты.

– Ибрагим Кунанбаевич! Мынау бала – Әбдірахман көп оқуға жарайтын бала сияқты. Аз ересек болғаннан күдіктенбеңіз. Мүмкін, тіпті өзінің ана тілінде оқып, ашылып, ысылып келгені жақсы да болар. Бірақ осы туралы менің бір ақылымды алыңыз. Биыл қыс бойы Әбдірахман төтенше жолмен, бір ғана оқытушыдан жақсы өзірленсін. Келесі жыл школға түскенде Семейде оқымасын. Түменде оқу орындары бұдан артығырақ. Және менің жақсы дос, таныстарым бар. Бұл бала жаз сахарасына қайтып тұрар. Бірақ қысқы оқуда таза орыс ортасында болып, шаһарлық орыс тәрбиесін толық алатын болсын. Дені сау болса, ар жағындағы болашағын Түменнен де ары, Питер деп үміт етейік! – деген.

Абай өзінің жас балалары туралы қырдағы жақынының бәрінен де сонағұрлым тілеулес аға, дос боп отырған Михайловтың мәслихатына үлкен алғыс айтты. Сол арада іркілместен, оның ақылын құп алды.

Бұл сөздер Михайловтың жұмыс істеп отыратын үлкен бөлмесінде болған еді.

...Абай осы жолы қалада көп жатты. Оқуға балаларын орналастырған алғашқы жылында оларды қимай жүргені де болды. Күз бойы, қыстың қалың ортасына шейін Гоголь атындағы кітапханада күнұзын отырады. Ғылым зерттеуші, оқымысты тәрізді боп алған өзінің дағдысына да аса қызығулы. Кітап бетінен кете алмайтындай. ...Сенбі күн кештерде Баймағамбет ат-шанамен жалғыз кетіп, бір пәтерден Әбішті, тағы бір пәтерден Мағаш пен Күлбаданды алып келеді. Олар екі түн, бір күн әкесінің қасында аунап-қунап, тынығып, қуанысып қалады. Абай балаларының қонаққа келетін кештерін ел қазағына бермеуге, бөлмеуге тырысады.

...Абай жұмасына немесе он күнде бір Өбіштің пәтеріне барады. Ондағы үлкен тәрбиелі, сұлу жүзді, бурыл шаш Анна Николаевна атты Өбіштің «хозяикасымен» ұзақ әңгімелесіп қайтады.

...Қыстың ортасы ауып, енді қаладан елге қайтар кез жеткенде, тағы бір сенбінің кешінде Абай Баймағамбетті жарым күндей жүргізді. Қаланың әр жерінде тұрған жаңағы оқушы балалардың барлығын өз пәтеріне шақырып алды. Соларға өз алдында еркіндетіп ән салдырды. Асық ойнатып, жаңылтпаш, жұмбақ айтқыздырып, емін-еркін бой жаздырды. Сонымен кешкі ет алдында азғана бір толаста: «Балалар!» – деді. Жас қонақтарын, өз балаларын салмақты үнмен өзіне қаратып алды. Бүгін күндіз жазып қойған бір табақ қағазды алып отырып, үнсіз аңырған балаларға бір өлең оқып берді:

– Жасымда ғылым бар деп ескермедім,
Пайдасын көре тұра тексермедім...

Бұл жиында бір өзінен басқа ешкімге мәлім емес, осы бүгін туған өлеңін оқыды. Арасында:

– Адамның бір қызығы бала деген,
Баланы оқытуды жек көрмедім.
Баламды медресеге біл деп бердім,
Қызмет қылсын, шен алсын деп бермедім... –

деген жолдарын қайталап оқып беріп, балаларға қысқа ғана тіл қатты:

– Міне, балаларым, інішектерім. Біз сияқты аға, әкелерің мезгілінде өсе алмай, қылтанақ жарып, сарғайып қалған шөптейміз. «Ғылымнан махрұм қалдық» деп енді өкінеміз, опық жейміз. Сол – біздің мұң. Ал сендер үшін тілегім, айтарым жаңағы. Бұл – аға батасы! Сендерден дәрмен күткен далаңның, еліңнің тілегі! Адам болам деп оқыңдар. Аймағыма жақсылығым жетеді, адал азамат болам деп, халықтың қамқоры болам деп оқыңдар! Міне, осы өсиетті сендерге арнап, мынадай өлең жазып отырған Көкбай атты ақын еді, – деді.

«Осы отырған балалардан жаңа төл өсірем, жаңа буынның жаңа азаматын шығарар болсам, менің ендігі жұбанышым, көмектесім де, үміт етер қанатым да солар болмас па еді? Ендігі етер еңбегім мен көмегім, айтар өсиет, ақылым болса – көзі ашық, оқыған жаңа қауым тұрызуға арналсын. Ел ішін көгертетін кез жетті ғой» деп ойлады Абай.

Биыл қыс Абай кітаппен қатар қағаз-қарындашты жиі ұстап, өзі де көп өлеңдерді құлақ күйдей, жан сазындай күйлей толқып жүргенді. Бірақ бұл өлеңдердің иесі де өзіне-өзі сенген ақын аты жоқ. Өз ақындығына шала сенген сыншыл жанның көмескілеу айтылатын «Көкбай» деген ғана аты бар-ды.



Сафиян – киім тігуге, бұйым жасауға арналған өңделген тері түрі.
Уезд – төменгі қатардағы әкімшілік-аумақтық бірлік. Алғаш рет «уезд» термині ХІІІ ғасырдағы орыс құжаттарында кездеседі. 1775 жылдан бастап Ресейдегі әкімшілік-аумақтық, қаржылық бірлік есебінде губернияның құрамдас бөлігіне айналды.
Махрұм – ештеңесі жоқ деген мағынадағы араб сөзінен алынған.

ОЙТАЛҚЫ

1. Абай Михайловтың кеңесімен балаларын қандай оқуға береді?
2. Әбіш туралы Михайловтың мәслихаты неге басқа болды?
3. Абайдың өнер-білім жолына бет бұруының себептері неде?
4. Абайдың «Жасымда ғылым бар деп ескермедім» өлеңі дүниеге қалай келді?
5. *«Осы отырған балалардан жаңа төл өсірем, жаңа буынның жаңа азаматын шығарар болсам, менің ендігі жұбанышым, көмектесім де, үміт етер қанатым да солар болмас па еді? Ендігі етер еңбегім мен көмегім, айтар өсиет, ақылым болса – көзі ашық, оқыған жаңа қауым туғызуға арналсын. Ел ішін көгертетін кез жетті ғой»* деген ойын Абай жүзеге асыра алды ма? Ойларыңды бүгінгі күнмен сабақтастыра өрбітіңдер.
6. *«Өз ақындығына шала сенген сыншыл жанның көмескілеу айтылатын «Көкбай» деген ғана аты бар-ды»* деген үзіндідегі Көкбай кім? Ол туралы не білесіңдер? Абаймен қандай байланысы бар?

ОЙ БЕЙНЕЛЕУ

1. Үзіндідегі көркемдегіш құралдарды тауып, автор стилін анықтаңдар.

Көркемдегіш құрал	Үзініден мысал	Автор стилі

2. Абай шығармашылығы мен эпопея арасындағы байланыс туралы не айтар едіңдер? «Жасымда ғылым бар деп ескермедім» өлеңінің «Абай жолы» эпопеясындағы көрінісін талдаңдар.
3. Үзіндіде көтерілген мәселелерді қазіргі өмірмен байланыстырып, ұлттық мүдде тұрғысынан талдап көрсетіңдер.

Абай ұстанымы	Бүгінгі қазақ жастары
Тілді меңгеру	
Әлемдік деңгейде білім алу	
Өнерлі болу	
Адамгершілік	

ОЙ ЗЕРДЕЛЕУ

1. «Еркін жазу» стратегиясы бойынша азамат ақынның рухани дамуы, қайраткер ретінде өсуі төңірегінде өз ойларыңды жазбаша жеткізіндер.
2. Үзіндіден алынған: *« – Міне, балаларым, інішектерім. Біз сияқты аға, әкелерің мезгілінде өсе алмай, қылтанақ жарып, сарғайып қалған шөптейміз. «Ғылымнан махрұм қалдық» деп енді өкінеміз, опық жейміз. Сол – біздің мұң. Ал сендер үшін тілегім, айтарым жаңағы. Бұл – аға батасы! Сендерден дәрмен күткен далаңның, еліңнің тілегі! Адам болам деп оқыңдар. Аймағым жақсылығым жетеді, адал азамат болам деп, халықтың қамқоры болам деп оқыңдар!»* деген үзіндіге өз дәлелдеріңді ұсыныңдар.

Үлгі:

Өзіндік пікір: ...

Дәлел: ...

Өз пікіріңді айғақтайтын мысал: ...

Өз пікіріңе қарсы дәлел: ...

Қарсы дәлелді жоққа шығаратын мысал: ...

Қорытынды: ...

ОЙ ТҮЙІН

Қаныш Сәтбаевтың пікірін негізге ала отырып, «Абай жолы» роман-эпопеясы мен жазушы стиліне әдеби сын жазыңдар. Көзқарастарыңа дәлел келтіріңдер.

«Қазақ халқының өткенін зерттегісі келетін ғалымның бірде-бірі бұл кітапты жанап өте алмайды: ғалым-филолог одан фольклордың бай материалдарына қанығумен қоса, қазақ әдеби тілі мен сөздігінің қаз басуы мен қалыптасуын көреді; ғалым-этнограф қазір көне заманмен қоса көнерген небір тұрмыстық белгілер мен өмір құбылыстарын біледі. Құс салып, саят құрған, қыз ұзатып, ас беруді, өлік жөнелтуді суреттейтін тараулар, билер айтысы мен билік шешкен қазылық картиналарының әрқайсысы жеке-жеке-ақ ғылыми-этнографиялық толайым еңбектерге парапар; ғалым-экономистер Қазақстанның ХІХ ғасырдағы халықшаруашылығының құрылысынан дәлме-дәл нақты

мәлімет алады, ондағы тап қайшылығының өзіндік ерекшелігімен танысады; ғалым-юристер шарияттан бастап, билер кесіміне шейінгі даланың заң-жобаларынан бағалы мағлұматтар жинайды».

Кері байланыс. «Сабақ бойынша ойыңды білдір».

Қандай жаңа білім алдың?	Алған біліміңді қолдана аласың ба?	Саған қандай түсініктер қиындық тудырды?

«Абай» романының жазылу жайынан:

Алдақашан бел асып кеткен көштің айдаладағы жұртына кешігіп жеткен жүргінші сөніп қалған от орнынан болмашы жылтыраған бір қызғылт шоқ тауып ап, оны демімен үрлеп тұтатпақ болды десек, романға материал жинаған менің халім де дәл сол әрекет сияқты еді. Мен қарт адамдардың көмескі жадында ұмыт болған көп нәрселерді қайта ойлатып, айтқызып алдым. Алпыстағы Әйгерімнің әжімді бетіне қарап, оның бір кезде Абайды тұтқындаған жас, шырайлы, ғажап сұлу жүзін «қалпына келтіруім» де әлгідей еді.

Мұхтар Әуезов, 1959 жыл

Теория

ҰЛТТЫҚ МІНЕЗ – әдеби шығармадағы кейіпкердің ұлттық сипатымен ерекшеленген мінез-бітімі, оның белгілі бір халықтың өкілі екендігін танытатын психологиялық және ойлау, сөйлеу өзгешелігі. Ұлттық мінез – тарихи категория. Ол қоғамдық, рухани, экономикалық және саяси жағдайларға сәйкес қалыптасады. Дүниені ұлттық түсінікпен қабылдау жолы – қай адамға болсын тән қасиет. Өнерде, әдебиетте адам бейнесінен бұл қасиет толық көрініп отырады. Өр халықтың өз эпикалық туындыларын олардың талай замандар ұлт болып қалыптасуынан бөліп қарауға болмайды.

Сондықтан шығармада ұлттық характер жасау үшін оның дүниетанымын, психологиясын, әдет-ғұрыптарын т.б. қасиеттерін білу керек. Бұл жөнінде Н.В. Гоголь: «Ақын өмірге өз халқының көзқарасымен қарап, әр нәрсені ұлттық психологияға сәйкес құбы-

лыстай сезініп, толғанғанда ғана ұлттық сипатты бейнелеп беруі мүмкін», – деген ой айтады. Бұл дұрыс та. Мысалы, «Игорь полкы туралы жыр» – орыстардың, «Махабхарата» – үнді халқының, «Нибелунга туралы жыр» – немістердің, «Манас» – қырғыздардың, «Ер Тарғын» – қазақтардың дүниетанымын, мінез-болмысын айқындайтын шығармалар.

Төрегелді Бекниязов

БНИКТЕ

(Татьянаның сахарадағы әні)

Оқу мақсаттары:

11.1.2.1 әдеби шығармадағы көтерілген мәселелерді қазіргі өмірмен байланыстырып, ұлттық мүдде тұрғысынан ашу.

11.2.2.1 автор бейнесінің шығарманың негізгі идеясымен байланысын айқындау.

11.3.2.1 көркем шығарманың жаңашылдығын ғаламдық тақырыптармен байланыстыра отырып, сыни тұрғыдан баға беру.



Тірек сөздер: іздену уақыты, ән, ән мен сөз үйлесімі, Татьянаның қазақша әні.

Мақсатқа қол жеткізу үшін:

- ✓ үзіндіні оқып, автор бейнесі туралы теориялық ұғымды қайталау;
- ✓ автор идеясын анықтау;
- ✓ үзіндіде берілген ғаламдық тақырыпты табу;
- ✓ көркем шығармаға сыни баға беруге дайындалу.

Бірнеше жыл өтті. Абай үшін бұл еңбек мезгілі, өнер іздеу дәурені болған. Оқу менен жазу оның ендігі тірлік тынысы тәрізді.

Бұл күндегі Абай ақын атын анық алған. Сол ақындық еңбегін енді халыққа етер азамат қарызы деп біледі.

Соның орайына, қазіргі заманда Абай айналасына жиылған жас өнерпаздар да көп. Абай ендігі шығарған жырларын әрдайым жазып айтады. Сол жазғандарын жаттаушы, өнге салып айтушы, жұртқа таратушы іні, достары жаңағы жас серіктерінің арасынан шыға бастаған.

...Таңертеңгі шайдан соң, үй іші де, қонақ атаулы да тысқа шығып кеткен. Қыстың бір ашық күні екен. Абай үлкен бөлмеде оңаша отырып қапты. Алдында кең, дөңгелек, аласа үстел тұр. Абай біресе сол үстелге шынтақтап, біресе алақанымен мықынын таянып, үнсіз отыр.

Ішінде ой шырағы жанғандай боп, салмақпен қараған көздері андасанда қарсыдағы терезеге қадалады. Күн түсіп тұрған қарлы адырға ұзақ-ұзақ қарай түседі. Өзінше бір мығым күшпен, ұғымсыз бір мұңмен жұмырлана бүгілген төбе-төбелер.

Биылғы қыс – ел сөзінен, тынышсыз жүрістерден Абай өзін босатып алып, үйде көбірек орнығып отырған қысы. Көп өлең жазылған жылдың бірі де осы болатын. Сондай өзімен-өзі боп толғана ойланған уақыттарында көз алдына көптен-көп оралатын осы адырлар. Бұлар күн райына қарай әртүрлі ажар көрсетеді. Ақындық шабыт кейде осы адырмен көп сырласқандай болады. Бұлты сұрғылт күні ол адыр күн шуағын сағына мұңданады. Ашық күні жылы, жарқын жазын көксегендей көрінеді. Жеткізбес арман жеңсігі жеңген адыр.

Қазір Абай сол адырдың жадыраңқы бір қабағын көргендей болды. Қоралы қойдың алды солай қарай өріп барады екен. Сарылып, сазарған үнсіз адыр енді тас басында жүріп шырқаған қойшы әнінен сергіген сияқты.

Абайдың осындай боп үндемей ойланып қалған кездерін қабағынан танытын жолдасы бар. Ол – мұндай шақтарда үндемей, көп қозғалмай отыратын Баймағамбет. Қазір, тіпті қарап отырмас үшін ол Абайдың тобылғы сапты сарбас қамшысына бүлдірге тағып отыр. Андасанда Абайға қарай түсіп, өз жұмысын істейді.

Сондай бір нәрсені бұйырар деп күтіп отырғанда, Абай Баймағамбетке шұғыл бұрылып, жалт етіп салқын қарады да, үйдің сол жақ бұрышына қарай қол созып, үн қатпастан, бір нәрсені «әкел» дегендей белгі етті.

Баймағамбет оның нені керек қылғанын түсінді де, шапшаң тұрып барып, үстелдің үстіне екі үлкен кітапты әкеп қойды.

Абай бір кітаптың бетін ашып, өзіне керек жерін тапты да, сол беттерге қарап, шалқайыңқырап, біраз бөгеліп отырып қалды. Көзі екінші кітапқа да түсе береді.

Бұл екі кітап – осы ауыл, өлкенің Абайдан басқа көп жанына әлі тілімен де, сырымен де ұғымсыз кітаптар. Тек Абай көңіліне ғана құрметті боп алған екі ақынның кітаптары. Ол жатқан – Пушкин мен Лермонтов.

...Мынау екі ақын Абайға көп кезде бірге туысқан аға, інідей көрініп қалады. Сол теңеу бұл екі атты Абайға осы өз ортасы, өз айналасындағы адамның арасындай жақындата көрсетеді.

...Басында ақылы мен ашуы шарпысып, кезек жеңісіп барып, ақырында сыншы – кемел ой жеңсе де, шерлі көргіш боп алып, тына жанған аға бар. Сол ағаның дертін көріп «тынғаннан не тауып ек?» деп ызасы мен қызуына бой ұрып, жұлысып өлген іні бар. Сол аға – Пушкин. Сол іні – Лермонтов. Кейінгі ұрпаққа, барлық ел, барлық заман, бар

қауымдағы ойлыларға атой салып, өмірлері шырақша жанып өткен аға, іні... Абай ойлана отырып, Татьяна хатына үңілді.

– Неткен айтқыш тіл! Тіл емес, жүректің лебі. Лүпілдеп соққан ырғағы. Қандай нәзік тереңдік! – деп отырып, кітап бетінен көзі тайқи бере:

– Ғашықтық тілі – тілсіз тіл,
Көзбен көр де, ішпен біл... –

деді.

Татьяна хатының ырғағы мен нәзік үніне өз жанынан үн қосқан бір жолдарды еске алды.

...«Евгений Онегиннің» осы беттерінің арасына салып қойған хат бар.

Семей кітапханасына барып, он шақты кітап әкелген Баймағамбет осы хатты бірге әкелген. Білімді досы Михайлов Абайдың «Евгений Онегине» сүйсініп жазған сәлеміне жауап айтыпты.

... Көзі жасаурай, ерні жыбырлай отырып, Ақшоқының қос биіктеріне анда-санда көз тастайды. Бірақ қараған нәрсесін бұл халде көріп отырған көз емес. Ол – қазір ойдың көзі. Тербеле толқыған ақын толғауының көзі. Қолы ішек пернені термелеп, жебелей береді. Кешке жатарда да осы бір сарынды алыс бір ызыңдай зейіні шалып қап еді.

Қазір сол саз есіне де, домбырасының ішегіне де тап түсіп, орала кетті. Тағы да тарта отырып, ақырын үн салып күңіреніп көріп еді, келген екен.

Амал жоқ, қайттым білдірмей,
Япырм-ау, қайтіп айтамын? –

деген екі жол, Татьяна сырының басы іркіліп тұрып, шешіле бастаған сияқты. Тағы да, тағы да... Біресе шынтақтап жантайып, біресе тез қозғалып, құшырлана малдасын құрып ап, арлы-бері тебіренеді. Қос ішек бірде баяу басса, біресе шұғыл, қатаң үндерге ауысып, асып қайтып отыр. Соңғы екі жол қымбатқа түсті. Бірақ о да оралды. Татьяна хатының үш аузын мүдіртпей айтып өтті. ...Енді бірде қатты, бірде баяу тартады, ұмытылмайтын сияқты. Бір сәтте артына қарай, барлық мол денесімен шұғыл айналып бұрылып қалды. Жүзі өзіл-мысқыл ажарымен жарқ етіп барып, жылы қарап, Баймағамбетке:

– Өй, сен неғып отырсың, не білдің? – деді.

Баймағамбет Абайдың шұғыл өзгерісінен біраз дағдарып қап, бүлдіргесі тағылып болған тобылғы сапты сарбас қамшыны алақанына салып отырып:

– Мынау еді, Абай аға! – деді.

– Мен не ғып отырмын, оны сездің бе?

– Сіздің ойыңызға бір орыс күйі түсті ме деп отырмын.

– Ө, олай болса, о да білгенің екен. Бар, ендеше! Кішкене молданы шақырып кел! – деді де, өзі тағы да жаңағы ырғағын тарта жөнелді.

Баймағамбет тұрып есікті ашқанда, ар жағында тыстан қайтып келе жатқан Өйгерім көрінді. Оның артында бөгде кісілер сияқтанған бірнеше адамның басы байқалады. Қолдарында қамшылары, белдері буулы, беттері біраз аяздаған адамдар. Өңшең тон, шекпен кигендер екен. Алдыңғы бірекеуі Тобықты үлгісінен бөлек, шошақ төбелі, алты сай Уақ тымағын киген адамдар. Соны Абай көзі шалып болғанша, Өйгерім де, бұл кісілер де үйге кірді. Абай домбырасының үнінен ойын үзген жоқ еді.

– Тұу, аяз келді-ау! – деді.

Өйгерім тіксініп қап:

– Аяз жоқ қой, Абай-ау! Тіпті, бүгінгі күн май тоңғысыз! – деп таңдана қарады.

Абай:

– Ө-ө, рас, аяз екен десем, сендер екенсіңдер! – деді де, шет елдің кісілерімен амандасты.

Өйгерім Абайдың талай жұмбақ сөзінің бірі екенін аңғарды да, күлімсіреп тұрып, түкпір үйге қарай кетті.

Сөйткенше, қарсы үйде бала оқытып отырған Кішкене молда да келген еді. Абай соған қарап елең етті:

– Татьянаның хатын көшіріп пе ең? Енді ол ән салатын болды ғой, білдің бе? – деді.

– Онысы афзал болған екен, көшіріп қойып ем.

– Ендеше, Мұқа мен Мағашқа хат жазып жібер. Екеуіне «Татьяна сәлем айтыпты, бізбен де таныс болсын» депті де! Мына Мұхаметжан қалаға бара жатқан шығар, сол сәлемін ала барсын! – деді.

Үй ішінде тымақ, белдігін шешпей отырған бөгде қонақтар бұл сөздер не сөз, кімнің жайындағы сөз екенін ұққан да жоқ, ұғайын деп елең етіп, селт еткен де жоқ. Жалғыз-ақ, осылармен бірге кіріп, Абайдың төменгі жағынан кеп отырған Мұхаметжан бар еді. Кішкене молдамен қатар, Абайдың жаңағы сөздеріне құлағын түре тыңдаған сол ғана. Сұлу қызыл жүзді, қой көзді Мұхаметжан расында да қалаға бара жатқан.

Ол өзінің жөнін сұрамай сезген Абайға біраз таңданумен бірге, жаңағы хат пен өлең жайын шын білгісі кеп отыр. Мұхаметжан да Мұқа сияқты жақсы әншімін деген жігіт. Оның үстіне бұның өзінің де андасанда өлең шығаратыны бар. Соңғы жылдары Абайдан тараған өлеңнің бәрін көшіріп алып, жаттап айтып жүретін Абай айналасындағы жас достың бірі. Ол қазір сыртқы киімін шешіп жатып:

– Абай аға, бұл ән салып жатқан кім болды? – деді.

Абай домбырасын қайта ұстап, «Татьяна хатының» алғашқы үш аузын әндетіп айтып берді де, енді қайтып бұл жайдан сөйлеспеді. Өлі күнге үнсіз отырған қонақтардың шаруасын сұрады.

Жаңағы бір айтқаннан Абайдың өнін үйрене алмай қалған Мұхаметжан өн ішіндегі сөздің төркінін жақсы сезген. Бұл күнге шейін Абай шығарған өлең мен әннің барлығын білем деп жүрген Мұхаметжан мына сөзді бұрын естімеген болатын. Абайдың жаңағы аңғарына қарағанда, бұны өзге жастар да білмейді екен. «Маған жаттап біліп алып, соларға айтып бар дегені екен ғой», – деді де, енді өлеңін де, өнін де әбден білмек болды.

Мұхаметжан – Абайдың туысқандарының бірі. Жасы кіші болғандықтан, Абай өзі айтып бермесе, «тағы айтып беріңізші» деп сұрай алмайды. Қазбалап тақымдай бергенді Абайдың жақтырмайтынын да біледі. Сондықтан: «Бүгін Абай ағамның түстігіне қалайын да, осыны біліп кетейін!» – деп қарсы үйге кеткен Кішкене молданың артынан жөнелді. ...Абай Татьяна өнін қайта іздеді:

– Амал жоқ, қайттым білдірмей...

Домбыраға ыңырана қосып көріп еді, бағанағы өн әлі де жоқ, мүлде ұмытылған. Сөйткенше, қарсы үйден шыққан бірталай кісі тағы үстіне кірді.

Бұлар Кішкене молда, бағанағы Мұхаметжан екен. Және осылардың алдында тоғызқұмалақтың ағашын бір қолына ұстап, тері дорбашадағы тастарын бір қолына алған Көрпебай кіріп келе жатты.

Келгеніне үш-төрт күн болса да, Көрпебай Абайға тоғызқұмалақтан әлі жөндеп ұтқызған жоқ. Соңғы күндердің бір қатты бәсекесі боп алған ойын бар. Кейде таңертеңгі шайдан түстікке шейін ойнағанда бір ойынды тауыса алмай айырылысатын. Кеше кеш бойы Абай кітап пен жазу үстінде болды да, ойы үзіліп қалған. Енді Көрпебай «тоғызқұмалақ» ағашын алып кіргенде Абай: «Тағы алаң кірді, қоя тұрайын», – деп Пушкин томының беттерін жауып қойды. Көрпебайға:

– Құр, кешегіңнің есесі енді қайтпаса, сен ағалап тұрсың! – деді.

Сары сүйектен істелген жылтыр, жұмыр «құмалақтар» ұядан ұяға тоғыз-тоғыздан сырт-сырт түсіп жатты. Абайдың ұяларын да Көрпебай толтырып жатыр. Мұның қолы ағаш үстінен жүргенде лыпыл қағып, қалқып жүрген сияқтанады. Ұяларға санап түсіріп жатқан тастарды қандай қозғалыспен бөгелместен дәл түсіріп жатқанын байқау қиын.

Абайдың кейбір қыстарда, үйде отырып қалғанда әдейі шақыртып алып, жиырма күн, бір айдай табан аудармай ойнап қалатын кісілерінің бірі Мақыштың Смағұлы не Марқабай болса, тағы бірі – осы Көрпебай.

Ішінде Абай бар – осы үш-төрт ойыншы – бұл атыраптағы басқа ойыншылардан озып, ағалап шыққан және өзара бәсекесі күшті ойыншылар.

Абай мен Көрпебай ойынға кірісті. Басында үш-төрт кезекте, машықты бастаулар бойынша екі жағы да тез-тез жүріп барып, екі-екі ұядан тас алысты. Өлі тұздық алысып, беріскендері болған жоқ.

Қазірде бұл ойынға Мұхаметжан, Кішкене молда, Баймағамбет те қадала қарап отыр. Мұхаметжан бағана, қарсы үйге барған бетінде, Абайдың өзі жазған қағаздан Татьяна хатын түгел көшіріп бір алып, артынан Кішкене молдамен салыстырып, бірге оқып шыққан-ды. Молда бұл өлеңді көшірумен бірге, жаттап та алған екен.

Жат үн, жат тілді Татьяна бұрын бұлардың Абайдан да есітіп көрмеген зарымен шерленді.

– Соны сөз деген осындай-ақ болат та! – деп қадалады. Абай әлі де үн қатпай, Татьянасын ұмытқандай боп, Көрпебаймен аңдысуда отыр. Мұхаметжан алғашқы екі ауыз өлеңді жаттап та алды.

Енді құмалаққа қарай түсіп, домбыраны қолға алып, ақырындап тартып, ішінен «Амал жоқ, қайттымды» өзі білген өнге қосып көріп еді. Өзірге ол өндерге қосылмай жатыр. Өзінің атақты өні «Ақ қайыңға» салып көрді, «Топайкөкпен» де жағалатты. Созылмайды, көнбейді.

Баймағамбет мұның нені іздеп отырғанын ана үйде-ақ есітіп келген. Енді Абайды осылай аударып көрем бе деп жағалатып, Мұхаметжанға:

– Немене, Татьяна «Ақ қайыңды» білгісі келмей ме, қалай? – деді.

– «Ақ қайың» ғана емес, тіпті біз білген өнге жуысайын деп тұрған Татьяна көрген емен.

– Бәйіт, терме сияқты келте, шолақ өнге тез келе ме дейім! – деп, Баймағамбет Абайға тағы қарап қойды.

Абай бұлар сөзіне енді ғана көңіл бөле бастап:

– Солай деймісіңдер! Татьяна болса, ол «Ақбала» да болмас, Бағдат, Мысырдан бәйіт те тілемес! – деп бір қойды да, көңілденіп, көтеріңкіреп алып, бір рет көшіп кеткенде соңғы тасы тарс беріп Көрпебайдың орта ұясының біріне түсе қалды. Сөйткенде, Абай мәз болып, мол денесі селкілдеп қатты күле жөнелді. Көрпебай сасып, қабағын түйіп, томсарып қалды.

Алғашқыдай емес, қасында отырған жігіттердің нені тілеп отырғанын Абай енді аңғара түсіп:

– Баймағамбет-ау, Татьянаның бағанағы салған өнін енді қайта айтпай отырғанын көрдің бе? – деп Мұхаметжанның домбырасына қол созды. Мұхаметжан домбыраны ұсынып, тізесінде жатқан қағазына үңілді.

Абай бұл жолы тартып жөнелгенде, таңертеңгі өн қаз-қалпында қайтадан шапшаң ғана орала кетті.

– Жоқ, енді айтқысы келген екен, – деп сүйсіне күле түсіп, – былай депті ғой! – деді де, үн қосты. Өз аудармасының екі ауызын айтып өтті. Сол екінші өлеңі біте бергенде, түкпір үйден келе жатқан Әйгерім көрінді. Ол Абайды таңдана тыңдай кеп, қасына отыра берді.

...Әйгерім Мұхаметжанға бұрыла қарады да:

– Көні, ол қандай өн екен? Талайдан үніңді естігеміз жоқ, түстік жеп аттанарсың, өз ұққаныңды айтып берші! – деді.

– Ойбай-ау! Өзім де бір-ақ есітіп, ұстай алмай, «дәт» деп қап отырғам жоқ па, жеңеше-ау, – деп Мұхаметжан домбыраға жаңағы өннің бас қайырмасын тыңқылдатып көрді. Келмей жатыр. Абай бұл кезде өз кезегін жүріп, сәл босап отыр еді.

– Жоқ, теріс тартып отырсың, – деп домбыраны қайта алды. Жаңағы өнін үш-төрт қайырып тартып өтті. Мұхаметжан енді домбыраны қайта алғанда, іркілместен қатесіз тарта жөнелді.

Сол арада жаттап алған алғашқы екі ауыз өлеңді өнге де салып жіберді.

– Айта түс! – деді Абай.

Рұқсат алып алған Мұхаметжан өзінің зор, таза үнімен енді шырқап айта жөнелді.

Тізесінде жатқан жазуына көз қиығын тастап отырып, барлық Татьяна хатын іркілмей айта берді. Тоғызқұмалақ тоқталып қапты.

Абай міз бақпай, кірпік қақпай тыңдайды. Ол қазір Ақшоқы биіктеріне көз жіберіп, Татьянаның наз-наласына ұйығандай. Өңі өзгеріп апты. Өзі сөйлеткен сөз, өзі жырлатқан өуен ең алғашқы рет әрі жас, сұлу, әрі әсем нақысты өншінің көлденең үнімен айтылғанда, енді Абайдың өзін де қатты толқытады.

...Бұның ажарын байқап, үйдегінің бәрі де қыбыр етпей, Мұхаметжанның жүзіне ғана қарап қалыпты. Қазақ өні емес. Бірақ сондай бір мұңлы шермен, ұғымды күймен ырғалған майда қоңыр, назды қоңыр толқын кетті. Мұхаметжан «енді айырылып қалмайын, жадыма тоқып алайын» дегендей боп, тоқталмай айтады. Өз көңілі де елжірей сүйінгендік танытады. Татьянадай жасты көз алдында көргендей боп, терең сезініп, ұғынған сияқты. Осы өнінің үстінде ұғынды. Өнін тоқтата бере:

– Тал бойыңды ұйытқандай, сорлы шерменде екен, ә! Мұны осыншалық күңіренге күйзелткен қандай ғана жан екен, Абай аға?! – деп Абайға қарады.

Тыңдаушы өзгелер де бұл сұрауды аса орынды көргендей. Бәрі де Абайдың жауабын күтті. Өзгеден жеңілдеу, шапшаң сөйлейтін Кішкене молда:

– Е, оны айтқызып отырған Фошкин ғой! – деді.

Мұхаметжан бұның қазіргі киліккенін жаратпай қалды.

– Қоя тұрыңызшы, молдеке, Фошкин демей. Тіпті, сол ақынның аты да сіз айтқандай емес!

Кішкене молда тағы да шапшаңдап:

– Е, енді қалай екен? Мен бек дұрыс айтам, солай!

– Жоқ, Абай ағам Пушкин дейтін сияқты еді! – деді де, Мұхаметжан Абайға қарады.

Абай Пушкиннің өмірін, өлімін қысқа баян етіп беріп, «Татьяна хатына» қайта оралды. Мұхаметжанның жазбасын қарап, ойланып, кей жерін түзей отырды.

...Сол күні Абайдың үйінде түстеніп алып, Мұхаметжан Семейге жүріп кетті. Абай бүгінгі кеш бойы Пушкинді тағы да қайта оқумен болған. Бүгінгі күні анда-санда алаң еткен уақ жайлар болса да, Абайдың Пушкинге оқушы ғана емес, ақынша жақындасқан күні. Туысын тапқандай боп шабытты үн қосып толғана бой ұрған күнінің бірі. Түнде кеш піскен еттің алдында Пушкин томын жауып жатып, Абай үй ішіне естіртіп бір сыр айтты:

– Дүниеге көзімді аштың-ау, Михайлов, қандай қазыналарға мені жетектеп әкелген едің!.. Енді менің қағбам орнынан көшіп күншығысым – күнбатыс, күнбатысым күншығыс боп барады! Солай болса, болсыншы! – деді.

Ас ішіп болған соң, үйдің іші жатпай, күндегі әдет бойынша «Абайдан тағы бір әңгіме шығар ма екен» дегендей боп, ұзақ отырды. Алдында шам жаққаннан асқа шейін кітап оқыған Абай, енді үйдегі жиын көңілін ескеріп, әсіресе бұның әңгімелерін телміре күтетін, бүгінде атақты ертекші боп алған Баймағамбетті ойлап және Әйгерімнің де үнемі құрметпен ден қоятын күйін еске алып, енді бір тың әңгіме айтып бермек болды.

Сонымен түн ортасына шейін міз бақпай, қадала қарап, бұны тыңдаған мәжіліске осы кеште Абай француз жазушысы Александр Дюманың атақты романы «Үш мүшкетерді» қызық әңгіме етіп, ұзақ баяндап отырды.



Бүлдірге – қамшы, сойыл, шоқпар сияқты қол қаруларының сабына тағылатын қайыс не былғары таспадан түйілген тұйық бау, ілмек. «Бүлдірге» сөзінің түп-төркіні буын және ілдіргі (буын-ілдіргі – буылдіргі – бүлдіргі – бүлдірге) сөзінен түзілсе керек.

Кемел ой – толысқан ой, толық ой, өз биігіне жеткен ой.

Тұздық алысу – «Тоғызқұмалақ» ойынында тұздық алу үшін жүріс жасаған кезде қарсыластың екі құмалағы бар отауына таратқан құмалағыңыздың соңғысын түсіру керек. Тұздық ойында бір рет алынады және №9 отаудан ешқашан алынбайды. Тұздық аттас отаулардан алынбайды.

ОЙТАЛҚЫ

1. Үзіндіде жалпыадамзатқа ортақ қандай мәселе көтерілген?
2. Үзіндідегі негізгі идеяны айқындайтын сөйлемдерді тауып жазыңдар. Негізгі ой туралы жұбыңның пікірін тыңдап, пікірлеріңді білдіріңдер.
3. Жазушы Абай шығармашылығындағы орыс әдебиетінің ықпалын қалай суреттеген?
4. Абай Пушкин поэзиясымен қалай табысады?
5. Қос ақынның үндестігін жазушы қалай танытқан?
6. Кейіпкерлердің сөйлеу тілі, іс-әрекеттерін сипаттайтын сөз, сөз тіркесі, сөйлемдерді теріп жазыңдар.

ОЙ БЕЙНЕЛЕУ

1. Жазушының шығармадағы кейіпкерлер арқылы баяндағысы келген құндылықтарын анықтаңдар.

Үзінді кейіпкерлері	Кейіпкерлер өміріндегі құндылықтар	Менің ойым

2. Берілген сөйлемге назар аудара отырып, Абай аударған Пушкин шығармаларын түпнұсқамен салыстырыңдар. Абай мен Пушкин шығармаларындағы ортақ идеялар мен жалпыадамзаттық құндылықтарды анықтап жазыңдар.
«...Абай Пушкиннің өмірін, өлімін қысқа баян етіп беріп, «Татьяна хатына» қайта оралды. Мұхаметжанның жазбасын қарап, ойланып, кей жерін түзей отырды».

Абай шығармасы	Пушкин шығармасы
Шығармалардағы ортақ идеялар	
Шығармалардағы жалпыадамзаттық құндылықтар	

ОЙ ЗЕРДЕЛЕУ

1. Жазушының үзіндідегі Абайдың аударма саласындағы өзіндік ұстанымдары мен шеберлік үлгісі туралы пайымдауларын тауып, топта талқылаңдар.
2. Абайдың Татьянаны қазақша сөйлетуінің сыры неде деп ойлайсыңдар? Ойларыңды «Төрт сөйлем» әдісімен жеткізіңдер.

ОЙ ТҮЙІН

Романның жаңашылдығын ғаламдық тақырыптармен байланыстыра отырып, сыни тұрғыдан баға беріңдер.

Кері байланыс. «Сауалдар кестесі».

Сұрақ	Жауап
Бүгінгі сабақта өз мақсатыңа жете алдың ба?	
Қай тапсырма сен үшін қиындық туғызды?	
Неліктен?	

Ғалым пікірі

Классикалық қазақ әдебиетінің үздік үлгісі саналатын «Абай жолы» роман-эпопеясында Мұхтар Әуезов әлемдік деңгейдегі көркемдік үрдістерді терең пайымдай отырып, сахара төсіндегі ұлттық ортаға тән тіршілік өрістерін неғұрлым шынайы диалогтік қарым-қатынастар ауқымында дәл, нақтылы бейнелеуді мұрат тұтты.

Бақытжан Майтанов

АБАЙ ЖОЛЫ

(үшінші кітап)

АБАЙ АҒА

Оқу мақсаттары:

11.1.1.1 әдеби шығарманың сюжеттік-композициялық құрылымын талдау арқылы көтерілген ғаламдық мәселелерді терең түсіну.

11.2.2.1 автор бейнесінің шығарманың негізгі идеясымен байланысын айқындау.

11.3.1.1 шығарманы ғаламдық тақырыптармен салыстырып, тарихи және көркемдік құндылығын бағалау.



Тірек сөздер: көш, қайым айтыс, Еңлік–Кебек тарихы, бөсеке ақындар, әділқазылық.

Мақсатқа қол жеткізу үшін:

- ✓ үзіндінің сюжетін талдау;
- ✓ композициялық жүйесін анықтау;
- ✓ автор бейнесін білдіретін сөздерді табу;
- ✓ автор идеясын анықтау;
- ✓ тарихи және көркемдік құндылығын саралау.

1

Күз аспаны күңгірт, бұлыңғыр. Ауада дымқыл сыз бар. Таң салқыны қазір күздің суық желіне айналған. Маңайда қызарып солған құрайлар көп көрінеді. Бүрінен айырылған тобылғы да қуқыл реңді. Ұзарып сарғайған селеу мен бозғыл көде, жусан – бәрі де жел лебінен қалтырайды. Бас шұлғып, елбек қағады. Қара жел қуған қаңбақ кең жазықта көп бұлыңдап, тынымсыз кезіп, жосып өтеді. Таң жаңада атқан. Салқын түннің қалың шығы жүргіншілердің аттарының тұяғын жылтыратып, шашасына шейін суландырған.

Ералының кең жазығына жаңа келіп ілінген жүргіншілер – ерте көшкен ауылдың ер-азаматы. Көшіп келе жатқан Абай ауылы мен көрші ауылдар. Сол көштің алдында ұзаққырап кеткен мынау бір топ аттылар – Абай мен оның жас достары, кей ақын-әншілер. Топтың алдыңғы қатарында Абай, Көкбай, Шұбар – үшеуі өзгелерден озыңқырап, оңаша өңгімелесіп барады. Артқы топ Ақылбай, Мағаш, Көкітай, Дәрмен болатын. Бұлардың артында Ербол мен Баймағамбет бір бөлек келеді.

...Кейінгі топтың жол ұзақтығын, мезгіл жүдеулігін елемей, көңілді күлкімен келе жатуына қазірде де себеп болған сол іліп-қақпа өлеңдер.

Бірін-бірі ет ауыртпайтын әзілмен мысқылдап, өнерге бәсекелеседі, құрбылық әзілде де дамылсыз тайталасады. Енді бір кезекте Мағаш ат үстінде құныса түсіп, Кәкітай мен Ақылбайға қарап, тағы бір төрттіктің алғашқы бір жолын оқыс бастады:

– Күз жетті ме, батыр-ау, неге тоңдым, –

дегенде, бағанадан кезек қағысып, шапшаңдыққа өздерін қайрағандай боп келе жатқан ақын жігіттер тегіс елең ете қалысты. Бірақ алдымен іліп өкеткен Ақылбай болды:

...Тоңғаның рас, бозарып түсің де оңды.

Ендігі кезекті Дәрмен айтуға бейімделді. Ол – бұлардың ішіндегі ең шапшаңы және тапқыр айтқышы. Дәрмен бағанадан бергі дағдысымен төрттіктің соңғы екі жолын тағы өзі бітіруге ыңғайланғанда, Мағаш қатарында келе жатқан Дәрменнің тізгінін ұстап күліп тұрып, әзіл айтты:

– Дәрмен, сен шабытыңды ірке тұр. Бағанадан бері есеміз мына Кәкітайда кетіп барады. Бұл неге қосылмайды? Осы айтсын. Айт, көне, шапшаң! – деп Мағаш көзін сығырайта күліп, өзінің үнемі қатты қалжыңдасатын құрдасы Кәкітайға қарады. Ол да осындай бір шабуылды тосқандай екен. Жолдастарын таңғалдырғандай оқыс өжеттік көрсетті. Өзінің шарылдаған қатты үнімен дауыстап тұрып, іле жөнелді:

– Бірің тоңып, бірің оң, жұмысым жоқ,
Ойына түк кірмейді Кәкітай шоңның! –

деп қатты күліп жіберді.

Ақылбай баяу мінезімен таңырқаған бойында Кәкітайға бұрылды да, «шоңның»... деп, соңғы ұйқасты қайталап:

– Бұл не деген ұйқас!? – деді.

Дәл осы сәтте Мағаш пен Дәрмен Кәкітайды мысқыл етіп, Ақылбайдың күдігін қостап, күле жөнелісті.

– Қысылғаныңа көрінсін, Кәкітай, «шоңның» деген сөз жоқ. Өлең айтса, Кәкітайдың бір орға жығылатынын білуші ем. Барып шыққан жерін қарасаңшы, – деп Мағаш күліп келеді, Дәрмен де ақсия күліп:

– Бұл қайдан алған ұйқасың, қазақ естімеген сөзді қайдан сүйреп өкелдің, Кәке-ау? – деді.

Кәкітай олардың күлкісін біраз еркіндетіп жіберіп, екі көзі күлімдеп, өзі де лекіте күлді де, енді жауаптасып, дауға кірісті:

– Өлеңнің сөзі Мағаш пен Дәрмен айта беретін, күндегі көптің құлағына сіңген сөз бола ма екен? Кейде айшықты сөз әлдеқайда алыстан

кеп, осылай таңырқатып та кетуі керек. Мен білсем, осы төрттікті өлең
ғып тұрған жалғыз менің жаңағы ұйқасым, – деді.

Бірақ жолдастары, бастығы Ақылбай болып, Кәкітайға қарсы жа-
была дау айтты. Қатты күлкілерін естіген соң, топқа енді Баймағамбет
пен Ербол кеп қосылды. Оларға да Мағаш өзінің сөзін мақұлдатпақ.
Өлеңдерін қайталап айтысып, бәрі де жасы үлкен аға Ерболдың төрелігін
тілесті. Кәкітай айналадағының қаңқуы, әжуасы көбейген соң, көп
күлкіні ауырламаса да, өзінің ісі дұрыстығын Ерболға қуаттатқысы
келді, оған жалынғандай шағынып сөйледі.

– Ербол аға, мыналардың орынсыз күлкі, жалған сықағын тыйы-
ңызшы! Арашашы тіледім сізден! Құдай ақы, «шоңның» деген қазақ сөзі
бар деп айтып беріңізші мыналарға! – деді.

Ербол төреші болғандықтан, енді жұрттың бәрі жаттап алған төрттікті
өзі тағы бір айтып, аз ойланып, бас шайқады. Кәкітайға жолдастары әлі
күліп келе жатыр. Ербол оған жаны ашығандай қабақ білдірсе де, жігітті
қостай алмады.

– Айналайын Кәкітай, дауысың шырылдағанда жазықсыздан
күйіп бара жатқандай көрінесің-ақ! Бірақ мен өлең сөзде әділ би бола-
тұғым. Баяғыда Абай мен Қуандықтың айтысында Абайды Қуандыққа
жығып бергем-ді. Сен арыз айтқаныңмен, зорлық етіп тұрсың. Қазақта
«шоңның» деген сөз жоқ! Бұл өңірде арғы-бергіде біз естімеген сөз, –
деді.

Кәкітай ендігі қалған Баймағамбетке жабысып, тағы да бұрынғысынан
да дауысын қатайтып, шырылдай түсіп:

– Ойбай-ау, мына жұрт не дейді, Бақа!? Естімеген сөзің жоқ, кәрі
құлақты өзің ең. Өзің айтшы! – деп, содан үміт қып еді, Баймағамбет
бағанадан «шоңның, шоңның» деген сөзді қайталап, күбірлеп, қабағын
түйіп айтып келе жатқан. Қазір ол өзінің тура кететін бірбеткейлігімен:

– Кәкітай, сенікі теріс! Ешбір ертегі-хикаяда «шоңның» деген сөз
жоқ. Мұндай өлеңді есітіп көргенім жоқ! – деді.

Жұрт Кәкітайдың күйгелек мінезінен тағы бір оқыс нәрсе күтіп,
даурыға түсті. Бірақ ол әлі мойындаған да, жасыған да жоқ. Атын тебініп
жіберіп:

– Ой, тәңір-ай, жеріне жетпей Кәкітай жығылмайды. Анау Абай
ағама жүгінемін. Жұр, білгіштеріңді сонда көрермін, кәне! – деп жорта
жөнелді.

Қалған топтың барлығы да сар желіп отырып, Абайларды қуып
жетті.

Өзгелерден бұрын жеткен Кәкітай жаңағы қызу үстіндегі ащы үні-
мен Абайға дауларының жайын мәлімдеп келеді. Дау «шоңның» деген



сөздің айналасында екенін білгенде, Көкбай күліп жіберді. Ол бірдемені білетін сияқты. Көкітай соған дәмелене қарады. Артқы аттылардың барлығы қатарына жеткен соң, Абай Ербол мен Баймағамбетке бұрылып:

– Мағашқа сен екеуің де қосылып, Көкітайды жығып бердіңдер ме шынымен? – деп еді. Ербол қалжыңдап:

– Мен Көкітай ғана емес, әділетіне келгенде сені де сан жерде жығып бергем. Сонымды айтқам жоқ па! – деді.

– Жығып беру оңай ғой. Ұтымды төрелік айтсаң, жыққаның – жыққан. Ал Көкітайдікі дұрыс болса, қайтесің? – дегенде, жаңағы желпініп келген аттылардың барлығы да аңырып қалды. Кейбіреулері сәл тоқтап, Абайдың аузына қадалды.

– Қазақта «Шоң» деген кісі аты да бар. Кісі болғанда Шоң, Торайғыр деген ағайынды екеуі – бірдей суырылған шешен. Сүйіндік ішінен шыққан қос өркештей адамдар болған. Олар айтты деген нақыл-тақпақ исі Орта жүзге мәлім. Ал сол «шоң» деген сөздің түп төркіні, мен білсем, қазақ сөзі емес. Мына Ұлы жүз, Үйсін ақындарының, шешендерінің ескі

ырғақтарында да ұшырап отырады. Осы сөздің асыл түбі қырғыздан ба деп топшылаймын. Қалайда, Кәкітай бәріңді қирата жеңіп отыр. Шынында, «тоңдым», «оңдымдарыңа» ақын болып қайратты ажар берген Кәкітай! – деп Абай өзіл етті.

Жеңген Кәкітай да, жеңілген ақындар да, оларды құптаушылар да Абайдың зілсіз мысқылына мез бола түсті.

...Абай ақырын ғана атын бұрды. Семіз қоңыр төбел ат жай ғана басып, тізгін соза бас изей түсіп, жүріп келеді. Өзгелер де қозғалған. Топ қатар келе жатқан. Орталарында екі қаршыға дүр-дүр сілкіністі. Екеуі де жүргіншілердің алдыңғы жағына қадала қарап, қомағай көздерінен ұшқындаған шабыт шашады.

Өлі де желісі үзілмеген ой соңында келе жатқан Абай жастарға тағы бір сөз тастады:

– Жә, сол Еңлікті буындырған арқан түйінінде тұншығып кеткен шер бар емес пе еді? Ең болмаса, бүгінгі күн осы мола мен сол жүрек сырын ел-жұртқа дат ететін шақ жетпеді ме?! Еңлік үнімен қыз жүрегі сыр айтса, Кебек тілімен ұл арманы, ер ашуы, ұлан жоғы жоқталса болмас па?! Ақынсыңдар ғой. Мынау күздің түнерген күнінде, түңілткендей күй мен саз келеді ескіден! Мен айтсам, шабытты тек шаттықтан таппай, елдің, ердің күйкі жүдеу күйінен де таппақ шарт! Жыр шындықпен туысса, шыңнан аққан бұлақтай алыс өріс табады. Ендеше, осы естіген, көрген жайдан жыр туғызса нетеді? Қызығатының бар ма? – деді.

Абайдың аңғарын жақсы түйген Дәрмен бір байлауға бекініп те қойған екен. Сонысын енді айта бергенде, бұның алдына түсіп Шұбар сөйлеп кетті:

– Абай аға, дәл осы жайды мен жазамын!

Өзінен бұрын айтушы болса да, Дәрмен тоқтаған жоқ:

– Абай аға, менің аузымдағы сөзімді Шұбар айтты. Мен де жазамын! Шұбар жақтырмай, тыжырынып күле түсті:

– Сенің аузыңдағы сөзіңді айтқам жоқ. Өзімнің ойымдағы байлауымды айттым. Сенің жазатыныңды менің айтатыным не? Өзім айттым – өзім жазам!

– Жоқ, мен жазам!

– Сен емес, мен жазам, – деп екі жігіт жарыса таласып, қызу үстінде тоқтай алмағанына Абай бастаған барлық топ қызығып қалды. Дәрмен өзінің дәлелін ойланып алып, көпшіліктің төрелігіне шаққысы келді:

– Екеуіміздің таласымызға байлауын көп айтсын, – деп еді. Бұнысын Мағаш мақұлдап, бас изеді. Шұбар ол сөзді қағытып, қалжың етті.

– Рас, жеңер ақынға бұл сөздің де орайы бар шығар. Бірақ әділетіңді өзің айтшы, Дәрмен! Сен ол жерде өз жаныңнан бір ауыз сөз айттың

ба? Абай ағамның өлеңін ғана айтпадың ба? Ал жазамын дегенді бұрын айтқан менмін.

– Сен тілмен айтсаң, мен ділмен, жүреппен айттым! Сол Абай ағамның ғашықтық өлеңін өлі аруақтарға бағыштап айтқан жерде-ақ сазым менен сезімім соларда екенін танытқам! Тәңірі-ай, біз ақын емеспіз бе? Үнемі сөзбен ұғындырып беру керек пе, емеурін де жетпей ме!? – деп Дәрмен тағы да ұтымды дау бастады.

Бұл екеуінің таласына Ербол даурыға күліп келе жатқан. Енді ол екі жігіттің сөзін бөлді. Өзі алдағы қыраттау бір тұсқа көз салып келе жатыр еді. Қазірде сығырая түсіп күн салып қарап, бір нәрсені болжап алды да, үнді дауысымен көтеріле сөйледі:

– Уәй, жігіттер! Сендердің өлең жазамын деп қырқысқан таласың тіпті жақсы. Қандай ғанибет! Бірақ осы жерде кімнің жазатынына билікті мен айтайын ба?! – деп сәл тоқтай берді. Екі жігіт:

– Айт! Айтыңыз! – десіп кідіре қалды.

– Айт десең, мынау! Сонау қазотының қалың жерінде, анау қыратта бір топ дуадақ отыр. Қаршығаларың көріп келеді. Қазір алыс та болса, екеуің де құстарыңды сол тұрғыға қатар жіберіңдерші! Шабыттың бөйгесін шабыт айырсын! – дегенде, Абай «бәрекелді» деп Ерболды тез қостады. Ербол соңғы кесімін тағы айтты. Дуадақ жайы айтылғалы аңшы жігіттер ақырын сөйлесуді белгі етіп, іркіліп қалған-ды. Ербол да дуадақтың сақтығын еске алып, енді ақырын ғана, дабырсыз айтты:

– Кімнің құсы бұрын барып, дуадақ ілсе, «Еңлік-Кебек» жыры сонікі болсын!

...Абай бұл жерде бар топқа ойда жоқ, бір оқыс сабыр көрсетті.

– Ерболдың байлауы дұрыс! Бірақ менің тағы бір шартым бар. Құстарың ана дуадақты барып ілгенше, бір-бір ауыз тың өлеңді екеуің шауып келе жатып, қатар айтыңдар! – деді.

Бұл кезде барлық аттылар желе жөнеліскен. Шұбар мен Дәрмен Абайдың екі жағына шығып алған. Абайдың жаңағы байлауын Шұбар тез қостады.

– Жарайды, Абай аға, қаршыға жайында ма?

Барлық жастар саят қызығына қызумен берілсе де, Абайдың ендігі ақындық бұйрығын анталай тосты.

Абай Шұбарға қарап:

– Жоқ, қаршыға емес! Сын болған соң, қысас сын болсын. Мен қапысыз шапшаңдықты тілеймін. Тапсыратыным, – деп саспай анық етіп, жарыс өлеңнің жайын айтты. – Қысқы аязды түнде, гуілдеп соққан жел үніне күй қосып, көрі әже немересін қандай сөзбен жұбатады? Соны шапшаң жыр етіп беріңдер. Ал айт! – деді.

...Дәрмен жұрттың тегіс ықылас аударғанын танып, желе-жортып, шапшаң өлеңді соқтырып келеді. Абай ақсия, сүйсіне күліп, тымағын қолына алып, Дәрменге қарай қисая құлап, тыңдап қапты. Шабытты ақын жосыта жырлап келеді:

– Талай да талай шашаң бар шығар-ды,
Үлгі етер, шапшаң жырым қаршығамды.
Ақ түтек, ың-шың, у-шу аяз түнде
Кәрі әже дәл былай деп зар шығарды:
Қорқытпа менің баламды,
Гулей соққан ақ боран!
Балам әже қойнында,
Келе алмайсың сен бұған!
Ұйқысынан айырма,
Кезе бер ессіз далаңды.
Ұйықта, бөпем, оянба,
Өлділеймін баламды!
«Өлди, бөпем, өлди-ай», –
Деп жырласын кәрі ана!
Ұйқыға барсын сол бала,
Тілесе тағы жырласын
Жүз жыл бойы сол ана... –

деп көзін алға қарай тастап жіберіп, сүйсінген жұрттың барлығына естірте, өлеңнің соңын айтады:

– Қаршығам жемін іліпті,
Абай аға, бері қара!

Дәрмен енді атына қамшы басып, құйықтыра жөнелді. Абайдың Дәрменге анық сүйсінген жолы осы еді.

– Бәсе! Шіркін, ақын болсаң, осындай бол! – деді.

Барлық топ енді түгел шапқан күйінде құстардың соңынан кетті. Озып барған Мағаш еді. Лақтай бір дуадақты сары ала жүнін жарқылдатып басып қалған бір қаршығаның үстіне ағызып жетті де, тымағын бұлғап, арттағыларға айғай салды. Кейінгілер де тақау еді.

– Дәрмен! Дәрмен! Шүйінші! «Еңлік» жыры сенікі, – деді Мағаш. Дәрмен шауып келе жатқан күйінде атынан домалай түсіп, құсына үмтылды...

...Осы кезде күздің баяу күні көтеріле түсіп, қызғылт сәуле берді. Шапшыған ақ бедеудің үстінде талпынған қаршыға ұстап, күліп тұрған нұрлы жігіт қызғылт күннің шұғыласына малынды.

Әрі шабыт шалған, әрі күн шұғыласы шалған, шапшыған жігіт Абай көзіне ақ мәрмөрдан ойылған, әсем біткен тас тұлғадай көрініп еді.



Селеу – шөл далада өсетін, басында үлпілдек қылтанақтары бар ақ шөп.

Көде – селеуге ұқсас, жайылымдық шөп түрі.

Шоң деген сөзді Арқа қазағы білмейді. *Зор, ұлкен* деген мағынада қырғыз бен оңтүстік қазағы қолданады.

Дуадақ – тырнатәрізділер отрядына жататын шөл және шөлейт жерлерде мекен ететін құс.

ОЙТАЛҚЫ

1. «Абай жолы» роман-эпопеясының үшінші кітабы қандай тараулардан тұрады?
2. Үзіндіні оқып, бөлімдерге бөліп, жоспар құрыңдар.

Бөлімдер	Тақырыбы	Басты оқиғалар

3. Тарау неліктен «Абай аға» деп аталған?
4. Абайдың дәстүрін жалғастырушылар ретінде жазушы кімдерді суреттеген?
5. Абай айналасындағы өнерлі, білімге құштар жастарға Еңлік–Кебек мола-сының басында қандай аманат жүктейді?
6. «Еңлік–Кебек» оқиғасын жырлау бақыты кімге бұйырады?
7. Тарауда көшіп келе жатқан Абай ауылының көш бастаушыларының алдыңғы қатарына автор неге Абай, Көкбай, Шұбарды шығарған?

ОЙ БЕЙНЕЛЕУ

1. Үзіндідегі жастар бейнесіне, ішкі жан дүниесіне талдау жасап, баға беріңдер.

Кейіпкерлер	Іс-әрекеттері	Ішкі жан дүниесі
Баға:		

2. Жазушы кейіпкерлердің қозғалыс, қимыл-әрекеттерін қалай сипаттаған? Айшықты сөздерді қалай қолданған? Өз пікірлеріңді «ПОПС формуласы» арқылы жеткізіңдер.

Үлгі:

Менің ойымша, ...

Мен оны ... деп түсінемін.

Мен оған ... деген деректер, мысалдар келтіре аламын.

Мен ... қорытынды шешімге келдім.

3. Оқулықтағы сурет үзіндідегі қай эпизодты бейнелеген деп ойлайсыңдар? Сенің ойыңша, алдыңғы қатарда кімдер бейнеленген? Суретке қарап, үзіндінің идеялық мағынасын айқындауға бола ма?

ОЙ ЗЕРДЕЛЕУ

1. Абайдың Еңлік–Кебек моласы басындағы монологін тыңдаңдар. Монологтен Абайдың жан дүниесіндегі сырт көзге көрінбейтін қандай қасиеттерін тани алдыңдар? Оның ішкі қасиеттерін жазушы қалай мінездеп жеткізуге ұмтылған деп ойлайсыңдар?
2. Үзіндідегі әдеби-тарихи деректерді жинақтаңдар. Тапсырманы орындау үшін тараудың толық нұсқасын пайдаланыңдар. Дерек атауларын толықтырып, жоба жасаңдар.

ОЙ ТҮЙІН

1. Үзіндінің тарихи және көркемдік құндылығын саралап, «Т кестесін» толтырыңдар.

Тарихи құндылығы	Көркемдік құндылығы

2. Жазушының тарихи құндылық пен көркемдік құндылықты жеткізе білудегі шеберлігін зерделеп, тұжырым жасаңдар.
3. Шығарманың жаңашылдығы мен құндылығына баға беріңдер.

Кері байланыс. «5-5-1».

1. Үзінді туралы 5 сөйлем жазыңдар.
2. 5 сөйлемді 5 сөзге дейін қысқартыңдар.
3. 5 сөзді 1 сөзге қысқартыңдар.
4. Түйінді сөзді сыныппен бөлісіңдер.

Қаламгер пікірі

«Абай» эпопеясы – творчествоның тылсым сырына, өмір мен өлеңнің өзара байланысына терең бойлаған туынды, ақын мен поэзия жайлы әлем әдебиетіндегі ең шоқтығы биік үздік шығарма.

Михаил Луконин

КЕК ЖОЛЫНДА

(жалғасы)

Оқу мақсаттары:

11.1.3.1 көркем шығармадағы кейіпкерлер жүйесін жинақтау мен даралау арқылы өмір шындығын көрсету.

11.1.5.1 шығармадағы ұлттық және жалпыадамзаттық құндылықтардың әлемдік тақырыптармен үндестігін ашу.

11.2.5.1 қазақ әдебиеті мен әлем әдебиетіндегі ортақ бағыт, әдеби ағым, жалпыадамзаттық құндылықтарды анықтау, талдау жасау.

11.3.2.1 көркем шығарманың жаңашылдығын ғаламдық тақырыптармен байланыстыра отырып, сыни тұрғыдан баға беру.



Тірек сөздер: елге оралу, достық ниет, жаңа әннің әсері.

Мақсатқа қол жеткізу үшін:

- ✓ жинақтау мен даралауға байланысты сөздерді анықтау;
- ✓ ұлттық құндылық пен жалпыадамзаттық құндылықтарды үзіндіден табу;
- ✓ ғаламдық мәселелермен байланыстылығын саралау;
- ✓ сыни баға беру.

БАЗАРАЛЫ

Базаралы елге келгелі айдай уақыт өтті. Бұл кездерде оған амандаса келіп, қуаныш білдірген ағайын көп. Аталас жақын ауылдар той істемек болысқан. Бірақ үйінің, жақын туысының жүдеулігін көрген Базаралы той-топыр жасатқан жоқ. Алғашқы он-он бес күн бойында оны Жігітек ішіндегі туыстары ертелі-кеш ауылдан-ауылға шақырып, қонақ етісті. Келісін, амандығын қызықтасты. Бір Жігітек емес, қонақ етіп, қуанысқан Бөкенші, Көтібақ, Көкше де аз болған жоқ.

Ырғызбай ішінде Базаралы тек Абай ауылында қонақ болып қайтқан. Абай Базаралыға өзі барып көрісіп, амандасып, бір күн, бір түн қасында болған.

Кейін Базаралының ет-бауыр жақындарынан он шақты кісіні қоса шақырып, өз ауылына әкелген.

Өйгерімнің кең, жылы үйінде Базаралыдай сый қонақты үлкен ықыласпен күткен ажар бар. Кілемдер тұтылып, әсем оюлы сырмақтар жазылпты. Абай айналасындағы жас-жаранның бәрі де Базаралының әңгіме, өзіліне, қас-қабағына қарап құрақ ұшады. Сағынған достар бейілін танытады. Күндізгі түстік үстінде Абайдың сұрауы бойынша Базаралы үзік-үзік әңгімелер айтып отырды. Өзі көрген жерлерді, елдерді сөйлейді.

Бірақ шеккен жаза, көрген азап жайын мына көптің алдына салмады.
«Бейнет кештім, қажыдым» дейтін емес...

Кешкі отырыста Абай мәжілістің бетін өзгертті. Өз ішінен:
«Базаралыға кешегі ауыр күндерін еске ала беру қиын шығар. Қайта,
соны ұмыттырғандай алаң болса, сол төтті болар» деп ойлады да, жастарға
ән-сауық жөнінен тілек білдірді.

Осыдан соң Базаралы да жадырай түсіп, Көкбайға домбыра ұсынды.
Көкбай домбыраны бөгелеңдеп ұстады.

– Базеке-ау, бүгінде мен әннен шығып қалғам. Және мына отырған
Мұқа, Өлмағамбет деген әншілер қасында, тегі, әнді қор қылмайын деуші
едім ғой! – деді.

– Жоға! Жаңа әншіні ести жатамыз да! – деп, Базаралы домбыраны
еріксіз ұстатты.

Абай да Базаралыны қостады.

– Көкбай, бүгін Базекеңнің алдынан алып шыққан шашу – ән болсын!..
Бір сен емес, осы үйдегі өнерпаздың бәрі айтады. Бастай берсеңші! – деді.

Өзге әнші жастар «өнерпаздың бәрі айтады» дегенде Әйгерімге
қарасты. Көптен оның әнін естімегендіктен сағынысқандай.

Енді аз уақытта Көкбай ән созып кетті. Сонда Біржан айтқан асыл
ән... «Созады Біржан дауысын қоңыр қаздай» деп нақыстай берді. Жұрт
дәл осы әнді өзге әндерден гөрі сирек айтатын. Көкбай сақтап қалған
ән ішіндегі бұның дауысына, салмағына, қабілетіне лайық ән осы екен.
Жақсы мәнмен сән беріп, әсем айтып шықты.

Базаралы Көкбай тоқтағанда, қатты сергіп, көтеріліп қалғандай.

– Па-а деген! – деп біраз қуана сүйсініп отырды. – Сонау бір жақсы
басталған жазда... жарқыраған күндерде келген... болған екен-ау!.. – деп
барып күрсініп қалды.

...Осы кезде домбыраны Мұқа алды да, үй ішін тегіс елең еткізіп,
сергітердей боп, шырқап кетті. Ерекше таза, күшті, мөлдір үн анық әнші
өнері келе жатқанын паш етіп тұр. Ол биік бастау соңынан әсемдеп тұрып
Абай өлеңі «Айттым сәлем, қалам қасты» созады. Сөз Базаралы көңілін
жаңағы кейістен елең етерлік анық ынтық, ынтызар сөзі. Жалынды
назға толы. Әнші үш қайырмасын айтып тоқтайын деп еді, Базаралы
тоқтаттырмады.

– Айт, жаным, айт!.. Бәрін айт! – деп бар өлеңді тегіс айтқызды.

Мұқадан соң Өлмағамбет те Абай өлеңі мен әнін созды. Ол – «Көзімнің
қарасы». Бәрі де мына қоңыр жүдеу күзден маужыраған мамыр күніне,
көңіл күн шуағына созылады.

Базаралыға да сезімтал Абай қауымы ем тауып, сынығын сылап
тұрғандай.

– Майдай жағып барады-ау!.. Көңіл жарасын қуғандай! Май сылаудай дәрім ғой мынау!.. Дәрменім ғой!.. – деп Базаралы ынтыға тыңдап отыр.

Ендігі бір кезекте Базаралы өз қолымен домбыра ұсынып, Өйгерімге бұрылды.

... – Енді сені тыңдамасқа шарам бар ма? Айт, сәулемім! – деп сонша жақын аға, туыстай еркелетіп айтты.

Өйгерім ду етіп қызарып қалды да, сыпайы күліп жіберді.

– Мен көптен ән айтпай кетіп ем ғой, Базаке!

– Жоқ, Өйкежан! Базаралы айтпағаныңды білмейді, айтқаныңды ғана біледі. Айт, айналайын! – деп тағы да жақсы өтінді.

Аздан соң Өйгерім «Татьяна» әнін айтып жөнелді.

Өлі де сонау бір күндердей барынша сырлы нәзік, терең толқумен айтады екен. Үй іші жым-жырт қатып, ұйып тыңдады. Базаралы Абайдың бұл айтылған өлеңінің бәрін де білмеуші еді. ...Қасындағы Көкбайдан жабыса сұрап, әр өлеңнің әнінің мәнін, жөнін ұғынып отыр. «Амал жоқ, қайттым білдірмейді» Өйгерімге де түгел айтқызып шықты. Ешкім бұйырмаса да, бүгінгі кеште Абай достары «е» дескендей тек қана Абай сөздері мен әндерін айтты.

Базаралыға анық үлкен соны сый. Ел жаңғырып, ел өнері түлеп өсіп, жаңарып кеткендей. Ол енді Абайға қарап:

– Япыро-ой, қалай өзгерген! Ән мен сөз қалай өзгерген! Сондай сырлы, соншалық жан-тамырымды солқылдатқан қандай сөздер!.. Түу!.. – деп бас шұлғып, үндемей тамашалап барып: – Өлең мен ән ырысын тауыпты-ау, Абай!.. Өнеріңнен айналайын! – деді.



Ажар – табиғаттың, адамның, заттың көркін, кескінін, шырайын, сұлулығын білдіретін ұғым.

Нақыстау – *өрнектеу, әшекейлеу* деген мағынада.

ОЙТАЛҚЫ

1. «Кек жолында» тарауын оқып, негізгі оқиғалар тізбесін жасаңдар.
2. Абай Базаралыны не үшін құрметтейді деп ойлайсыңдар?
3. Кешкі отырыста Абай мәжілістің бетін неге өзгертті?
4. Абай айналасындағы өнерпаз жастар қандай әндерді шырқады?
5. Базаралы Абай әндерін қалай бағалайды?

ОЙ БЕЙНЕЛЕУ

1. «Әдеби шеңбер» әдісімен үзіндіні талдаңдар.
- 1) *Талқы себепшісі* – үзінді сюжеті бойынша 5 сұрақ құрастыр;

- 2) *Белгілеуші* – тақырыптың қай бөлімі ең маңызды екенін дәлелде;
 - 3) *Байланыстырушы* – тақырыпты өмірмен байланыстыр, дәлелде;
 - 4) *Қорытындылаушы* – автор позициясы мен көтерген мәселесін қорытындыла.
2. Үзіндідегі кейіпкерлердің іс-әрекетіне баға бере отырып, түйіндеп, шағын мінездеме беріңдер.

Кейіпкер бойынан менің байқағаным...		
Базаралы	Абай	Көкбай

ОЙ ЗЕРДЕЛЕУ

1. Үзіндіден көрінетін Базаралының тұлғалық болмысын талдаңдар.

«Көк жолында» тарауынан үзінді	Базаралының тұлғалық болмысы
«...Ел жаңғырып, ел өнері түлеп өсіп, жаңарып кеткендей. Ол енді Абайға қарап: – Япыро-ой, қалай өзгерген! Ән мен сөз қалай өзгерген! Сондай сырлы, соншалық жантамырымды солқылдатқан қандай сөздер!.. Түу!.. – деп бас шұлғып, үндемей тамашалап барып: – Өлең мен ән ырысын тауыпты-ау, Абай!.. Өнеріңнен айналайын! – деді».	

2. Үзіндідегі ұлттық және жалпыадамзаттық құндылықтардың көрінісі туралы пайымдауларыңды жазыңдар.

ОЙ ТҮЙІН

Көркем шығарманың жаңашылдығын ғаламдық тақырыптармен байланыстыра отырып, сыни тұрғыдан баға беріңдер.

Кері байланыс. «Ыстық орындық».

1. Базаралы бейнесін сомдайтын оқушыны таңдаңдар.
2. «Кейіпкерге» сұрақ қойыңдар.
3. «Кейіпкер» болып, сұрақтарға жауап беріңдер.

Ұлт туралы толық та, тұтас түсінікті бізге жазушының өнері береді... Мұхтар Әуезов өзінің «Абаймен» менің қазақ халқы туралы түсінігімді толықтырды, мен енді ғана хош иісті самал ескен даланың жұпар ауасын жұтып, қазақ болып кеткен тәріздімін...

Константин Федин

ҚАРАШЫҒЫН

(жалғасы)

1

Оқу мақсаттары:

11.1.4.1 көркем шығармалардан алған үзінділерді ғаламдық тақырыптағы өзекті мәселелермен байланыстырып, шығармашылық жұмыстарда қолдану.

11.2.3.1 шығармадағы көркемдегіш құралдар мен айшықтау амалдарының қызметін талдай отырып, автор стилін анықтау.

11.3.3.1 шығарманың идеясын көркемдік-эстетикалық құндылық тұрғысынан талдап, әдеби эссе жазу.



Тірек сөздер: жайлауда, қонақ күту, Әбіштің білімі, жастардың пікірі.

Мақсатқа қол жеткізу үшін:

- ✓ үзіндіні оқып, шығармашылық жұмыста қолданатын сөздерді теру;
- ✓ автордың сөз қолдану ерекшелігін саралау;
- ✓ көркемдегіш құралдар мен айшықтау амалдарын теру;
- ✓ әдеби эссе жазуға дайындалу.

Жас шалғыны мол, кең қоныс – Барлыбайда отырған Абай ауылы. Мұнда бүгін үлкен өбігер бар. Ақ үйлер мен отаулар, қонақ үй, ұранқайлар арасында асығып басып жүгіргендер көп...

Ауыл сыртындағы көгалға апарып, қағып-соғып тазалаған кілем, түскиіз, алаша, текемет, жаңа сырмақтар көрінеді. Бұлар Абай үйлерінің айналасын оюлап, кестелеп, ерекше әшекейлеп тұр. Күміс қарғылы сылаңдаған екі сары тазы да үйлер арасында қарғып ойнап, әсем көрініс береді. Шашақты құлақтары жалбырап, ұзын құйрықтары шиыршықталып жүр. Олар секірсе де, ортқып ойнап алысса да, сыпайы сұлулықты байқатады. Еркелік шапшаңдықпен ұстарадай өткір қуатты да танытқандай. Барлық жинақы сәнді бітіммен еріксіз көз тартады.

...Бүгінгі Абай ауылындағы үлкен өбігер мен қарбаластың жөні бөлек. Бұнда тартыс-таластың жиыны болмақ емес. Бөтен, бөгде, жат-

жалаң келмек емес. Мазасыз, жайсыз кеткен ауылдың тәрізі жоқ. Бірақ күйеу келтіретін, келін түсіретін, қыз ұзататын дағдылы той әбігері де емес. Абай мен оның барлық үй іштері, әсіресе іні-шәкірт, достары үшін ең бір қадірлі әбігер. Бұның себепшісі – Өбіш. Екі жылдан бері елге қайтпай, осы бүгін, енді ғана «туған ауылына келеді» деп, ата-ана, аға-бауыр ерекше тосып отырған Өбіш.

Оны тосушылар тек ауылда ғана емес. Ат үсті әбігер ауылдан алыста. Шыңғыстан Барлыбайға қарай асатын Бөкенші асуының маңына да созылып барған. Ересек азаматтар, бозбалалар ауылдан алыста, асуға тақап барып, таңертеңнен бері сонда тосып жүр. Ол кеткендер Көкбай, Ақылбай бастаған – Көкітай, Дәрмен, Мұқа, Әлмағамбет сияқты жастар. Оспан ауылының жігіт-желеңі де бірге кеткен.

Оспанның өзінен туған бала болмаса да, бұның кенже інісі есебінде, Құнанбайдың қолында өскен Ақылбайдың екі баласын Оспан асырап алған еді. Олар үлкен үйде, Еркежанның қолында өсетін – Әубәкір және Пәкизат. Оспанның ерке етіп өсірген бұл екі баласы өзге балалар жүрмейтін жерлерге еркін бара беретін. Бүгін Пәкизат «Өбіш ағамның алдынан шығамын» деп, қасына бір топ өзінен үлкен қыздарды ертіп алған.

...Жүргіншілер ойға, жазаң жерге келіп түскенде, бағанадан бұларға көрініп, өздеріне қарай асығып, тырағайлап шауып келе жатқан аттылардың алдыңғы екеу-үшеуі үйме-жүйме қатар жетті. Омырауларын тер басқан, демігіп, танауратқан сөйгүліктерді зорға тоқтатқан ауыл кісілері күймеге соқтыға жаздап, дабырлап сәлем берісті. Қуаныштың айғай-шуын, шат күлкісін Өбіштің алдынан ала шықты.

Бұрын жеткен Көкітай, Дәрмен және Оспанның бір ұл, бір қызы – Әубәкір, Пәкизат. Алдарынан бұлар орала бергенде, күймеде отырған Өбіш: «Тарт! Тоқтат аттың басын!» – деді. Қатты жортып келе жатқан күйме тоқтағанша, өзі ерекше шапшаң жас әскери дағдысымен күймеден жеңіл ытқып, қосаяқтап секіріп те түсті. Козлода отырған Баймағамбет те аттарды тежей берді.

Іні-бауырлар көздерінде қуаныш жасы бар. Жарқыраған күлкі мен жас аралас шыққан үзік-үзік сөздер естілді.

– Ағатай!

– Өбіш аға!

– Айналайын Өбіш аға! – деген шашудай шат, ақаусыз таза бауыр-мал сөздерді естігенде, Өбіштің өңі аппақ боп, жүрегі қалтырап кетті. Атынан домалай түсіп, құшағын аша жүгірген Көкітай Өбішпен қатты құшақтасып, сүйісіп тұр. Бұған Өбіш ауру сияқты көрініп еді. Бауырмал жүрегі зу етті. «Ауру болмаса, бұншалық шөлмектей аппақ боп жүдер ме еді?» дегендей күдік оянған.

«Әбдірахман көп уақыт елге келмеді. Қаладан ауру алып қала ма!» деген күдік уайымды, бұл азамат туралы үлкен аға, көрі шешелер күдігін Кәкітай көп еститін. Жаңағы үріккен қалпын ол жасырған жоқ. Әбіштің құшағынан босай бере:

– Әбіш аға, деніңіз сау ма? Аман-сау жеттіңіз бе? Түсіңіз неге жүдеу? – деп еді. Әбіш Әубәкір мен Пәкизаттың бетінен кезек сүйіп жатып, Кәкітайға жалт қарап, күліп жіберді. Жаңағы аппақ сұр жүзіне қазірде жұқалаң қызыл жарастық қан ойнап шығыпты.

– Денім сау, Кәкітай! – деп ауыл-аймақтың, әкесінің амандығын сұрап кетті.

Осы кезде созыла шапқылаған тосушылардың барлығы ағызып кеп, үйме-жүйме аттарынан түсе, жүгірісіп жатыр. Әбішті бәрі де аймалап, орталарына алды. Кәкітай қазір күйменің ішінде бұған қарап күліп, екі қолын жайып, тосып отырған Мағашқа қарай ұмтылған.

Әбіш енді Кәкітайдан ауылдардың қонысын сұрастырып келе жатты.

Барлыбайда Абай ауылы бар екен. Бұдан өзге Ырғызбайдың көп ауылдары ілгері жайлауларға көшіп кетіпті. Мынау ауыл осы жолаушылардың келуін тосып, іркіліп қалыпты.

Шымы тұтас жазықта дүрілдетіп шапқан көп аттылар барлық ағындаған тобымен Барлыбай өзенінің жағасындағы Абай ауылына келіп те қалды...

Абайдың айналасы қазір, көбінше, әйелдерге толы. Дәл қасында екі көзі жасаурап, өңі ақ сұрланып Әйгерім тұр. Көп келіндер, жұмысшы, сауыншы, жылқышы, биешілер сияқты жұпыны жүзді көрші-қолаң да көп. Үлкендерден қартаң шал көршілер болмаса, басқа бөгде адам аз. Жүргіншілер дәл ауылға тақай бергенде, салт аттының бәрін Дәрмен дабыстап тоқтатқан-ды.

– Әбіштің күймесін алға шығарыңдар! Алдымен Әбіш жетсін! Ауылдың тосқаны сол ғой, біздер емес. Және ауылға атшабар, стражниктер төрізденіп, қоқаңдап бармайық! Іркіле жүріңдер! – деп бұйырған.

Баймағамбет ауылдың іргесіне жеткенше нар құла атты басын ірікпестен, сар желдіріп әкелді. Күйме тоқтамастан, Абай бастаған жиын қарсы алдынан өздеріне қарай қозғалғанда, Әбіш тағы да тоқтап болмаған күймеден ытқып, секіріп түсіп, көкесіне қарай құшағын жайып, асыға жүгірді.

Абай да мол құшағын кең жайып, Әбішті бауырына алды. Соншалық қатты қысып, құшып тұрып, құлағынан, бетінен, көзінен сүйіп, ұзақ уақытқа шейін өз бауырынан босатпады. Әке мен бала екеуінде осындай сағынышты құшақтан басқа бір ауыз сөз болған жоқ. Әбішті көп уақыт жүрегіне басып тұрып, босатқанда Абайдың қара сұр жүзі аппақ сұр боп, өзгеше оңып өзгергендей...

...Көп қауышу, жылап амандасу арасында шешелер мен жеңгелерінің тілеулестігі айтылады. Балажан көрші кемпір-шалдардың Өбішке айтып жатқан үзік-үзік мейір, шапқат сөздері естіледі.

– Жаным, есен жеттің бе?

– Сәулем, ұзағынан сүйіндірсін!?

– Көп сағындырдың ғой, қуатым!

– Айналайын күнім!..

– Ата-анаңды ұзағынан сүйіндірсін сапарың!

– Сапарың құтты болсын, қарағым!

– Қош келіпсің, Өбішжан! – деген сан тілеулес жүректерден шыққан ыстық сөздер Өбіш үйге кіргенше барлық жиын атаулының тұла бойын шымырлатқандай.

Қонақтар үйге кіріп отырысымен, Абай Өбіштің жүзіне үңілді.

– Неге жүдеуің, Өбіш, денің сау ма?

– Қаланың оқуы жақсы болғанымен, тамағында нәр бар ма?! Сорып тастағандай, шөлмектей болыпсың ғой? – деп, Көкбай Өбіш өңінің ақшылдығы үшін бүкіл қала тамағын кінәлауға айналды.

Тағы бір кезде Абай Өбіштің оқу жайын сұрастырып еді.

Петербургтегі Михайлов атындағы артиллерия училищесі Өбіштің айтуынша, оның таңдап түскен мектебі емес екен. Ол әзілдеп отырып, Абайдың өз сөзін келтірді:

– «Баламды медресеге «біл» деп бердім,

Қызмет қылсын, шен алсын деп бермедім», –

дегеніңіз есімде, аға! Ниетім, өзіңіз білесіз, политехникалық институт еді. Былтыр да, арғы жылы да оған түсуге менің жолым тар болды. Мынау школдың енді біраз оқуы қалды. Өзге оқуды осыны тамам етіп алып, ескермекпін, – деген.

Абай әзіргі сөзді ұзаққа созған жоқ:

– Ғылымның жаманы жоқ. Біздей сусағанға қай ғылым болса да, соңына түссе, алтын асыл қазынадай. Азаматтық құралыңды мығым етіп берерлік оқу, тәрбие болса, ата-ана одан өзге қолқа салмайды, қарағым! Халқыңа басшы болар талап соңына түссең, офицер боп жүріп жетесің бе, инженер болып, адвокат оқуын оқып жетесің бе, бәрібір! Қай тұрғысына барсаң да, еліңнің мұңы мен мұқтажы мың батпан. Тек, оқып өсе беруіңе саушылық қуатың ғана жетсе екен деп тілеймін! – деді.

Өбдірахманды тағы да құшақтап, бір қолымен бауырына қысып, ұзақ ұстап отырды.

Ұй толы адам жиылып, ас әзірленді. ...Осы кеште жиі ауысып отырған шай ішу, қымыз ішу, ет жеу араларында ұй толы жиын әдемі бір сауық өнер көрсетісті.

Сахара тіршілігінде ақын, әнші, ойыншы, күлдіргі адамдар көп кездеседі. Абай ауылының өзі болса, бұнда неше алуан сырлы сымбат, өнер үлгілері бар. Бірақ бүгін бұл ауылдың барша адамдарын анық тамаша қалдырған жаңа өнер көрінді. Ендігі сауықтың әрбір түрін тың қонақ бастады.

Барлыбай жазығында жайлаудың жарық айлы, желсіз тынық түнінде, Абай мен Әйгерімнің үлкен үйінде, аса нәзік шеберлікпен сызылып созылған скрипка күйі кетті.

Бүгінгі отырыста үй іші сауыққа ауысқан сайын сол скрипка ішектерінен өзгеше бір саздар тамылжиды. Әбіш жақсы скрипкашы екен.

Ол кей уақыттар орыстың сұлу назды романстарын тартады. Бұл қауымға тың болғанмен, барлық орыс жұртына мәлім «Стенька Разин», «Ермак», «Бродяга» сияқты әндерін де тартады. Ойнақы, мөлдір қызық ырғағы бар, қайнағандай жігері жұлқынып тұрған өте әсем ырғақты би күйлерін ойнайды. Кезектесіп мазурка, полька-мазурканы жайнатады. Бір ауық құтыртып, асқақтата тасқындаған музыкамен «Гопакқа» соғады.

Әбіш өр өнер, өр мінездермен, отырыс-тұрыс, киім қалпымен Абайдың жас достарының барлығын таңғалдырды. Олар қызығып таңырқайды. Оқу тәрбие мен шаһар тіршілік тәртібі бұлардан әрбір қимыл-қозғалыстарын, пішін-мүсін, қалып-қабілетін мүлде басқа еткен Әбіш мынау. Осылардың кейбірі туған ана құрсағынан туса да, мүлде басқаша боп, сыпайы бекзада үлгіде қалыптанған Әбішке көп таңырқап қарасады. Өздерінің ағасы, бауыры, ыстық досы, жандай жақын қадірлісі болған Әбіштің, бұлардан сондайлық ала бөтен өзгешеліктеріне кейде кешіріммен, кейде қызығу, мақтанумен, шексіз қошемет, құрметпен де қарасады.

Сан рет скрипканы өзі тартып өткеннен кейін, бір кезде Әбіш өз скрипкасын Мұқаға ұсынды.

Мұқа Абай ауылына бұл жастарға жолдас, дос болып, бертінде кеп қосылған. Ол осы елдің адамы да емес. Көршілес Көкен болысындағы Уақтың Қандар дейтін руынан шыққан.

...Қалада кездесіп жүретін сыпайы мінезді, өнерлі күйші-скрипкашы және әсем әнші Мұқаны Абай мен Мағаш – екеуі де қатты ұнатқан. Дәрмен, Әлмағамбет, Ерболдар сияқты өздерінің қасында сақтап, айырылмас дос етіп алған.

Ұзақ түн бойында ас пен сауық кезектестігі ауысып отырған кездерде, әрбір әредікте домбырашы Ақылбай, күйші Мұқа, әнші-күйші Әлмағамбеттер қонақ тартып өткен полька-мазурка сияқты билердің кейбір қайырмаларын өздерінің домбырасына ақырындатып, іліп-тартып, ұғып қалып отырғандарын да байқатып отырды. Сол орайда, Әбіш ұсынған скрипканы алған Мұқа өзінше бір сезімді күй тартып кетті.

Саусақтары үлкен, тартыс мәнері Әбіштей емес. Бұл отырып, байсалды салмақпен, тек қол қозғалысымен ғана тартады. Әбіш байқап отыр. Мұқа да скрипканың тартуын әлдебір провинция күйшісінен үйренген, аз оқыған тәсілдер бар. Үлкен техникасы болмаса да, барынша шын сезімін ынта-бейілмен жеткізбек болған сирек талап танытады. Күйі анық мұңды, күйікті жүректің шын шері. Осы күйін екі қайырып тоқтағанда, Әбіш жалт бұрылып, бұл күй не күй екендігін сұрады.

Мұқа өзіне сенімді жүзбен жауап қатты:

– Бұл күйді біз «томнай места» деп тартамыз.

– Темное место?

– Темное место?! – деп Әбіш бұрын өзі естімеген күй жайынан сөйланып қалды.

– Бұл вальс қой өзі, – деп тағы біраз ойланды да: – Атына қарағанда, бір сезікті орыннан естілген күй сияқты ғой! – деп Мұқаның жүзіне күле қарады.

...Алыс жолдан келген өнерлі, оқымысты қонақпен сағынысқан аға, бауыр, құрбы-құрдас, дос-жарандар ең алғаш осылай кездесті.

Кешегі мол сауықтың қалың тобы бүгін екіге бөлінетін болды. Биенің бас сауымы кезінде Абай үйінде қымыз ішіп отырып, жастар өзара кім жүріп, кім қалатынын айтысты.

...Арада екі сағаттай уақыт өтті. Кейде желе жортып, кейде жазаң жерлерде бір-екі рет жарысып алысты. Бір шақта жүргіншілер аршалы тастақбелге шыққанда, ұзын өлке бойында, қалың шалғынды кең қонысқа созыла қонып отырған қалың ауылды көрді.



Сахара тіршілігі – бұл жерде: ауыл, жырақтағы елді мекен деген мағынада.

Гопак – украин халқының ұлттық биі.

Полька-мазурка – поляк халқының ұлттық биі.

ОЙТАЛҚЫ

1. «Қарашығын» тарауынан берілген үзіндіні оқып танысыңдар. «Қарашығын» сөзінің мағынасын анықтаңдар.
2. Абай ауылындағы әбігер мен қарбаластың себепшісі кім?
3. Жазушы әке мен бала сағынышын қалай суреттеген?
4. Маңайына үлгі болған Әбіштен өкенің күтер ішкі үмітін жазушы қандай сөздермен берген?
5. Әбіштің ерекше өнері мен өр мінездеріне, отырыс-тұрысы мен киген киіміне Абайдың жас достарының барлығы неге таңғалды деп ойлайсыңдар?
6. Әбішті өз ортасынан даралап тұрған қандай өнері?
7. Мұқа кім? Ол скрипкада қандай күйді орындайды?

ОЙ БЕЙНЕЛЕУ

1. Үзіндіні ғаламдық тақырыптағы өзекті мәселелермен байланыстырып, өз ойларыңды жазыңдар.

Тараудан үзінді	Ғаламдық тақырыптағы мәселемен байланысы	Өз ойым
Абай өзiргi сөздi ұзаққа созған жоқ: – Ғылымның жаманы жоқ. Біздей сусағанға қай ғылым болса да, соңы- на түссе, алтын асыл қазынадай. Азаматтық құралыңды мығым етiп берерлiк оқу, тәрбие болса, ата-ана одан өзге қолқа салмайды, қарағым! Халқыңа басшы болар талап соңына түссең, офицер боп жүрiп жетесiң бе, инженер болып, адвокат оқуын оқып жетесiң бе, бәрiбiр! Қай тұрғысына барсаң да, елiңнiң мұңы мен мұқтажы мың батпан. Тек, оқып өсе беруiңе саушылық қуатың ғана жетсе екен деп тiлеймін! – дедi.		

2. 1-жұл – үзіндідегі көркемдегіш құралдарды, 2-жұл айшықтау амалдарын табыңдар. Үзіндіде мінездеу, портрет немесе суреттеудің мысалдары бар ма?

ОЙ ЗЕРДЕЛЕУ

1. Үзіндідегі және Абайдың Өбішке арналған өлеңдеріндегі Өбіш бейнесін салыстырыңдар.

Үзіндідегі Өбіш бейнесі	Абай өлеңдеріндегі Өбіш бейнесі	Үндестік

2. Ж. Дәдебаевтың «Туыстарының және достарының ішіндегі өнерлілердің барлығы да Абай төңірегіне жиналған. Бірақ Абай маңын төңіректегенде олардың әрқайсысының өздерінше қуған есебі, ұстаған жолы бар» деген тұжырымын топта талқылаңдар. «Абай аға», «Кек жолында», «Қарашығын» тарауларынан мысалдар келтіріңдер.

ОЙ ТҮЙІН

Романның көркемдік құндылығы мен жазушының эстетикалық мұрат-мақсатын талдай отырып, «Абай жолы» роман-эпопеясының көркемдік-эстетикалық құндылығы неде?» деген тақырыпта әдеби эссе жазыңдар.

Кері байланыс. «Ойды аяқта».

- ✓ Бүгін мен мынаны білдім: ...
- ✓ Мен мынаны үйрендім: ...
- ✓ Қолымнан келді: ...
- ✓ Қиындық тудырды: ...

Қаламгер пікірі

Бұл роман – бүкіл түркітілдес халықтардың да адамзат мәдениетіне қосқан үлесі.

Шыңғыс Айтматов

ҚАРАШЫҒЫН

(жалғасы)

Оқу мақсаттары:

11.1.3.1 көркем шығармадағы кейіпкерлер жүйесін жинақтау мен даралау арқылы өмір шындығын көрсету.

11.2.5.1 қазақ әдебиеті мен әлем әдебиетіндегі ортақ бағыт, әдеби ағым, жалпыадамзаттық құндылықтарды анықтау, талдау жасау.

11.3.4.1 шығарманы идеялық жағынан мазмұндас әлем әдебиеті үлгілерімен салыстыра талдап, әдеби сын жазу.



Тірек сөздер: «Қоңыр өулие» үңгірі, жастар саяхаты, үңгір тылсымдары.

Мақсатқа қол жеткізу үшін:

- ✓ жинақтау мен даралау арқылы жасалған кейіпкерлер бейнесін талдау;
- ✓ әдеби ағым мен бағыт деген теориялық ұғымды қайталау;
- ✓ үзіндідегі жалпыадамзаттық құндылықтарды анықтау;
- ✓ әдеби сын жазу үшін сыни баға беру.

...Осы уақытта күн де батуға тақаған-ды. Жүргіншілер енді желе жортып, жіті жүрумен бүгінгі күн жетпек болып шыққан ауылдарына тақап келді. Қазір бұлар Шыңғыстың сыртын көлденеңдеп кесіп аққан Шаған өзенінің бойына ілінген. Кейде шалғын, кейде тастақ жағасы бар Шаған суы тағы бір кезде ақшыл керішті сойып ағып, терең жарлар жасаған өзенді біраз құлдап, тізіле жортып келген жүргіншілер, қазір тастақ тақыр кезеңнен аса бере, жап-жақын жерде отырған мол ауылды көрді. Қозылары жаңа жамыраған, итері үріп шулаған, құлын-тайы шіңгірлеп кісінеген көп үнді, даңғаз болған ауылдың үстінен шықты.

Бұл ауыл – Оспанның әйелі Еркежанның төркіні – Байтас ауылы. Қонақтардың жетіп қонбақ болып келе жатқан жері де осы. Ауыл төбесін көрген соң, Көкбай жұрттың бәрін аяң жүріске салды. Дәл осы ауылдың сыртында, өзеннің ар жағында бөлекше зорайып көрінген бозғылт биікті көрсетіп, Көкбай Әбішке: «Қоңыр әулие» дегеніңіз мына тау болады! Ертең күнүзін мейлінше аралауға жап-жақын тұрғаны осы!» – деді.

Ертеңіне сәскеде «Қоңыр әулиенің» қасына кеп түскен жолаушылар тікшелеу тастақ беткейге аттарын қалмақша байлап қалдырды. Өздері тегіс тау үңгірінің кірер аузына келді. Дәл кірер жері тар болғандықтан, Көкбай бастаған жігіттер бірінің артынан бірі тізілді. Қысаң есік сияқты, қалтарысы бар босағадан бұрылысып, аз уақытта қараңғы үңгірге барлық топ түгел кірді.

Үлкен үңгір іші сызды, салқын екен. Өркім өзі бұрын өзірлеп алған шырағдан, білте шам, шиге ораған білтелерін тұтатып, жандырысып алды. Енді әр жерде жылтыраған әлсіз шамдарымен үңгірдің қалың қараңғылығын сәл сейілткендей. Бөрі де жайылыңқырап, жай қозғалысып, айналаны барлап басады. Үңгір іші басқан сайын кеңейіп, төбесі биіктеп, мол салқын, меңіреу жайға айналды. Шам жарығы түскен тастар тау сыртындағы тастай емес, қара барқын және тұтасқан жартастар төрізді. Үнсіз, жым-жырт қалың тыныштық бар. Тұнып тұрған тас қараңғы ұйқыдай. Жүргіншілерді қадам басқан сайын жер асты сияқты, ертегілік бір ғажайып жұмбақ жолға тартып барады. Табан астындағы жайдақ тастақтың өзі де еңістеніп, жүрісті жылдамдатып, терең түкпірге жетелеп бара жатқандай. Бұрын бұл үңгірге келмеген Дәрмен Әлмағамбет және Көкітаймен ақырын сөйлесіп, жай өзілдескен болса да, аяқтарын қорқақтап басады. Біріне-бірі сығылысып, кейде Көкітайды Мағаш алға қарай итере түсіп, өзі соның артын ала жүргісі келеді. Көкбай мен Әбіш бұлардан ілгерілеп кетіп, айналаны тамашалап, асыға қарап келеді. Біраз жүрген соң, алдағылар «су, су!» десіп, бөгеліп қалды.

Енді біразда барлық жастар қара үңгірдің үлкен қара суының жағасына жиылысқан еді. Түп-тұнық, таза шыныдай, мөп-мөлдір мол су жатыр. Біреулер алға қарай дабыстап үн қатса, тау іші күңгірлеп, жаңғырығып, азғана дыбысты да әуліктіріп, алысқа әкетеді. Қолына ұзын шыбық құрық ұстаған Дәрмен су бойын жағалай түсіп, тереңдігін өлшеді. – Бұл су мол! Терең тұңғиық екен. Шетінің өзі де Өлмағамбет сияқты аласа кісінің бойынан асып кетті! – дейді.

Кәкітай мен Дәрмен енді біразда жерді сипалап жүріп, ұсақ тастар тауып алып, құлаштап, суды бойлап лақтырып көрді. Бар пәрменімен лақтырған тас ұзап барып, терең суға шолп етіп түседі. Үңгір бойы белгісіз ұзаққа созылып жатыр. Тау ішінің көлі де алысқа кетіп, созылып жатқанын танытады.

Шамдарының жарығын су бетіне түсіре отырып, жастардың әрқайсысы әр түрде таңданған сөздерін айтысады. Өбіш осындай үңгірдегі көлдер туралы оқыған бір жайларды айта бастады. Жастар мұны қоршап ап, тыңдап отыр.

– Адам қиялы мұндай үңгірлерге неше алуан ғажайып жандарды мекендетеді. Біздің бәріміз бағанадан осы үңгірге кіргелі біраз сескеніп, үркектеп келдік. Егер осы судан шын бір мақұлық көрінсе, қандай қорқар едік?! – деді.

Өбіш Өлмағамбеттің бағанадан қорқып, өз-өзінен бұғыңқырап, тіпті, ақырын сөйлеп, сыбырлап жүрген жайын еске алды.

– Сондай бір мақұлық албасты шайтан бейнесіне түсіп, бізге көрініп қалса, ғажап емес-ау! Егер ол көрінсе, біздің Өлмағамбет құрбанға шалған лақтай бақырар еді! – деді.

– Кім білсін, әлде шамға, біздің дабырға құлақ салып жақындап та келер! – дей отырып, Өбіш орнынан оқыс атқып тұрып: – Өне, келіп қалды! – деп, артқа қарай жалт бергенде, бір Өлмағамбет емес, Мағаштан басқа жастардың барлығы қоса жапырылып, артқа қарай салдырай қашты. Көбінің шамдары да өшіп қалып, біріне-бірі қақтықты. Өлмағамбет елден бұрын жығылып еді. Дәрмен қорыққан жоқ-ты. Өлмағамбеттің үстіне әдейі құлап, үнсіз жаныштап жатыр. Шошыған Өлмағамбет дыбыстай алмай сыбырлап: «Өлдім, өлдім!» деді.

Тек бұлардың артынан естілген мазақ күлкі ғана үркек жастардың естерін жиғызды. Өбіш пен Мағаш үңгір ішін жаңғыртып, сақылдап күледі. Өлмағамбетті тұрғызып алған жастар, енді оны қоршай сүйемелеп, күлісіп, қайта оралды. Шамдарын тағы жағып алысты. Кәкітай енді Мағашқа өзілдеді:

– Сен қорыққаныңнан қозғала алмай да қалдың-ау! Сен неғып қашпадың?!

Мағаш даңғырлап қатты сөйлей мысқылдап тұр. – Шайтан болса, одан «қашып құтылам» дейтін мен надан емеспін ғой сендердей! «Аятул-күрсіні» оқып тұрдым. Бәріңді мен құтқарып тұрғам жоқ па!

Өлмағамбет енді есін жиып, дағдылы қылжаққа басып:

– Е, айналайын Мағаш, әйтеуір, осы үңгірден шыққанша сол дұғанды ұмыта көрме! – деді.

Өзге жастар бұны әлі де мазақтай түсіп, күлісіп тұр.

Алғашқы желісі үзілген өңгімені Өбіш қазір қайта бастады. Ол енді көпшілікке ұғымды жайды сөйледі:

– Бұндай үңгірлер анда-санда әр тауларда кездеседі. Соның көбінде осындай көлі де болады. Және сол үңгір көлдерінде қараңғылықта тіршілік ететін мақұлық бар. Ол үңгір көлінің балығы деп аталады. Ал өзі балықтан сырт бітімі жағынан өзгереді жан иесі. Оның түсі адамның жалаңаш етіндей ақ сұр келеді. Ұзындығы бір жарым кездей. Он үш-он төрттегі баладай болады. Күн сәулесін көрмейтіндіктен, реңі ақшыл келеді. Өзінің көзі жоқ, мүлде соқыр болады! – деді.

Көкбай таңданып өзілдеді.

– Астағыпыралла! Өбіш-ау, мынау айтып тұрғаның нағыз албастының өзі ғой!

– Атамаңыз! Кәпірдің бетін әрі қылсын. Мынау көлде ол жүрмей-ақ қойсын! – деп Дәрмен де қалжыңдады.

Өлмағамбет енді қыбыжыңдап, тағы да сенімсіз қорқақтыққа ауысты:

– Әй, жігіттер! Осы ақыреттің қызығын көріп болдық қой! Енді тек жарық дүниемізге шықсақ қайтеді! – деп еді.

Өбіш оны түңілтіп:

– Қайтқаны несі? Бүгін күні бойы осында боламыз. Мына үңгірдің әр жаққа кетіп жатқан тараулары бар. Қазір соның әрқайсысына бөлініп түсіп аралаймыз, асықпаймыз! – деді. Бұнысы – байлау, берік айтылған сөз.

Өлмағамбет амалсыздан басын шайқап:

– Ендеше, Мағаш, мен сенің шамыңды ұстап жүрейін. Сен, әйтеуір, әлгі жарықтық «Аятул-күрсіні» оқи бер! – деп Мағаштың қолтығына кіргендей боп, сырт жағына жабысып тұр.

Кәкітай Өбішке қарап, осы үңгірдің «әулие» аталатын себебін сұрап еді.

Өбіш өзінің шапшаң, ширақ бойымен лып етіп тұрып, қозғала берді. – Ол – ең үлкен мәселе! Біз қазір соны шешуіміз керек. Келіңдер, біз сол әулиені іздейік енді. Мынау ғажайып үңгір мен осы жұмбақ жартастар арасында әулиеден қалған із болмасқа мүмкін емес. Жүріңдер! – деп су жағасынан кейін бұрылды.

«Қоңыр әулиенің» үңгірлері біреу емес, бүйірлеп кететін бірнеше қалтарыстар бар еді. Соның бір үлкен бұрмасына түсті де, жүре берді.

Біреу жақпар тасқа Мағаш, Кәкітайлар өздерінің аттарын жазды. Бұлар осы тұста бөгеліп қалғанда, Әбіштің қасына Дәрмен ерді. Үңгірдің тағы бір қалтарысына екеуі оқшауырақ кетті.

...Содан ары жалғыз өзі ілгерілеп кетті. Аздан соң:

– Кәкітай, Дәрмен, Мағаш! Мұнда келіңдер! Мен әулиені таптым! – деп көңілдене дабыстады.

Көлдің сол жағындағы бір кең қалтарыста Әбіш бұларды тосып тұр екен. Шамымен бүйірде жатқан бір ұзын тастың бойын жағалай жарқыратып, қадала қарап тұр.

– Әулие, мінеки! Мынау төсекше қашалған тасты көріңдерші. Мынау бас, мынау иық кескіні!.. Ұзын дене, бойы былай кетеді! – Кәкітай мен Мағаш тас мүсінге таңдана қарап, Әбіштің айтқанына илана бастады. Дәрмен де сұлап жатқан мүсінді анық аңғарғандығын айтты. Әбіш енді өзінің табысына толық сенген үнменен әзіл тастады: – Рас, «Қоңыр әулие» сұлу мүсінді емес! – деп ойланып тұр. – Бірақ адам бойына тілеген қуат, қиял еткен қайрат байқалады. Мен білсем, баяғы адам қиялшылдыққа келгенде, ешкімнен осал болмағандай! – деді.

Қоңырсалқын үңгірдің ішін ұзақ уақыт, кейде терең ойлы сөз, кейде күлкі әзілмен күңгірлетіп, даурықтырып жүрген жігіттер тобы енді шығуға айналды. Алдарынан кең үңгірдің тар есігі көрінді. Жарық Күннің сәулесі алтын теңгедей жарқырайды. Кейін бұрылған топтың ең алдында кішкентай бойлы, жуантық денелі Әлмағамбет келеді.

Ол адымдай түсіп, асығып барып, елден бұрын сыртқа шығып, тас үстінде терін сүртіп отыр. Кейінгілер шығып болған соң, құтылғанына қуанғандай ақсия күлді.

– Бұдан былай, бұл әулиеңізбен араласуымыз бола қоймас-ақ! Ер Төстік болмай-ақ қоямын. Жер астының сұлуы емес, осы тобықты ішінен таңдаған қызым қолыма тиетін болса, менің ертегім сол! – дейді.

Атқа мініп, ойға таман түсе бергенде Әбіш тастан қаланған көп бейіттерге бұрылды. Бұл бейіттер барлығы біріне-бірі ұқсас, бір ғана мезгілде туған көп мола тәрізді. Кейбір бейіттерге үңіле қарап келген Әбіш бірнеше жерде тұрған сирек тастарды көрді. Солардың әрқайсысының бетіне қашап салған таңба бар.

Арттағы топпен Көкбай жеткенде, Әбіш осы бейіттердің мәнін сұрастыра бастады. Көкбай бұл бейіттің Тобықты бейіті емес екенін білдірді. Таңбаларды бұрын ол өзі байқаған емес еді. Қазір атынан түсіп, таңданып, үңіле қарап жүріп, Арғынның «қос дөңгелек» таңбасын танығанын айтты. Керейдің «ашамай» таңбасын, Найманның

«шөміш» таңбасын тағы да кезек-кезек тауып, таңдайын қағып, басын шайқады.

– Орта жүздің бар атасы бас қосқан зират көргенім осы. Мынада бір қалың сыр бар-ау, жігіттер! Исі Орта жүздің бір араға қойылған ұлты бар дегенді естіген де емес ем. Бұл қалай, ә!? Не ғажайып!.. – деп көп бейіттің орта тұсына тоқтап, жүгініп отырды да, «сүннәтәні» мақамдап созып, Құран оқып, бата қылды. Бір жерде опырылып, іші үңірейіп жатқан мола да бар екен. Соған кеп үңілісіп тұрған топқа Мағаш бір бас сүйекті көрсетті. Сарғайған сүйектің шеке тұсында оқ тескен тесік бар екен. Көкбай енді тың бір әңгімені баяндап кетті:

– Осы Арқаның елі Абылайдың жорығын көп айтады ғой. Қалмақпен сол заманда соғыс салған Абылай болды. Ал енді бір естіген аңызым және бар. Абылайдың қолы осы Арқаны бойлап, қалмақпен қуа соғысып келе жатқанда, бір уақыт қалмақтар тәсіл жасапты. Бір тастың үңгіріне кіріп, бекініп жатып алып, жасырынып қалады. Артынан қуып келе жатқан Абылайдың қолы «жау қашты» деп, бейқам болады. Сонда қалмақтар үңгірден шығып, Абылайдың қолын тұтқиыл шабуылмен қырарман болыпты дейді. Бірақ жұрт ес жиып, соғыса бастағанда, қазақ көп болғандықтан, қалмақ қайта қашып, үңгірге кіріпті. Сонда бекініп жатып, садақ атып, Абылайға алғызбай қойыпты. Көп адамы қырылып, ашынған Абылай қолдағы батырларына жар салыпты. «Кімде-кім ерлік етіп айласын тауып, осы қалмақты дәл осы үңгірден шығармай қырып беретін болса, бұдан былай қолбасылық дәрежені үнемі сол кісіге бұйырамын!» депті. Сонда Абылайға ерген көп батырлардың ішінен үздік шыққан Қаракерей Қабанбай болған еді. Күндіз-түні талмай ұрыс салып, үңгірдің аузын оқпенен көміп, қалмақты бұқтырып отырып, өлденеше күн аштықтан бұралтады. Сөйтіп, ақыры қалмақты жеңіп, Абылайды дегеніне жеткізеді. Соның артынан жеңістің тойын жасағанда, Абылай Қабанбайды қасына алып отырып: «Бар батырдан сен оздың. Жеке-дара шығып, озып тұрсың. Айтқаным айтқан, сертімнен шыққаным осы, қайратың үшін бұдан былайғы жорықта ұдайы қолбасы сен боласың! Және бұдан кейін сенің атың Қабанбай емес, «Дарабоз» болсын!» – депті. Қабанбайдың бұл кезде жасы егде тартып, сақал-шашына бурыл кірген кезі екен. Содан мұны барлық аңызда «Дарабоз» атайды! – деді.

Жиын жұрт Көкбайдың әңгімесіне барынша иланып, ықыласпен тыңдады. Көкбай енді тағы бір тың жайларды баяндап кетті:

– Ал енді бұл қай шабуыл екен? – дей түсіп, ойлана отырып, алыс күндер оқиғаларын еске алды. – Абылайдың шабуылы көп болған. Соның атақтылары: «Шаңды шабуыл», «Қоржын қаққан» деп айтылады. Қалмақпен болған бітімнің ең үлкенін «Қандыжап бітімі» деп атайды.

Өткеннің бәрі көңілге күңгірт, көзге көмескі ғой. Кім білсін, мынау қырғын әлде сол жорықтардың біреуінің жолында болар ма екен? – деді. Осыдан кейін Көкбай Өбішке қарап, өзінің Абылай туралы дастан жазғалы жүргенін айта келіп, енді бір нық байлау жасай сөйледі. Бар жастарға қарап:

– Үндемеңдер, мен қазір тап осы жерде өзім үшін бір үлкен түйін шешкелі отырмын. Енді мен Абылайды жазамын, жазғанда үлкен дастан етіп, бар қазақтың баласы Абылайдың аруағынан айналатын етіп жазамын, – деді.

Дәрмен Көкбайдың бұл байлауын ұшқары көрді.

– Аруағынан айналмай-ақ, шынды жазса, жетпей ме? Абай ағам бізге соны өсиет еткен жоқ па еді?

– Жоқ, бұл жөнінде, Абылай тұсында, оны қанша мақтап көтерсем де, Абай ағам теріс демейді, демеске керек. Өйткені қазақтың бұдан артық әулиесі болмаған.

Дәрмен ол сөзге тоқтамады. Көкбайдың осындайда бір жаққа лағып кеткіш қыңырлығын ол әрқашанда сүймейтін.

– Әулиесі дейсіз, біз Абай ағамның тәрбиесі, өсиеті бойынша нелер әулие-әнбиені де сынап, талдап алатын болмап па ек?

Көкбай бұл тұсқа келгенде ызалана сөйледі:

– Қой, шырағым, бүйтіп асқақтама! Абылай – қазақтың ұлы ханы, оған тіл тигізгенді көтере алмаймын, – деп атына жақындай берді.

– Е, Көке! Дастаныңызды бітірген кезде көрерміз, төрелерге тізгініңізді беріпсіз ғой, тек «төреге ерген ерін арқалайды» деген қалың қазақтың ақылы тура болып жүрмесін, – деп тағы Мағашқа қарай көзін қысты да, сөзін бітірді.

Дәрменді қостап күлген жастар көп еді. Сондықтан ба, Көкбай том-сарды да, үндемей қалды.

Жол ұзақ, жүретін уақыт қысқа болғандықтан, бұлар енді аттанысымен қатты жүрмекке уәделесті. Топ алдында жарау сары атқа мінген Өбіш қатты желіп келеді. Кейде жазық жерде ұзақ жарысты да өзі бастап, топты артынан қалдырмай үнемі суыт жүргізіп отырды. Сондайлық үрдіс, өнімді жүріс арқылы ғана бұлар Абай ауылына ел жатар кезде келіп жеткен еді.



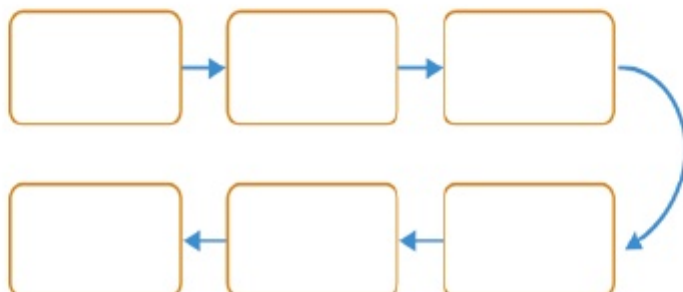
«Қоңыр әулие» үңгірі – романда Шығыс Қазақстан облысы Абай ауданы Тоқтамыс ауылынан 18 шақырым жерде орналасқан «Қоңыр әулие» үңгірі туралы айтылған. «Қоңыр әулие» деген атпен тағы бір үңгір аталады. Ол – Павлодар облысындағы Баянауыл тауының батыс жағындағы Аққарағай тауының күнбатыс етегіндегі үңгір.

ОЙТАЛҚЫ

1. Әбіш «Қоңыр әулие» үңгіріне кімдермен барды?
2. Үзіндідегі географиялық атаулардың мәнін ашыңдар. «Қоңыр әулие» үңгірі туралы естігендерің бар ма?
3. Жазушы үңгірді қалай сипаттаған?
4. Көкбай кім туралы дастан жазбақшы болды?

ОЙ БЕЙНЕЛЕУ

1. «Оқиға картасы» әдісі бойынша топпен үзіндінің сюжеттік желісіне сәйкес негізгі оқиғалардың суретін салып, олардың қасына мәтінді мазмұндауға көмектесетін тірек сөздер мен сөз тіркестерін жазыңдар.



2. Үзіндідегі жастар бейнесін топтастырыңдар.
 - 1) Тарихи негізі бар бейнелер:
 - 2) Ақындыққа бейім жастар:
 - 3) Скрипкашы, өнші жастар:

ОЙ ЗЕРДЕЛЕУ

1. З. Қабдоловтың «Арна» сын-зерттеу эсселер жинағынан алынған *«Әуезов пейзажы – бай палитраның түрлі түсті бояуларымен келістіре салынған сурет қана емес, шынында да құдды жанды адам: дем алады, қозғалады, жадырайды, күледі, жылайды – дәл адамша әрекет етеді»* деген пікіріне сүйене отырып, романдағы пейзаж көрінісі туралы пікірлеріңді білдіріңдер. Үзіндіден мысалдар келтіріңдер.
2. Үзінді мен әлем әдебиетіндегі ортақ бағыт, әдеби ағым, жалпыадамзаттық құндылықтар туралы болжамдарың мен тұжырымдарыңды жазыңдар.

ОЙ ТҮЙІН

Шығарманы идеялық жағынан мазмұндас әлем әдебиеті үлгілерімен салыстыра талдап, әдеби сын жазыңдар.

Кері байланыс. «Үш минуттық эссе».

- Бүгінгі үйренгендеріңнің ішінде ең маңыздысы не?
- Қай сұрақ есіңде қалды?
- Сен үшін ең қиын, түсініксіз болған не?

Тарихыңды зерделей біл

Қоңыр өулие үңгірі Шығыс Қазақстан облысы Абай ауданындағы Шаған өзенінің оң жағалауында. Үңгірдің тар аузы Шаған өзенінің жарқабақты жиегінен 80–100 м жоғары орналасқан. Ұзындығы – 65–70 м, ені – 10–22 м, биіктігі – 2–14 м. Негізгі үңгірдің оң жағында 15 метр жерде ені 50 см, биіктігі 110 см тар қуыс бар, қуыс кеңейе келе ұзындығы 12 м, ені 10 м, биіктігі 5 метрдей үлкен бөлме орнындай қуысқа ұласады. Бұдан 12 м солтүстік бағытта үңгір төбесінің биіктігі 20 м, диаметрі 5–7 м екі күмбезді болып келеді де, көлге жалғасып аяқталады.

Қаламгер пікірі

...Өз басым өзге елге сапарға шығып, өзге жұрттың табалдырығын аттай қалсам, әрқашан қасиет тұтып, өзіммен бірге қастерлеп ала жүретін екі түрлі ұлттық асылым бар: бірі – «Манас», бірі – Мұхтар Әуезов...

...Мұхтар Әуезов – «Манас» эпосының асқан білгірі және зерттеушісі, қырғыз әдебиетшілерінің досы және ұстазы... Қазақ пен қырғыздың тілдері домбыраның қос ішегі секілді өзара жақын және үндес, сондықтан Әуезовтің кітаптарын біздер екі тілде бірдей құмарта оқимыз...

Шыңғыс Айтматов

ҚАҚТЫҒЫСТА

(жалғасы)

1

Оқу мақсаттары:

11.1.2.1 әдеби шығармада көтерілген мәселелерді қазіргі өмірмен байланыстырып, ұлттық мүдде тұрғысынан ашу.

11.2.1.1 әдеби шығарманың композициясын, жанрлық ерекшеліктерін айқындап, уақыт пен кеңістік тұрғысынан талдау.

11.3.2.1 көркем шығарманың жаңашылдығын ғаламдық тақырыптармен байланыстыра отырып, сыни тұрғыдан баға беру.



Тірек сөздер: Оспан қайғысы, жаңа мәселе, Әбіш ойы, жатақтар.

Мақсатқа қол жеткізу үшін:

- ✓ үзіндідегі оқиғаларды қазіргі өмірмен байланыстыру;
- ✓ уақыт пен кеңістікке талдау;
- ✓ сыни бағалау.

Әбіш биыл да жазғы демалысқа елге қайтқан. Бірақ бұл жаз соншалық басқа, бөтен. Бала шағынан бері елге келіп жүріп, дәл қазіргідей жүдеу жүз, жадау көңіл аға-бауырын, ауылын да білген жоқ-ты.

Бұл елдің қазіргі жайлауы да Шыңғыстың сырты емес. Салқын белдер, ұзын аққан өзен-бұлақтар, көгөрай шалғындар да жоқ.

Ауылдар алыс жайлауға шықпай бауырда, Ералыда қалыпты. Әбіштің келген кезі июльдің басы, жаз ортасы болғандықтан, кең жазықтың тықыр көгалдары тапталып қалған. Айнала атырапқа көз салсаң, сарғыш көде, бетеге басқан реңсіз дүние мол жатыр.

Сол көрініс те осы өлкеде отырған көп ауылдың мынау жаздағы жабырқау ажарына сай келгендей.

Алғашқы үш күн бойында әкесінің қасында болған Әбіш, қазір Абайдың да үлкен уайымда екенін көрді. Бір Абай емес, биылғы жыл осы отырған бар ағайын, көп ауыл тегіс қаралы. Себебі, өткен қыстың бас кезінде Оспан қайтыс болған.

...Өлім кешіріммен келеді. Қайтыс болған адамның жақсылығын ғана айтқызып, айып-міндерін ұмыттырады. Бірақ осымен аралас Абай ойына жанасқан күдік те бар. Ол әлеумет азаматы болған ақын Абайдың өзіне де, алыс-жақынға да сынмен, әділ талаппен қарайтын ойынан туады. Сонда Оспан екі алуан боп ойға келеді. Кесек, бірбеткей, қайратты жан еді. Жасынан ұстаған жерде қолы, тістеген жерде тісі кетерлік, берілген бетіне барымен ауатын тұтас бітімді. Дүниеқорлығы, сараңдығы жоқ, дос болған адамына ақкөйлек ашық. Өзге көп туыстың оған теңелері жоқ. Оларды ойласа Абай, әсіресе Оспанды жаңағы жақтарынан жоқтай түседі.

...Әбіш келгеннен бері Ералыға екі күндей мол бата оқыршы тобы келді. Абай екі күн ұдайы Оспан үйінен шықпады. Әбішке де осы үйде отырып, аға зарын мұң етуге ұйғарғандай. Бұл күндерде Әбіш әкесіне де ұзақ-ұзақ қараушы еді. Сақал-шашының ағы биыл айқындап молая түскен Абайдың қазіргі мінез әдетінде де өзгеріс байқалады. Ол бүгінде өте аз сөйлейді. Осы қазаның салдарынан ұзақ жалғыздық ойына кеткендей.

...Жылап келген бата оқыршы ағайын қасында әрі өзі отырады, әрі Әбішті де осы жұрттың ортасында, Оспан үйінде көбірек отырғызады.

Тек үшінші күн кешке жақын Әбішті Оспан үйінен Дәрмен ертіп, көп ішінен жарып алып шықты.

...Оңаша шығысымен Дәрмен осы жайды бастай бергенде, Өбіш өз ойында жүрген ең соңғы, ең мазасыз жарасын ескергендей, шұғыл өзгерді. Бар қабілеті, қалпымен тұтас қана Дәрменге бағынып, тыңдап қапты.

– Біз сені Абай ағама, бәрімізге ем әкеледі деп күткеміз, Өбіш. Өзіміз ауыр уайымын сейілте алмай қойдық. Бұндағыға қуат бер. Мен саған осыны әдейі айтайын деп ертіп шықтым! – деді.

Өбіш бұл сөзге көп шешіліп, жауап берген жоқ. Сөйлеп келе жатқан Дәрменнің жүзіне көлденеңнен жиі қарап, оның шыншыл түсіне ұната қадалды. Жылтыр қара қасты, үлкен көзді, кесек қырлы мұрынды Дәрмен – анық сұлу жігіт. Қазір жүріс үстінде толқынып сөйлеу себебінен ең-ажары ақсұрланып, қылаңдана түскен. Ашық маңдайында, кесек мұрнының жотасында және екі бетінің ұшында жылтырап білінген сүйкімді шұғыла бар. Бұл рең де Өбіш көзіне өзгеше жарастықты көрінді.

...Осы күні кешке ымырт жабылған соң, Абай өз ауылына кеп, аттан түсті де, Өйгерім үйінің киіз есігін көтеріп ашты. Үй іші қараңғы екен. Ешкім белгі бермеді. Тыста да Абайдың атын ұстап, алдынан шыққан кісі болмаған.

Абай қараңғы үйдің ішіне бас сұғыңқырап тұрып:

– Өйгерім?! – деді.

Сол сәтте үй ішінен төсек жанынан сергек қозғалып, Өйгерім жауап қатты.

– А-а-б-а-й! Сізбісіз! Аба-ай! – деген үні соншалық бір оқыстан қуанған белгідей. Жіп-жіңішке әсем дауысы барынша жақын леппен жан тартқандай, ыстық көрінді.

...Жастар келгенше Абай кітаптың ашулы бетіне жиі қарап отырып, жазып жатыр еді. Соңғы бір ауыз өлең өзін қатты қобалжытты. Шабытты толқын қозғау салып, құбылып құйылғандай:

...Кім білер жабырқаңқы жазған сөзім,
Жібермей көп тоқтатар оның көзін!
Жолаушы жол үстінде тамаша еткен
Секілді, өткен жанның бір күмбезін...

Күндіз жастарға айтқан сыр қиялдың бір тарауы осылайша Байрон, Лермонтов үндеріне сай келумен шыққандай. Батыл дауыс пен қатқыл үн тастамады. Қоңыр кеште баяу қоңыр, мұңды саз сәл шертіліп басылды. Болашақтың оқушысына емеурін арқылы сыпайы, сараң сәлем жолдағандай. Онда да сезімтал, танығыш, ойшыл оқушымен «жабырқаңқы сөз», «күмбез» деп елес беріп, тартынып тілдескендей.

Жастар бұл үйге қалың тобымен, тыстағы әзіл, дабырымен сергек ажар ала кірді.

Абай олармен араласа отырып, Әйгерім қолынан шай ішті. Соңғы жыл дағдысы бойынша, ол шайды аз ішетін. Павловтың жүрек қамында, саушылық жөнінде айтқан мәслихатынан бері Абай сұйық асты аз ішуге тырысатын. Әсіресе шайшыл әдетінен өзін-өзі тежеп жүретін.

...– Жә, шырақтар, мен бүгін сендердің алдыға өзіміздің ағайын-туыстың жаңа бастап отырған бір сәлем сөзін салмақшымын. Бүгін таңертең маған Есіргеп келді. Оны жіберген Тәкежан мен Ысқақ. Менің бір аға, бір інім. Екеуі менен оңаша сөз байласып, енді мені де ақылына алмақ болып отыр! – деп Абай біраз бөгелеңдеп қалды.

Кәкітай өз әкесі Ысқақтың аты Тәкежанмен қатар аталғанда, Абайға ауыр ренішті жай бар ма деп қысылып еді. Ол өзі Ысқақтан туғанымен, Абайдың тәрбиесінде өсіп, туған баласындай боп кеткендіктен, Ысқақтың сөзі, ісі, мінезі болса, барлығын да ең әуелі Абай көзімен қарап бағалайтын. Әке-шешемнен аз араласады. «Абайға жайсыз мінез Ысқақ жағынан ғана тумаса екен» деп үнемі іштей күдікте, сезікте жүретін.

Абай өзінің бөгелісінде Кәкітай жүзінің қысылған өзгерісін бақты да, оны тыныштандыра сөйледі.

– Әнеугі жатақтың шатағына жалғас, тағы бір бықсыған араздық, жаманшылық сөзін бастай ма деп ем. Сөздері орынсыз емес сияқты. Үй ішінің, осы ауылдың ортақ ісі болғандықтан, мен сендердің кеңесіңе әдейі салып отырмын. Тәкежан мен Ысқақ екеуі Оспанның жылын берейік дейді.

Мағаш өзі күткен кеңес бұл емес екенін еске ала отырып, дағдылы шапшаңдығы бойынша:

– Е, Оспан ағамның жылы толмай тұрып, ол кісілердің асыққаны несі?– деп қалды.

– Асыққанда орынды дәлел бар тәрізді, – деп Абай Мағашқа бір рет көз тастады да, көпке ақыл сала сөйледі. – Оспанның жылы толғанын күтсек, ол декабрь ортасы. Қалың қыс кіріп қалады. Қыстауда, таршылықта отырып, ас бере аламыз ба? Қыс қандай басталады? Ол да мәлім емес. Қазір болса ел жиын, шаруаның тығыз-таяңы жоқ. Енді бір он бес-жиырма күнде жылын беріп үлгеруге болады. Одан кешіксек, күздің жауын-шашыны тағы келеді. Отын-су да қиындап кетеді. Елден ел ажырап, қыстау сағалап, бытырайды. Енді қалған екі-үш айдың айырмасы бар ма? Осындай жер кеңірек кезде жылын берейік депті! – деді.

Әуелі жұрттың бәрі аз ойланып қалып еді. Абай сабыр мен мәслихат тосты. Біраздан соң Кәкбай тамағын кенеп алып:

– Абай аға, менің ойымша, сол кісілер дұрыс айта ма деймін. «Ас» деңіз, «жыл» деңіз, әйтеуір, қалың жиынды жөнелту керек. Соған дәл осы мезгілден қолайлы кезді мен де таппай отырмын! – деді.

Әбіш те, Кәкітай да осыны қостады. Ақыры, Абайдың өзі де қарсылық білдірген жоқ. Байлағандай боп, Көкбайға ертең барып, Тәкежанға соны айтуға да тапсырды. Мағаш та әкесі ұйғарған соң, қарсы болған жоқ. Бірақ өзінің мінезді, көңілшек адамгершілігі бойынша жаңағы байлауға жалғас бір кеңес қосты:

– Осы байлау дұрыс шығар, аға, – деп Абайға ойлана қарады да, – жалғыз-ақ, ендігі жайды кісі салысып, елші жүргізіп сөйлеспей-ақ, үй іші кеңесі еткен мақұл болмас па? Оспан ағам үйіне бар үлкендер жиналып отырып, анау үш келініңіздің басын қосып және олардың балалары: Әубәкір, Пәкізатты да қастарыңызға алып отырып ақылдасу дұрыс-ау деймін! – деді.

Бұнысы Абайдың ойына келмеген екен. Ол осы ақылды аса дұрыс көріп, тез құптады. Өздерінің ағатын түзеген Мағашты ұнатып қалды.

...Сөйтп, жиын байлау жасап, Оспанның жылын енді жиырма күнде беретін болды. «Ас» демей, «жылы» деп жариялауға ұйғарысты.

Сол үшін Абайды алыстан, сырттан кінәлап сөйлеген сөздер көп болса да, ендігі өлімнің бәрін де Ырғызбай ортасы «ассыз» атқаратын.

«Жылы» деп шешкен соң, оған шығарылатын мал саны, шақырылатын ел көлемі аталды. Бар Ырғызбай Оспаннан пайда көрген. Сол себепті Тәкежан мен Ысқақтың айтуы бойынша, ол ағайынның бәрі де шығынға ортақ болуға әзір екен.

...Тәкежан Әбіштің сөзіне таңданған жоқ. «Орысша өскендіктен, түсінбестік етіп отыр» деп, сәл кешіріммен күлімсіреп қарады.

– Е, шырағым-ау, атамыздың жолы сол емес пе? Бұндай жиында мал шығыны орынды. Жұмсалатын жолы да осы. Оны, тіпті, шарифатымыз да құптайды ғой! – деді.

– Шарифат құптағанда, көріп-қасерге берілсін деп құптайды! – деп Әбіш өзінің әр жайды біліп, ойланып сөйлеп отырғанын танытпақ болды. – Өзі тоқ, қызықмасы жиынды қымызбен қыздырып, етпен кептей түс демейді. Мен білсем, осы жолы шығаратын мал түгел жұмсалсын, бірақ анық мұқтаж, нашарларға үлестіріліп берілсін... Өлген жанның артын солай күтсе, мақтан үшін, атақ үшін емес, игілік үшін күткен болар еді ғой! – деді.

Әбіштің оқшау ойларын Абайдың ұғына түскісі келді.

– Кімдерге беріп, қайда жұмсаса, мақұл дер едің?

– Кім деріңіз бар ма? Жоқшылық жүдеткен ел аз ба айналамызда? Ең алдымен, мынау қалың жатаққа беріп, солардың жүдеу шаруасын аз да болса, сүйеп кетуге болмас па еді? Олар болса, шетінен осы ауылдың көп заманғы малшы, қосшы көршісі емес пе? Тіпті, шынға келсек, ата-аналарымен ұзақ еңбек еткен... Арқа-басы жауыр боп, тозып, азған күйлеріне, тым құрыса, осындайда қарасса, не етеді? Сіздердей ел кісілері, оқта-текте осылай ойласа, обал бола ма?

Сөзі Төкежандарға жат көрінгенмен, дәлелді сияқты. Өбіштің өзі ойламаған түрде сөзі шешен боп айтылды. Абай осы жағын ғана аңдап, баласының байлауынан, жаңа буынның жаңа үнін естігендей болды.

Өз ішінде Өбішке қарсы дау ойлаған жоқ. Бірақ Төкежан үшін «тікбақай» сөзі тек бір үстірт, жеңілдік есепті болды. Ол бұған ой тоқтатқысы келмеді. Тек мырс беріп, жақтырмай күлді де:

– Жатақ-сатақ деп неғыласың, Өбдірахман, кедей десек, ол кедей өздеріміздің бүгінгі көршілерімізден де табылады. Ескеретінін ескерерміз! – деп мойнын Ысқаққа қарай сырттап бұрды.

Ысқақ та Өбіш сөзіне бөгелуді ойлаған жоқ. Ол өзiрге шейiн екi ағасының сөзiн тыңдап, үнсiз отырса, ендi Өбiштi тоқтатпақ боп, қысқа ғана түйiн айтты:

– Жылын бергенде, қайыр-садақалық мал да бөлінер... Сонда көрілер, оның қазір не сөзі бар? – деді.

Абай бұл арада үндеген жоқ.

Кеш бата кеңестің бар жағын шешкен ағайындар тарай берді.

Абай да Өбішті ертіп, өз ауылдарына қайтты. Атқа мінбей, екеу ғана боп, ақырын жаяу басып, әңгімелесіп кетті.

Қазір Абай Өбіштің иығына бір қолын асып келе жатып, оның жаңағы сөздерін еске алды.

– Сен дұрыс сөз айттың, Өбіш... жоқ-жітік, жатақ туралы айтқаныңның бәрі де жай сөз емес. Өнімді, өрелі сөз. Бірақ осыны кітаптан ұққан ойша айттың ба, жоқ, жатақ жайын білгендіктен айттың ба?

– Кітаптан ұққаным мен жатақтан көргенім екеуі дәл қосылған соң айттым.

– Жатаққа барып па едің? Әлде Дәркембайды көрдің бе?

– Дәркембайды да көрдім... Жатақтың әр үйінің өзіне де, күнде жаяулап шыққанда, бас сұғып, байқап жүрмін.

– Оның жақсы екен, Өбішім... Ал Дәркембаймен сөйлескенің, тіпті, дұрыс. Сен екеуіміз кітаптан оқып білгеннің көбін, Дәркембай өмірден бақылап білген...

– Өз аузымен татып та білген...

– Иә, рас, ащысын татып білген, ауырын арқалап білген. Тарқамас қу түйіннің көбін ақылды басымен ойлап, барлап білген. Онымен іштесіп сөйлессең, анық халық үнін де, мұңын да ұғасың... Бірақ сенен тағы бір сөз сұрайын... Ал Оспанның «жылы» деп мал шығардық, соны себездеп көп жатаққа бір қара, жарым қарадан бөліп бердік. Рас, сен айтқан қызықмасыларға жіберген бос шығыннан бұл көп пайдалы. Өрбір нашар үйге жеке бір қара тисе, бірер айға болса да, үлкен олжа. Уәләкин, халықтың сондай қалың көпшілігінің мол мұқтаждығы қайда?

Оларға мынау істемек ісің не талшық болмақшы? Бұл бір шөкім ғана, зәредей ғана, тіпті, болымсыз жақсылық қой... Ал сен қараңғы кедей жұртыңның ең алғашқы емшісі екенсің. Сенің сол қалың көпке, халқыңа арнаған басқа ойың, мұратың, жәрдемің бар ма?.. – деп Абай баласына барлап қараған.

– Мен әлі оқуды тауысқам жоқ қой, – деп Әбіш әуелде өз ойларын жия алмай қалды.

– Рас, тауысқан жоқсың. Бірақ тауысуға жақынсың. Мен бір сенің басыңа да арнап айтпаймын. Оқуды тауысқан қазақ баласы да бар ғой. Естуімше, Қарқаралыдан, Омбы, Қараөткелден және онан арғы Орынбор, Троицкіден, Кіші жүзден де оқып жүрген қазақ жастары шыға бастады. Жыл құсындай сендерсің. Жаңа дәуреннің алғашқы келгіні боларсыңдар. Жә, халық туралы, оның бүгінгі ауыртпалығы туралы, болашақ тағдыры туралы ой іздегенің, соны жиып, түйгенің бар ма? Бұны мен бір саған емес, сенің өзіңді қоса бар тобыңа айтам. Орысша оқуға, дұрыс жолға түскен барлығыңа, қазақ жасына айтып келем... Осыны айтшы!

– Әуелі бір нәрсенің басын аша сөйлейік, аға. Жаңағы сіз санаған көп жерде оқыған, көп қазақ жасы азғантай ғана оқып, ерте тоқтап қалып жүр...

– Рас... Рас, – деп Абай Әбдірахманның сөзін бөле берді де: – тоқтап қалып жүрген жоқ. Топтап барып тілмаш, песір болып жүр. Көбі және песір де бола алмай, кесір боп жүр. «Қазақ жаманы орыс бола алмайды да, орыс жаманы қазақ бола алмайды» дегенді біздің халық соларды көріп айтқан. Бұл не деген сөз? Менің ұғуымша, терең сын. Яғни әуелі жақсы қазақ болып алмай, жақсы орыс та бола алмайсың, яки әуелі жақсы азамат болып, өз ортаңа, халқыңа адамшылық танытпасаң, өзге елдің адамы болып та жарытпайсың деген сөз. Ал біздің көп шала оқығандар жетістірген күнде, тәуір чиновник болады екен. Салтыков-Щедрин мен Толстой масқаралап, әшкерелеген қу-құрдым төрешік болғанша, болмай-ақ қал, – деп ойлаймын.

– Білемін. Сіздің «Интернатта оқып жүр» деген өлеңіңізді маған Петербург пен Омскіде жатқа оқып беріп, қатты мақұлдаған жастар болған-ды.

– Мақұлдаса, оларың ойлы жас екен. Сын көтерер қымбатты болғаны ғой. Ал енді сол жастарың бар, өзің бар, жаңағы сөзіме не жауап айтар едіңдер?

– Жауабы әзірше біреу-ақ па деймін, аға... – деп Әбіш ойланып, іркіліп сөйледі. – Жауабы: «Оқу бітіреміз де, қызмет етеміз! Елге сол қызмет бабында пайдалы боламыз» дейді ғой.

– Қызмет бабы жандаралдың, ояздың, соттың алды ма? Ондайларды көріп те жүрміз. Жаңа жол, өзге өріс тауып, соны халқына, тобына

таратып іс ету қайда? Немесе орыс даналарындай халық қамын ойлап, өсиет таратып жүрген бар ма?

– Өй, ондай әлі жоқ қой... Ондайлық білімі толып, өнері асқан жоқ қой...

– Бәсе, сондай қазақ оқығанын көрмей жүрміз... Мен осыны тосқан өкенің, ағаның бірі едім!.. – деп Абай бұл әңгімеге қанағаттана алмай, үндемей қалды.

Өбіштің есіне енді бір жаңа нәрсе түсіп еді.

– Қазіргі оқығаннан сіз ойлаған адамды таппадым. Бірақ осындай көрнекті өріске қадам басқан бір-екі кісі қазақ оқығандарында болған екен. Естімесейсіз, соларды айтайын.

– Олар кім?

– Бұның бірі – осыдан жиырма бес жылдар бұрын, жастай қайтыс болған Шоқан Уәлиханов деседі. Екіншісі – Орынбор маңынан шыққан Ыбырай Алтынсарин! – деді. Абай Алтынсарин атын естіген, оны жақсы біледі екен. Шоқанды білмеді.

Өбіш солар жайын бірталай таратып, жақсы бейілмен айтып шықты. Шоқан турасында Сібірдің көп ірі адамынан қатты мақтаған сөз естігенін айтты.

– Жалғыз-ақ, кітабына, қалдырған жазуларына кездеспедім. Өзі қазақ халқының қамын ойлауда көп ірі сөздер сөйлеп, жазып өткен кісі дегенді оны білген екінің бірі айтады! – деді.

Абай да, Өбіш те ол адамның әрі жастай кетіп, әрі жазғаны жоғалғанын өкініш етті.

– Ал Алтынсарин русско-киргизская школа ашқан. Өз білімін қазақ жасын оқытуға жұмсаған. Көп жерде школдар салдырып, артына шәкірт қалдырған. Және кітап та, өлең де жазған. Халық үшін іс те, өсиет те қалдырған, анық жемісті еңбекке берілген сол адам екен! – деді Өбіш.

Абай Алтынсаринді есіне алды. Орысша интернатты, школдарды қазақ үшін ашуда анық үлкен еңбек етіп кеткен қамқор азамат сол екенін айтты. Сөз аяғында Өбішке қарап:

– Ал осы Алтынсариндей еңбек етсе, олқы бола ма? Бір үлгі осы болмас па еді? Бұған не айтар едіңдер? – деді.

Дәркембайға соңғы кездескелі Өбіштің өз ойында жүрген бір ниет бар-ды. Қазір өкесіне соны айтты. Бағанадан бергі Абай қозғаған сөзге өз басының өзінгі жауабы осы болатындай етіп, сенімді сөйледі:

– Өрине, бұл – үлкен үлгі. Егер бар оқыған, жақсы білім алған қазақ жастары, тіпті, өзді-өз еліне, оязына барып, сонда Алтынсарин ашқандай бір-бір орыс школын ашса, бүгінге, өзінге үлкен істің басы сол емес пе?

– Бәсе... Бар мұқтажды бұл шешпес! Бірақ көп жоқшылығымыздың

өзірге ең ауыры – жарық жоқтығы, білім-өнерден қақас қалған қараңғылығымыз ғой!

– Ендеше, тағы айтайын, аға, менің өз басымның алдағы күнге арналған байлауы осы! – дегенде, Абай үндемей, Әбішті белінен құшақтап, бейілденіп тыңдай бастады. Әбіштің ішінде жүрген тағы бір күдігі бар еді. Әкесі мұнымен сырласып келеді. Әдейі осындай сирек болатын оңашалықта анық жүрек жарғандай шын сырға шақырған тәрізді. Сол жайларды жаңағыдай алабұртқан көп сезімдермен қатар аңғарды да, енді Әбіш өзінің көңілінде жүрген бір ауыртпалығын айтты.

Онысы осы күнгі оқып жүрген оқуы туралы. Әбіш ана жылы амалсыздан түскен әскери оқу бұл күнде оған жақпайды екен. Ондағы тәрбие бұрынғы бір замандардағы орыс әскерлік мектебі беретін тәрбиеден мүлде өзгеріп кеткен. Қазіргі әскерлік оқу тек жалаң құрал болатын, патшалықтың қатал құдіретін, төж-тағын ғана қорғайтын топас жандар өзірлейді. Бұл мектеп ішінде халық қамы, азатшыл ой дегеннен елес те көрінбейді. Әбіш артиллерия оқуының бүгінгі тәрбиесінен де, келешек қызметінен де құтылсам дегенді арман етеді екен. Соны ашты...

– Дәл осы Ералы, Ақшоқыға келіп, школ салдырып, сонда мына атыраптың бар баласын орысша оқытуға кірісем деп жүрмін. Өнеугүні Дәркембай: «Білген біліміңді қойныңа салып ап кетпе... Еліңе жарық өкел. Артыңда бауыр жеткіншегің, өренің бар. Соларды өзіңдей орысша білімге жетілт», – деді. Сонысы бір Дәркембай сөзі емес, халық тілегі сияқты. Бүгіннің де, келешектің де менен тілейтін қарызы есепті. Тегінде, шынды айтайын. Жаңа анау ақсақалдармен сөйлескенде түгел ашпадым. Анығында, мен Оспан ағама арнаған малды жұмсап, жатақ ортасына школ сала берсе деген ойды ойлап ем... Осыған дәл биыл бекініп жүрмін, бұған не дер едіңіз? – деп Әбіш сөзін бітірді.

Абай баласына тез жауап қатты:

– Бұған менің алғыстан басқа айтарым бар ма, Әбішім!.. Міне, сен өрісіңді тауып, жолыңды аштың... Енді қалған оқу да, одан арғы талап та осы ниетіңе жетектесін. Сен еліңе келіп, мынау жатақтардай көп елдің малшы-жалшы нашарларынан өнерлі, қайратты азамат өсіріп шығарсаң, өз басың түгіл, атаң менің де халық алдындағы көп қарызымды өтемес пе ең? Осы елдің жас буынына сен ұстаз боп, тағылым айтып отырсаң, мен арманы бар әке болам ба? – деп үні өзгеріп барып тоқтады.

Соңғы сөздер Әбішті қатты толқытты. Әкесінің кеудесінде осыншалық халық үшін қам ойлаған ең зор арман барын аңғарғанда, Әбіш жүрегінде сол өз әкесі үшін сәл мақтан да оянған.

Абай бұған орай, өз баласының осындайлық сыншы ойлары барын сүйсініп қабылдады.

...Абай осындайлық жаңалық сыр ашқан баласына өзі де қуанып еді.

– Өбішім, жаңа заман елшісіндей болдың-ау. Өзіме, дүниеге жаңадан атар таңның лебін сезгендей болдым ғой. Қазақ сияқты сорға қамалған, қараңғыда адасқан елдің айласыз, әлсіз жетекшісі көруші ем өзімді. Ендігі буынның, жаңа төлдің басшысы болатын азамат төрелікпен патшалық қасында, соның ығында қалмас деуші ем. Мына топқа арман қосқаның қандай қасиет. Не тапсаң, ендігері өкінбей, жалтармай, осы жолыңнан іздегейсің! – деді.

Қазір екеуінің жаяу сейілі аяқталып, алдағы ауылға тақап келіскенді. Абай енді Оспан үйінде сөйлеген сөзге оралды.

– Ал өзірше болса да, Оспанға шығарылатын мүліктен кедейлерге үлес беру деген сөзің орынды. Бұны ертең дер кезінде мен де қостаймын. Мал берілгенде оны тарататын Төкежан, Ысқақ – үшеуіміз боламыз. Сонда менің еркіммен де аз мал үлестірілмес. Бәлкі, аналардан гөрі мен молырақ тарататын болармын. Сонда сенің сөзіңді орындап, жатаққа барынша мол ғып бергіземін! – деді.

Бұл кезде екеуі Әйгерім үйінің жанына жеткен еді. Өбіш сәл іркіліп, кеудесін басыңқырап, оқыс тоқтап қалды. Абай бұған айналып, бөгеле берді де, жөн сұрады. Өбіш азғантай қабақ шытып, кеудесінен қолын түсірді.

– Кеудем шаншып қалғаны. Кеше түнде жеңіл жатып ем, суық тиіп, шаншу қадалып қапты! – деді.

Өз ішінде не бары, не білгені белгісіз. Бірақ жаңағы жайсыздау қимылын қазақы адамша сөз қылды. Елге келгелі бұндай оқшау белгі болған жоқ-ты. Бұның шаншу деп түсіндіргені, Абайға да жат хабар боп көрінген жоқ.



Тікбақай – бұл жерде ұнамаған, қарсы келген деген мағынада қолданылған.

Қызықмасы – қызық қуған (сауықшыл) топ деген мағынада.

Себездеп – пайдаланып.

ОЙТАЛҚЫ

1. Үзіндіні оқып, бөлімдерге бөліп, жоспар құрыңдар.

Бөлімдер	Басты оқиғалар	Кейіпкерлердің іс-әрекеттері

2. Тарауда қазақ халқының қандай ғұрып, салт-дәстүрлері көрініс тапқан?

3. Автор Өбішті неге жаңалықтың жаршысы етіп көрсетуді мақсат еткен?

4. Әбіштің қалың елді ояту, азаттық әперу туралы пайымдаулары қандай?
5. Әбіш кедей жатақтарға қандай қамқорлық танытады?
6. Қалай ойлайсың, Әбіш дара кейіпкер ме?

ОЙ БЕЙНЕЛЕУ

1. «Маңыздылық аймағы» әдісі бойынша дәптерге мына шеңберді сызып, шеңбердің ішіне маңыздылық жағынан көтерілген мәселелерді орналастырыңдар. Маңыздылығы жоғары мәселені ортанғы шеңбердің ішіне жазыңдар.
2. Абай мен Әбіштің диалогін рөлге бөліп оқыңдар. Диалогтен Әбіштің жан-дүниесіндегі көзге көрінбейтін қандай қасиеттерін тани алдыңдар? Оның ішкі қасиеттерін жазушы қалай мінездеп жеткізген?



ОЙ ЗЕРДЕЛЕУ

1. Әдеби шығарманың композициясын, жанрлық ерекшеліктерін айқындап, уақыт пен кеңістік тұрғысынан талдаңдар.
2. Үзіндідегі кейіпкерлердің тілі олардың дүниетанымдарын, болмыстарын қаншалықты аша білген? Ойларыңды «Төрт сөйлем» әдісімен жеткізіңдер.

1. *Пікір.* Пікіріңді бір сөйлеммен жаз.
2. *Дәлел.* Үзіндіден дәлел келтір.
3. *Мысал.* Пікіріңді өмірмен байланыстырып, мысал келтір.
4. *Қорытынды.* Ойыңды қорытындыла.

ОЙ ТҮЙІН

Көркем шығарманың жаңашылдығын ғаламдық тақырыптармен байланыстыра отырып, сыни тұрғыдан баға беріңдер.

Кері байланыс. «Зерде».

Білім. *Тақырып бойынша алған ақпараттарым.*

Эмоция. *Сабақтағы көңіл күйім.*

Баға. *Өз жетістігіме беретін бағам.*

Сын. *Өз бойымда нені дамытуым керек?*

Идея. *Маған келген жаңа ой.*

М. Өуезовтің «Қилы заман», «Қараш-Қараш оқиғасы», «Өскен өркен», «Абай жолы», «Еңлік-Кебек» және басқа да шығармалары өмірлік материалдарды, шындық болмыстағы нақты құбылыстарды творчестволықпен игерудің, айрықша суреткерлік парасатпен пайымдаудың сан алуан озық үлгілерін көрсетеді.

Жангара Дәдебаев

ҚОРШАУДА

(жалғасы)

Оқу мақсаттары:

11.1.2.1 әдеби шығармадағы көтерілген мәселелерді қазіргі өмірмен байланыстырып, ұлттық мүдде тұрғысынан ашу.

11.2.2.1 автор бейнесінің шығарманың негізгі идеясымен байланысын айқындау.

11.3.2.1 көркем шығарманың жаңашылдығын ғаламдық тақырыптармен байланыстыра отырып, сыни тұрғыдан баға беру.



Тірек сөздер: соғым науқаны, жас ақындар, Абай мәжілісі.

Мақсатқа қол жеткізу үшін:

- ✓ үзіндіні оқып, Абай айналасындағы ақындар мен олардың өнерлері туралы талдау жасау;
- ✓ автор бейнесін білдіретін сөздерді теріп жазу;
- ✓ негізгі идеяны анықтау;
- ✓ сыни бағалау.

1

Биылғы қыстың басы адамға да, малға да өзiр аса жайлы боп тұр. Декабрьдiң ортасына тақалса да, әлi қар қалыңдаған жоқ, күн аяздап суытқан да жоқ. Шағырмақ, бұлтсыз ашық күндер көп. Қыс белгiсi жақында түскен күпсек қардан және кей күндерде болатын сәл шытқыл аяздан ғана бiлiнедi.

Қыс кешең басталғандықтан, Ақшоқыдағы Абай ауылы биыл соғымды жай соя бастаған. Соңғы үш-төрт күн iшiнде жылқы, ту сиырлар, еркек қой, ту саулық, семiз ту бойдақтар сойылды. Кiлет, шошала, зәуезнәй атаулыға Өйгерiм қыс азығын ертелi-кеш жиғызып жүр. Бiр әредiкте күле түсiп, Зылиқа мен Баймағамбетке күдiк айтты.

– Тек осы әбігер күндерде ғана қонақ саябыр бола тұрса екен! Азық қоятын жерлер, ас пісіретін үйлер аузынан шығып жатқанға Абай ағаң қарай ма? Қонақтың қырқы келсе де, жібермейді ғой, – деген.

Бұнысы уайым емес, сәл ғана шаруаның қысылшаң күйін ескерткені. Көмекші жігіттер мен келін-кепшіктерге жіті жүріп, ширақ жұмыс етуді тапсырғаны.

Бірақ Әйгерімнің тілегі болған жоқ. Уәделескендей дәл осы бүгінгі күн ойдан, таудан, тұс-тұстан қонақтар кеп жатты.

Бір топ жолдасымен Байғабылдан Ақылбай келген. Абайдың сәлемімен осы соңғы жылдарда «ақын» деген атқа шыққан: Керей – Уәйіс, Топайдан Бейсембай деген ақындар да келіпті. Түстен бері осы қонақтар Абайдың үстіне келіп, сәлем берісіп, түстік астан, күндізгі шайдан ішісті. Отаулар, қонақ үйлер, көрші үйлердің бәрінде әзірге жататын орындарын анықтасты.

Кеше «қонақ келмесе екен!» деген Әйгерім, бүгін осы қонақтарды өзінің дағдылы, сыпайы жүзімен қарсы алды. Күйлі көркем күлкісі үзілмей қабылдады. Зылиқаға шынын айтады: «Қонақ келмесе екен деп нем бар еді! Айтқаныма қарама-қарсы болғанын көрмеймісің. Енді тек сыр бермей, қабақ шытпай қабылдай беріңдер! Осыны көршілерге, келіндерге де айт! Және ас пісіретін кісілер жас малдың жылы-жұмсағын, төтті-дәмдісін бапты ғып мол-мол ассын. Атап тапсыр!» деген.

Бүгін келіп жатқан қонақтармен бірге қызық сауық, көңілді өнер қоса келетінін Әйгерім жақсы біледі.

Шын, бүгін Ақшоқыға өздерінің соңғы өнер табыстарын асығып әкелген өнерпаздар аз емес.

Келген ақындардан Абай күнұзын сұрау салумен болған-ды. Ақшоқыда күзден бері жазу соңында болған Мағаш Африкада Ніл дариясы бойындағы бір үлкен ерлік істі жыр етіпті. Мейірімсіз байдың ер құлдан саза тартқанын көркем әңгіме еткен. Соңғы күндерде сол дастан Ақшоқы, Қорық, Кіндікті, Шолпан сияқты жақын жердегі ауылдарға көшіріліп, жатталып, өнге қосылып тарап жатқан. Ақшоқыда туған, бұдан бұрын тараған Дәрменнің «Еңлік–Кебегіне» Мағаштың соңғы дастаны «Медғат–Қасым» сыңар серіктей қосылған.

Жемісті болған күз соңында көп ақынның табысы бүгін осында ұшырасып отыр. Бұған себеп те бар. Қарамоладан аман-есен қайтқан соң, Абай өз достарының бәріне жаздығүні Павлов, Әбіштер айтқан өсиеттерді ескерткен. Еңбекке, өнерге шақырумен қатар, әрбір ақынның ойында жүрген арманын, ақындық толғауын білген. Сонда атап көрсетілген мерзім де бар. Әйгерім оны білмесе де, Абай осы бүгін келген ақын атаулының бәріне бір күндерді белгілепті: «Дәл биыл, Ақшоқыдағы біздің ауыл

соғымын соятын күндерге жырларыңды бітіріп, менің қасыма жетіңдер» деген екен.

Бұрын келген ақындар күндіз екіден, үштен оңашаланып, өзара өлеңдерін оқысқан. Бірен-саран «Еңлік–Кебек», «Медғат–Қасым», «Қозы Көрпеш» сияқты өлеңдерді Абай да күндіз тағы бір тыңдап өткен. Бірақ ешкімге өзір ойын ашып айтқан жоқ-ты.

Көпшілік кеште түгел Абай мен Әйгерім қасында бас қосады. Өлі келіп жетпеген ақындар бар. Тағы да тың өлеңдер сонда оқылады. Дәрменнің сол кешке әдейі іріккен бір жыры тағы бар-ды. Өз ойында, барлық басқа жырлар тыңдалып өткен соң, ең соңынан айтып шықпақ арманы.

Осы күні кешке ел орынға отыра бергенде, тағы да тың қонақтар келді. Бұлар – Базаралы мен Көкбай. Екеуі бүгін кешке осы ауылдың желкесінде кездесіп, бірге келіскен. Абай Базаралының келгеніне, әсіресе қуанып, күле амандасып, жадырап қалды.

Бұл жолы досының шақыруынсыз және бөгде жұмыссыз тыныштық сапармен, Абай қасында біраз болып қайтпақ боп келген. Абайдың қасына жиылып өлеңдерін тыңдатады дегенді Ерболдан жақында есітіп еді.

...Осы қалыпта Әйгерім мен Зылиқа шай жасамақ боп еді, үстел басына барлық жұрт сыймайтын болған соң, Абай үстелді жиғызды да, ұзын кең дастарқан кілемге жазылды. Кең үйдің мол жиыны енді түгел қанат жайып, дастарқан жағалай отырысты да, шайға кірісті.

Көкбай шайды ерте ішіп болған. Сол аңғарды таныған жұрт дастарқан жиылмай-ақ әр жерден күңкілдеп «жыр басталса» деген еді, Базаралы домбыраны өз қолымен алып, осындайдағы әдеті бойынша Көкбайға ұсынды.

Содан ары тыңдаушыларды көп өтіндірмей Көкбай өз өлеңін жырлап кетті. Ұзақ ішілетін шай аяқталған жоқ-ты. Бірақ үлкен самауырды қайта демдеп әкелгелі алып кетіскенде, өлеңнің айтылып жатуы мезгілді сияқты.

Көкбай бірталай уақыт жырлағанда, Абылайды мадақтап сөйлеген. Енді самауыр қайта кіргенде, Абылайдың нәсілдеріне ауысып, соларды қошеметтей бастап еді. Дәл осы уақытта Базаралы Көкбайды санынан қақты да, «тоқташы» дегендей белгі етті. Көкбай Абайға қарап еді, көптен салқын қабақпен тыңдап отырған Абай да тоқтағанын мақұл көргендей екен.

Көкбай еріксіз шұғыл тыйылып қалды. Енді Базаралы іле сөйлей жөнелді.

– Бұрын сөйледі деп айып етпеңдер, жігіттер, осында менен басқаңның бәрің, бастығың Абай боп, өңшең ақын екенсің. Ендеше, көп айтушыға бір тыңдаушы болсам, ойымды айтайын, – деп Көкбайға салқын қарап алды.

Абай Базаралының бұл мінезін де құп көріп, айтуын өтінді.

– Айтсам, Көкбай, «алдияр» дедің, «асыл ханым» дедің, «аруағыңнан айналайын» деп те жалбарынып жатырсың. Аяғы Абылайдан өтіп, нәсіліне де тауап қылар тәрізің бар. Шынымды айтайын, жақпайды маған, Көкбай, мұның. ...Біз Абай сөзін естігелі осыны ұмытсақ, мақұл емес пе еді? Көкейіме қонбайды, өйткені көңіліме жақпайды. Ал адалын өздерің айт! – деп Базаралы Абайға қарады.

Жұрт мына сын шыға бастағалы шайды ішпей, сілейе тыңдап қалған екен. Абай Базаралыны қостап, ойлана отырып, бас изеді де:

– Осы сөз, анық әділ сөз ғой. Айтып қойғанымыз болсын, айтпағанымыз болсын, бәрімізге де жетерлік сын екен, – деп ойлана отырды.

...Шай енді мүлде ішілмей қалған. Үй іші жым-жырт боп, Абайдың енді тағы да айтар ой-өрісін тосқан. Абай ойлана отырып, жай сөйлеп кетті. Өзіргі өңінде қуаң тартса да, толқу, қызу бар.

– Батырды, қыз қызықты, асық ынтықты тауыпсыңдар! Жырларың да, сырларың да аз емес, армандарың да жаңа! – деп бастады. Бар бүгінгі дастандардың түгел тобын қармап өтті. – Жазарсың... Жаз. Бірақ Бұл аз! Аз! – деп қатаң, салқын үн тастады. – Істің сөзі емес, түстің... Тәтті түстің сөзі. Сендер ғана емес, менің өзім де жетпеген жер, жазбаған зар бар.

...Ендігі күшті соған серме!.. – Сөзін осымен тоқтатты.

Жастардың бәрі тегіс аңғарып отыр. Өзір Абай мақұлдаған бірде-бір өлең болмай шықты. Көкбай үнсіз жиын арасынан түрегеліп, «басым ауырып тұрғаны» деді де, шығып кетті. Есіктен шығардағы күжірейген жуан жотасына қарап отырып, Абай оның өкпелеп бара жатқанын аңғарды. Соған орай өзі де ішінен қатуланып қалды.

Қабақтары ашыла алмаған ақындар арасында енді сабыры тау-сыларман боп тіленіп отырған Дәрмен ғана. Қазіргі қатты сыншыл қабақтардан күдіктене түссе де, өжет, өршіл көңілі қорғанған жоқ-ты. Сонысы сүйеу болды да, Дәрмен Абайға өтініш айтты.

– Абай аға, сынға толы боп деген жерден шығады демейім, бірақ менде бір тың жыр бар еді. Өзін бенде баласына оқыған жоқ ем, соны тыңдап, мінеп берсеңіздер, қалай болар екен?! – деді. Абай Дәрменге жалт етіп үмітпен қарап қалып:

– Айтшы, сен айтып көрші! – деді.

Содан ары ақ сұр жүзді, тықыр тығыз сұлу мұртты, отты көзді, қаршығадай алғыр кескінді ақын жігіт жедел созып, өз жырын оқып кетті. Үй іші тегіс Абайдай бейіл қойып тыңдап қалды.

...Зорлығы мен сұмдығы күшті бай ауыл, киіз үйде ықтырмасына сыйынған. Сол ауылдың шеткі жыртық лашығында жүдеген ауру ана

бауырында қос бөбек лыпасыз бүрсең қағады. Олар – Асан, Үсен... Зарланған кәрі сорлы әже – Иіс. Күнұзын бай малының соңында жаурап ұшып қайтқан азамат – Иса!.. Осы түндегі асқындаған дауыл, азынаған суық лашық, бүріскен аш-арық, панасыз момын да жазықсыз үй іші... қатал қаскөй бай менен қабандай қырыс жыртқыш бай баласы. Исаның сабалұы. Ыққан қой... Оны қуған Иса... бұған өшіккендей дүлей дауыл, қар аралас суық жауын... Содан ары қасқыр... қасқырлар!.. Исаның ер қажыры, батыр қайраты... Жанталас!.. Соңғы арлан бөрімен жекпе-жегі.

Осы жайларға ақын жыры ауысқанда, үй іші тегіс демін ішіне тартқандай тынып қапты. Қыбыр еткен бір жан жоқ. Тек оқта-текте күрсініп, шошына сыбырлаған Әйгерім үні білінеді.

Ойда-жоқта, қақ қастарынан шыққан тың дастанның бар адамы, бар құбылысы кеше ғана өздерін қайғыртқан шер-сорымен, енді, тіпті, жақын кеп бар жүректі бүріп қысып өкеткендей.

Шебер ақын алмастай өткір сөзден, оттай сезімнен құдіретті жыр құрап үдеп барады. Азамат Иса, ардақты ұлан, ердің еріне бітпес қайрат атты. Неге атты! Кім үшін атты! Қатыбас, аямас, ер қадірін танымас дұшпаны үшін, адамның қасқыры үшін атты-ау, есіл ер!.. Иса ауру... Науқасы қатаң, балалар қорқынышта. Шеше зарда, жар дертте... үй жүдеу. Үй іші аш... Исаның көкірегінде арман, арылмас, айықпас арман. Зарлаған анам, жетім боп балам, төсек тартып жарым қалып барады-ау! Адам да емес, қорқау қасқырдың інінің аузында қалып барады-ау!..

Бұл тұста Әйгерім жылап жіберді. Бір Әйгерім ғана емес, Абайдың да көзі жасаураған, Дәрменнің өз көзінен де жас парлайды. Сандырақ... қасқыр... ..Сонымен өшті зор кеудеде үлкен от!.. Кетті асыл ұлан!.. Зарлап қалды қос жетімек – Асан, Үсен. Арлыға, айуан емес адам ұлына, ағаға жауаңдаған өтініш көзбен, әлсіз үмітпен қалды сорлылар!..

Осыдан ары жырының аяғын бітірмей, Дәрмен орамалымен көзін басып, жылап отырып қалды. Жиын жым-жырт. Исаның анық қазір ғана дүниеден кешкен өлімінің үстінде отырғандай, қаралы... Барлық жүрек қапада. Абай да екі көзі жасқа толып, басын төмен салыпты. Демі дірілдеп, ауыр-ауыр күрсіне береді. Барлық өне бойы, кең кеудесі түгел сілкініп тітіркенгендей. Ұзақ уақыт осылай отырып барып бойын тежеп, ойын жия бере қысқа ғана тіл қатты:

– Некрасов, мынау Некрасов үні ғой. Орыс халқының шын зары мен арманды жанын танытқан Некрасов көкейімнен кетпей отыр. Бұны мен тапқан жоқ ем... Өзім таппасам, жетпесем соған жетуші, табушы болса деуші ем... Жолың болсын, бауырым Дәрмен! – деді.

Абайдың жаңа Некрасовты аузына алғаны тегін емес болатын. Ауыл қыстауға қонғаннан бері Абай өзі Некрасовты ерекше бейіл бере оқыды.

Және осы күздің бірер күнінде, оңаша шақта Дәрменге де Некрасовтың бірнеше өлеңін, дастанын әдемі әңгіме етіп, шебер тілмен жеткізіп берген. «Крестьян – бұқара халықтың ішіндегі шынды, наразы көңілді, қайғылы халді айтуда ең үлкен үлгі беретін ақын осы» деп баяндаған.

Дәрмен сол күндерде Абайды бар ынтасымен тыңдай отырып, өзінің ішінде Иса туралы тағы бір өмірлі ыстық қиял толқындары оралып үйірілгенін сезіп еді. Енді біразда үнсіз ойланып қалған Абайдың қиялы оянды. Аталық пен ақын ағалық бөгде бір сурет оралды.

Құз-қияға, жалтыр тасқа, қақап тұрған аязда жұмыртқаларын салған алғыр қыран бүркіт ана... Ел осылай аңыз етеді, ақпанда сол жұмыртқаларын салып ана қыран қыс бойы бауырына баспай тосады екен. Сонда бір жұмыртқа жарылады, екіншісі және жарылады. Аязды көтермей үшіншісі де жарылады. Қалса аман, біреу ғана қалады екен. Сол қалғанды, жалғызды ғана, мамыр күні туғанда қыран ана бауырына басады да, балапан етеді екен. Кей жылдар бірде-бір жұмыртқасы аман шықпай түгел жарылып, ана бауыры түңіледі де, тұл кетеді.

Абай енді бір сөт халқы мен өзін де сол анадай сезінеді. Мұның да айналасында сондай күй жоқ па? Жарылып жатқан жұмыртқалар аз ба? Жарылған жұмыртқаның біреуі – анау Шұбар болса, ол жарылып қана қоймай, маңайына шірік, лас дерт те таратып, өлексе құртын көбейтіп жарылғандай. Тағы бір жұмыртқа – жаңағы кеткен Көкбай ма? Тым құрыса, мынаны тыңдамай да кеткені, ұзаққа бармас жарылар тұқым болғаны ғой. Мынау отырғаннан, қалғаннан да талайы нәсіл болмас... Жарылар да, бітер де! Тек жалғыз ғана арман, тым құрыса, біреу... біреу ғана болса, қалса деуші еді ана көңілі... Енді сол біреу – осы Дәрмен болар ма?! Осы ғой! Артымнан мен жетпегенге жетіп, мен көксегендей ортаны көксеп ұшармысың алысқа! Жетермісің жақсы жайылымға? Мен ұшқаннан арыға ұшар болшы! Мен танығаннан арғыны танышы, кейінгі елің көрер ырыс-қонысты барлашы! Ол сол, сен бүгінгі шыншыл жүрекпен таныған өрісте!



Кілет, шошала, зәуезнәй – тамақ сақтайтын арнайы бөлмелер.
Қатыбас – қатты, қатыгез деген мағынада.

ОЙТАЛҚЫ

1. «Қоршауда» тарауын оқып, тезистік жоспар жасаңдар.
2. Ақшоқыға өздерінің соңғы өнер табыстарын асығып әкелген өнерпаздар кімдер?
3. Мағаш не туралы жырлайды? Ақындық жолда да, азаматтық ұстанымда да әке жолын үлгі тұтынған жан туралы не білесіңдер?

4. Базаралы тыңдаушы ретінде Көкбайдың Абылай туралы дастанына қандай сын айтады?
5. Шәкірт ақындары әкелген өлең-жырдың бірде-бірі Абайдың көңілінен неліктен шықпады? Үзіндінің осы тұсын Абайдың қай өлеңімен салыстырар едіңдер?
6. Дәрменнің Исаға арналған дастанының тыңдармандарға әсерін жазушы қалай суреттеген?
7. Сол жыры арқылы Дәрмен орыстың қай ақынымен рухани үндестігін танытады?

ОЙ БЕЙНЕЛЕУ

1. Тараудан өздеріңе ерекше ұнаған үзіндіге «Үш жақты күнделік» толтырыңдар.

Мәтіндегі ең маңызды, өзіңе ұнаған үзінді	Түйіні	Үзіндіге сай келетін мақал-мәтел

2. Үзіндідегі Дәрмен мен Көкбай бейнелерін «Вени диаграммасы» бойынша салыстырыңдар.

Дәрмен		Көкбай
Айырмашылығы	Ұқсастығы	Айырмашылығы

ОЙ ЗЕРДЕЛЕУ

1. Дәрмен Абай армандаған парыз бен жауапкершіліктің жүгін адал көтерген ұрпақ өкілі ме? Жазушының Абай дәстүрінің жалғасы барын, оның мұрагері халық өкілі екенін жеткізген концептуалды шешімі туралы не айтасыңдар?
2. Кесте арқылы шығарманың негізгі идеясымен автор бейнесінің байланысы туралы өз ойларыңды айтыңдар.

Үзінді арқылы жазушының айтар ойы	Менің ойым	Шығарманың негізгі идеясымен автор бейнесінің байланысы туралы тұжырымым

ОЙ ТҮЙІН

Үзіндідегі Көкбай мен Дәрменнің жырларына айтылған сын мен бағаны зерделей отырып, өз бағаларыңды беріңдер. Ойларыңды әдеби сын түрінде жазыңдар.

Кері байланыс. «Жинақтау парақшасының индексі».

(Екі жағында да көрсетілген тапсырмалары бар парақтар таратылады).

1-беті: бүгінгі тақырып бойынша негізгі идеяларды атап шық.

2-беті: бүгінгі тақырыптан нені түсінбегеніңді анықта.

Қаламгер пікірі

...«Абай» романын мен соншалықты рақаттанып аудардым. Образдардың бедерлігі мен әсемдігі, тілінің айқындығы мен бояуы терең поэтикалық сезім – осының бәрі қажетті сөздерді сарыла, сарғая іздеуге мәжбүр ете тұрса да, қуанышты болды; мені тағдыры өзіме көптен жақын да қымбат болып кеткен қазақ әдебиетіне деген мақтаныш сезімі билеп алды.

Леонид Соболев

АБАЙ ЖОЛЫ

(төртінші кітап)

ТҮН-ТҮНЕКТЕ

Оқу мақсаттары:

11.1.1.1 әдеби шығарманың сюжеттік-композициялық құрылымын талдау арқылы көтерілген ғаламдық мәселелерді терең түсіну.

11.2.1.1 әдеби шығарманың композициясын, жанрлық ерекшеліктерін айқындап, уақыт пен кеңістік тұрғысынан талдау.

11.3.1.1 шығарманы ғаламдық тақырыптармен салыстырып, тарихи және көркемдік құндылығын бағалау.



Тірек сөздер: Ертіс жағалауы, қала тірлігі, қаладағы індет, дәрігер кеңесі.

Мақсатқа қол жеткізу үшін:

- ✓ үзіндінің сюжеттік-композициялық құрылымын талдау;
- ✓ жанрлық ерекшелігін ашу;
- ✓ уақыт пен кеңістікті білдіретін сөздерді анықтау;
- ✓ тарихи және көркемдік құндылығын білдіретін сөзді саралау.

Ертістің үлкен суына қарай үңілген еңіс, құлай берісте пар ат жеккен жеңіл трашпеңке зырлап келеді. ...Үзақ күнгі жүрістен талмаған екі жарау баран ат шоқыта шабады. Бұл жүргіншілер осы бетімен ағындап барып, Ертіс суына түсіп кетердей. Бірақ жотадан сондай жақын көрінген Ертіс онша тақау емес екен. Жаңағы кезеңнен соң да сәл жайылатын алаң бар боп шықты. Сол алаңда аттардың желігі басылып, жай бұлкекке ауысты. Енді біразда пар атты арба жар жағасын жағалай жүріп кетті.

Жүріс бөсеңдеген соң байқалды, жел де жоқ, салқын да білінбейді екен. Қазір июльдің ортасы. Ол – қаланың ең ыстық шағы. Соған орай мынау кеш те тымырсық, қапырық. Өуе тұнжыр ғана тұнып тұр.

Жақын аққан үлкен дария да сәл ғана жұлдыз жарығымен сәулелене түсіп, үнсіз жым-жырт көрінді. Қыбыр-қимыл жоқ, бейне бір қалғып қалған тәрізді.

Өзеннің алыстау, арғы жағасында қалың тоғай қарауыта дүңкиеді. Ол – белгілі Полковник аралының қалың биік тоғайы. Арғы жағадағы Үлкен Семейдің оттарын, үй-жайларын көзден жасырып тұрған да сол арал тоғай. Тек арғы-бергі жағадан өзін білінетін тірлік белгісі – иттер үні ғана... Бірі алыстан, біреулері жақыннан кейде салмақпен, кейде шәуілдеп үреді. Бірауық олар шуласып, таласа жарысып үріп кетіседі.

Осындай шақта қаланың шетіне жаңа ғана кірген жолаушылар бірнеше жалпақ төбелі қоңырқай үйлерден айналып өтті. Енді бір кезде төбесі жабық аласа қораның кішілеу қақпасына кеп тоқтады.

Көшір шапшаң қозғалып, ытқып түсіп, қолындағы бишігімен қақпаны тықылдатып қағып жатты. Осы шақта арбадан мол денелі жолаушының өзі түсті. Қақпаның ар жағына келіп дауыс берген ашық үнді әйел, әуелі тесіктен сығалап, келгендерді болжап көрмек еді. Ел жататын кез болғандықтан, түн қараңғысында келген адамдардың түсін аңғара алмай, қатты дауыстап:

– Е-е, бұ кім? Кімсіңдер? – дегенде, көшір тез жауап қатты:

– Аш, мен Баймағамбет. Келіп тұрған Абай ағам!

Абай бұл кезде арбадан ұзаққырап, жар жағасына тақап барып, жеңіл мол шапанын шешіп, жолдың шаң-тозаңын сілкіп, қайта киіп жатқан. Келген қонақтар жайын естіген үй иесі әйелдің үні тез өзгерді.

– Ойпыр-ау, Абай ағам ба? Қазір, қазір ашайын! – деп қақпасын аша берді. Өңі-түстері танылмаса да, бойлары көрінген соң, амандасу басталды. Абай дауысын көтеріңкіреп, көңілді үнмен:

– Дәмежанбысың! Қалай, үй ішің, бала-шағаң аман ба? – деді.

Дәмежан ашық жауап беріп, амандығын айтып, Абайдың үй-жайын, ауыл-аймақ, ел-жұртының амандығын байыптап сұрады. Бұл дауысы саңқылдаған, сөздері сонша анық, айқын естілетін, үні ажарлы әйел екен. Ол амандаса сала қораның іші қараңғы екенін айтып, шам алып шықпақ боп, тез бұрылып ішке қарай жөнелді. Жабық қораның ішінде оның тысырлатып басқан кебісінің дауысы ұзаққырап барады. Баймағамбет ашық қақпаның алдында дегбірсізденіп, ауыздықтарын шайнап, жер тарпып тұрған аттарына және Абайға да сөйлеп тұр.

– Қора қараңғы, қазір, қазір. Шам келсін! – деп, әр сөзін жылдамдата қайталап, «қазір, қазір» дейді.

...– Дөмежан, қалаға кешігіп келген соң, жақын жағы ғой деп сенің үйіңе бұрылып ек. Ең әуелі, сен қысылма. Бізге самауыр қойып, шайыңды берсең болады. Жолдан шаршап келдік, тезірек жатып, тыным алайық.

Ол сөзді Дөмежан тез жөнге салды.

– Қысылатын дөнеңем жоқ, Абай аға. Бар мәзір, жоқ жайымыз сіз келгенде дастарқан үстінде болады. Келген соң ендігісін өзіме беріңіз! – деді.

...Сөйтіп Абайлар бұл түні Ертістің сол жағасындағы Слободка дейтін, қазақша «бер жақ» атанатын қалаға қонды. Бұл – Семей қаласының бір бөлімі. Соның Дөмежан қорасы тұрған жағы бас жатақ атанады. Бұндағы қала қазағы, көбінше, көшпелі елден келіп осында орнаған. Ал қырда қыстаудан көшпей қалатын шаруаларды «жатақ» дейтін. Сол дағдымен мынау қалада отырған қазақ үйлерін, көп квартал бөлімдерін де «жатақ» деп атандыра береді. Осынау тұсты «бас жатақ» дейтіні, ол өзеннің әр жағында болған соң солай аталады. Тегінде, қала халқының арасында қалалық тұрмыс қалыпқа әлі түгел үйлеспеген, қыр мен қала әдеттерін әр алуан араластырған қазақылықта осы шетте, бас жатақта көбірек байқалатын.

...Көкбараздаған аппақ, тап-таза кимешек-шаршысын аса сәнді етіп тартқан Дөмежан үлкен, таза самауырдың қасына отырды. Құлағында үлкен күміс сырғасы сілкіне түсіп, үстел басы тола отырған жұртқа жіті қозғалып, шай құйып отыр. Абайға арнап пісірген құймағы, мол бауырсақтың ортасына табаққа салынып қойылған еді. ...Дөмежан Абайға қарап:

– Абай аға, құймақ жеңіз, алыңыз! – деп сыпайы қонағуарлық көрсетті.

...Дөмежан «қалада жаман ауру» барын жасырмады. Өлім де бар дейді. «Бү не?», «Қайтпек керек?», Абай өзі не істейді? Қалаға келген шаруасы үлкен де, тығыз да болатын. Онысы және бар. Ендігі жайды басты бір адаммен сөйлесіп шешу керек. Сол үшін шайдың артынан Абай тез ғана орысша бір қағаз жазды да, Баймағамбетке беріп жатып:

– Қазір тез ат жек те, мынаны Федор Иванович Павловқа алып бар. Уақыты болса, тез келсін деп отырмын. Осында өзің алып кел! – деді де, өзі осы үйде Павловты тосып қалды.

Осыдан әрі Абай жаңағы айтылған ауру, өлім жайын тағы сұрады. Дөмежан енді бұған шынайы ауыр індет жөнінде біртіндеп отырып, көп танытты.

– Алысты білмейміз, естуімше, ар жақта өлім саябырлау болса керек! – деп Дөмежан тың сөзге ауыса бергенде, Жәбікен қосыла сөйлеп:

– Ар жақтың да анау Затон жағы, шет-шеті көп ауырып тұр деседі. Дөмежан оның сөзін өз бетіне қалдырды.

– Қасымызды, осы бер жақты, мына өзіміз білген айналаны айтайықшы. Бұндайда өректіген алып қаштыдан жаман жоқ!

Абай бұған бас изеді.

– Рас, көргендеріңді, жақын маңыңды айтшы. – Осы тұста да індет пен қаза бар ма?

– Бар, сол!

– Бар болғанда жиілеп барады! – деп енді шешіле түскен Жәбікен Дәмежанға тағы қосыла түсті.

– Кімдер, қане! Кім ауырды, кім өлді? – деп сұраған Абайға бұл екеуі кезектеп отырып, соңғы екі жұма ішінде өлген көршілерін санай бастады.

...Осы кезде бұлардың үстіне, Баймағамбетке бастатып Федор Иванович Павлов келіп кірді.

Абайдың мол денесі өте шапшаң қозғалып, отырған орнынан атқып тұрды. Күткен қонағын қуанып қарсы алды. Федор Иванович үндемей құшақ жайып амандасты. Абайдың қолын ұзақ сілкіп, қатты қысты.

Сәлден соң жайласып отырысымен Павлов Абайдың бұнда не шаруамен келгенін сұрап қалды. Ең алғашқы кездесу үстінде Абай досының сол сұрауына жауап берумен болды. Ол бұл сапарға келуге міндетті екен. Өйткені биыл Петербургте оқу бітіріп, аз отпуск алып елге келген Әбіш енді Алматыға қызмет жайына жүрмекші. Ол елде жақында өзінің қалыңдығы Мағышқа үйленіпті. Бұл жайды естіген тұста Павлов қысқа ғана түрде қайырлы болсын айтып, Абайдың сөзін бөлмей тыңдай берді.

* * *

Абай сол ұзақ жолға келіні мен баласын ұзатып салғалы келіпті. Оның үстіне Әбіштің жолына ақша-пұл әзірлеу керек. Соған осы базарға мал айдатқан екен. Енді сол малды ертерек сатып, пұл қылып, Әбіштің әр керегіне әзірлік жасамақ. Өз жайларын айта келіп, Абай енді Федор Ивановичқа күлімсірей сөйледі.

– Бұның бөріне қосымша – қаладағы достарды сағындым. Қаланы көргім келді. Сонымен кеп қалдым. Ал енді қалаңыздың жайын, өз жайыңызды өзіңіз мәлім етіңізші, Федор Иванович! Александра Яковлевна қалай? Ол кісі доктор ғой. Мынау қаладағы науқас жайлы не айтып жатыр? Маған бар нәрсе мүлде қараңғы. Менің санама сәуле беріңізші! – деп, кейбір кітаптардан өзі оқыған геройлары тәрізді сөйлеп, өзілдей тоқтады.

Федор Иванович әуелі Абайға тек науқас жайын айтты. Оның қаупі мен бір қиындық жөнінде қысқа ғана мәлімдеп отыр. Ең алдымен, өзі доктор болмаса да, «Сашадан естігенім» деп, өз әйелі доктор Александра Яковлевнаны атап өтті. Абайға оның сәлем жолдағанын айтты. Мына

науқас басталғалы Александра Яковлевнаны осы бер жақтың больницасына ауыстырған екен. ...Өзі аса қауіпті, жұқпалы ауру – ел таңдамайды. Бар жұртқа ортақ апат. Бұрында, қазірде ең әуелі Индиядан шығыпты. Содан Ресейді, Еуропаны, Англияны, Қытайды, Жапонияны, тіпті Солтүстік Американы да аралап өткен екен. Қазір Ресейде елу-алпыс губернияға жайылыпты деген сыбыс бар. Бірақ әр ортада халықтың тұрмысына, жағдайына қарай, салты мен қалпына орай бұл ауру әр алуан өтеді. Әйелінің Павловқа тапсырып, Абай сияқты халық адамдарына білдір деген сөздері бар екен. Алдыңғы сөздерін Абайға қысқа ғана айтып келіп, Павлов Абайдың бұдан былайғы сөзді ерекше тыңдауын өтініп алды.

...Абайдың өзіне де Павловтың енді қайда тұру, қалай жүру жөнінде айтпақ мәслихаты бар. Оны қысқа ғана жолдастық бұйрық ретінде сөйледі.

– Ибрагим Кунанбаевич, ең ақырда Сашамен екеуіміздің сіз бен Баймағамбетке айтатын бұйрығымыз бар. Иә, бұйрық! Сіз тек тыңдаңыз да, қабыл алыңыз! Мынау үйде сіз жатпаңыз, себебі, бұл үй ішерлік суды өзеннен алады. Ол су – әзірше ауру таратушының бірі. Қазір ауру көп шығып, өлім молайып тұрған мезгіл. Слободканың осы жағы мен аяқ жағы ең қауіпті жерлер. Сіз тезінен Слободканың орта тұсына және қорасында құдығы бар бір үйге көшіңіз. Онан соң аса шаршамауға тырысыңыз. Асты онша ашықпай тұрып ішіңіз. Бұл ауруда ашаршылық қандай жаман болса, үлкен мешкейлік те жаман. ...Мүмкіншілігі болса, халыққа сөзі жететін адамдар арқылы, жаңағы мен алғаш айтқан жайларды қаладағы қазақ халқына жеткізуге тырысыңыз! – деді.

Осыдан кейінгі аз әңгімеден соң, Павлов Абаймен енді жиі көрісіп тұрмақты уәде етісті де, жүруге айналды. Дәмежан бұл орысқа Абай көрсеткен ықылас, бейілді өзінің жүйрік зейінімен жақсы аңдаған еді. Қонақ жүруге айналғанда ол Абайға қарап:

– Абай аға, ас пісіп қалды. Мына кісі сыйлас адамыңыз тәрізді, дәмге қалдырсаңызшы! – деген еді.

Павлов Абайдың аударуынан бұл сөзді естігенде, төсіне оң қолын қойып, бас иді. Дәмежанға үлкен, сұлу көздерімен жылы қарап, аса биязы алғыс айтты. Бірақ асқа қалған жоқ.

...Ол осы бетте пәтеріне қайтқанда Құмаштың қорасына қырдан келген, шаң басқан пәуеске кеп кіріп еді. Бұл келген Абайдың екі жұмадай тосып жүрген баласы Әбіш пен оның жаңада ғана үйленген келіншегі Мағыш екен. Абайдың үстіне, ол отырған бөлмеге Әбіш сәлем беріп кіргенде, Мағыш іркіліп, ұялып есік сыртында қалып еді. Абай соны аңғарып қалып, офицер киімін киген, қалаға әскерлік формасымен кірген Әбіштей баласының сәлемін жөндеп алмастан-ақ, оны қайта жұмсады.

– Сәлемің жөн, бірақ артында, есік сыртында менен ұялып Мағыш тұрып қалды. Олай қалуы сенің офицерлігіңе, менің аталық, әкелігіме жараспайды. Бар, ертіп кір үстіме. Менімен амандасудан ұялмасын бұдан былай! – деді.

Әбіштің қоңырқай қызыл тартқан, тотыққан жүзі қып-қызыл боп кетті. Ол қысыла күлген бойында, әскери қозғалыспен шұғыл бұрылып, есікті аша берді де, Мағышты өзінен бұрын кіргізді.

Мағыштың бой сымбаты сұңғақ, биік. Аппақ маңдайына, қара қасына шұғылалы, үлкен қой көзі сәл ғана қайшылықтай болса да, жақсы жарасқан. Абайдың жүзіне Мағыш көзі құрмет-ізетпен қарай түсіп, төмендей берді. Толық, сұлу еріндері мен сопақша келген аппақ қызғылт беті де әдептілік танытады. Қызыл еріндерінде сәл ғана сыпайы жымию бар. Бұл жүзден уыз жастықтың сүттей таза, момын адалдығы нұр атады. Абай оған «қарағым» деп амандасты. Әкелік бейілмен жылы достық аңғартты.

– Ұзақ жолдан шаршап талмадың ба, Мағышым? – дегенде, Мағыш өсем дауысымен ақырын ғана:

– Жоқ, аға, оншалық шаршағам жоқ, – деді.

Абай бұл балаларының өз қасында болуын, әсіресе бер жақта қалуын қауіп санайды. Әбіш пен Мағыш екеуінен де сол ойын іріккен жоқ. Қазір аттарын доғартпастан, тезінен ар жаққа жөнелуі керек. Абай солай байлаған екен. Ар жақта бұлардың түсуіне лайық, көп жұрт бармайтын Данияр деген оқыған қазақтың үйі бар. Оны Әбіш те біледі. Жастар енді сонда барады. Осымен Мағышты Баймағамбет ертіп, тысқа шыға берді. Абай сәл іркіліп қалған Әбішке тез ғана бір мәслихат айтты. Оны жаңа ғана есіктен шыққан сұңғақ, сұлу бойлы Мағыштың сыртына қарап айтқан еді.

– Ауылдағы енелер мен абысындарға қосылып, Ділдә келініне кимешек-шаршы, қалың жібек желек кигізіп жіберіпті. Мағыштың өз бойының жарастығын жеткізе түсем деп, жарыса түсіпті. Қаланың үлгісіне лайық емес. Сенің бұдан былай араласатын ортаңа кимешек-желектің керегі не, қалай дейсің? – деп Абай күле қарап еді. Әбіш өзінің бұрыннан байлап қойған жайының үстінен дәл түскен әкесіне ырза болды. Үндемей күліп, бас иді де, шығып кетті.



Трашпеңке – жеңіл жүретін арба түрі.

Көкбараздау – тап-таза етіп, крахмалдап жуу.

Інет – жұқпалы ауру қоздырғышының ауру ағзадан сау ағзаға жұғып, үздіксіз таралуы.

Кимешек-шаршы – ақ матадан тігілген, омырау мен арқаны жауып тұратын, беті ойылып жасалған әртүрлі үлгідегі баскиім.

ОЙТАЛҚЫ

1. «Абай жолы» роман-эпопеясының төртінші кітабы қандай тараулардан тұрады?
2. «Түн-түнекте» тарауының толық нұсқасын оқыңдар.
3. Үзіндінің сюжеттік-композициялық құрылымына талдау жасаңдар.
4. Үзіндіде көтерілген басты мәселелер не?
5. Семей қаласына тараған оба ауруынан халықты сақтандыру үшін Абай қандай әрекеттерді қолға алады? Тараудан мысалдар келтіріңдер.
6. Абай мен Павлов арасындағы қарым-қатынас туралы не айтар едің? Абайдың орыс достарының қазақ халқына жанашырлығы, ізгі ниеттері қалай бейнеленген? Олардың бойында ең тамаша мінез-құлық, қасиеттер қалай жинақталған?
7. Төртінші кітапта Абай халық тағдыры шешілетін жерде, қалың елдің қамқоршысы бейнесінде суреттелетініне мысалдар келтіріңдер.

ОЙ БЕЙНЕЛЕУ

1. Топпен бірге үзінді мазмұнын ашатындай мәселелердің тізбесінен тұратын жоспар жасаңдар.
2. «Абай жолы» роман-эпопеясындағы Абай жеткен биіктікті межелеңдер. Қосымша дереккөздерге сілтеме жасай отырып, Абай бейнесін жасаудағы жазушы шеберлігі туралы ойларыңды кестеге түсіріңдер.

Үлгі:

Қаламгерлер пікірі	Романнан мысалдар	Өз пікірім

ОЙ ЗЕРДЕЛЕУ

1. Жазушы үзінді кейіпкерлерінің киім киюін, жүріс-тұрыс, сырт пішіндерін ерекше сипаттап, этнографиялық суреттер жасағанына дәлелдер келтіріңдер.
2. Үзіндіден көрінетін Әбіш–Абай арасының романның бірінші, екінші кітаптарынан көрінетін Абай–Құнанбай арақатынасынан өзгешелігі, айырмашылығы туралы топта талқылау жасаңдар. Жазушы Абай–Әбіш, Құнанбай–Абай арқылы қандай мәселе көтерген деп ойлайсыңдар? Бұл мәселенің бүгінгі күнде маңыздылығы неде?

Шығарманы ғаламдық тақырыптармен салыстырып, тарихи және көркемдік құндылығын бағалаңдар.

Тарау атауы	Тарихи құндылығы	Көркемдік құндылығы
Түн-түнекте		
Жаңашылдығына баға:		

Кері байланыс. «Жинақтау парақшасының индексі».

(Екі жағында да көрсетілген тапсырмалары бар парақтар таратылады).

1-беті: бүгінгі тақырып бойынша негізгі идеяларды атап шық.

2-беті: бүгінгі тақырыптан нені түсінбегеніңді анықта.

Қаламгер пікірі

Қазақстан үшін Әуезов – екінші Абай, біз үшін – Шығыстың Шолоховы... М. Шолоховтың «Адам тағдыры» әңгімесіндегі шалқар шабытпен жазылатын болса, ол шығарма өмірді мадақтайды әрі дәріптейді. «Абай жолы» – нақ осындай шығарма...

Мұхтар Әуезов өзінің «Абай» романының бірінші кітабымен-ақ әдебиеттің атқаруға тиісті ең жоғары қызметі мен ең жоғары рөлін қолмен қойғандай көрсетіп берді. Ол өз халқының өзін-өзі танып-білуіне көмектесті, ал басқа халықтар үшін тамаша жаңалық ашты...

Николай Погдин

ҚАПАДА

(жалғасы)

Оқу мақсаттары:

11.1.1.1 әдеби шығарманың сюжеттік-композициялық құрылымын талдау арқылы көтерілген ғаламдық мәселелерді терең түсіну.

11.2.1.1 әдеби шығарманың композициясын, жанрлық ерекшеліктерін айқындап, уақыт пен кеңістік тұрғысынан талдау.

11.3.2.1 көркем шығарманың жаңашылдығын ғаламдық тақырыптармен байланыстыра отырып, сыни тұрғыдан баға беру.



Тірек сөздер: Дәркембайдың аманаты, кедей ауылы, жатақтар тұрмысы.

Мақсатқа қол жеткізу үшін:

- ✓ үзіндінің сюжеті мен композициясын талдау;
- ✓ ғаламдық мәселені тауып саралау;
- ✓ үзіндіде бейнеленетін уақыт пен кеңістікті анықтау;
- ✓ сыни баға беру.

Абай мен Дәрмен қоңыр адырдан асып, төскей қоныс – Молалы суға жеткенде күн батуға тақаған. Күздің бұлыңғыр күні айықпады. Ертеден кешке дейін қатты қара жел соғумен болды. Онсыз да тозығы жеткен көп жатақтың ауылы қазір, әсіресе жүдей түскен жадаулықта. Жиырма шақты қоңырқай үйлі, жыртық қара лашықты ауылдың тірлік белгісі аз-ақ. Кейбір үйдің түңлігі астынан жіңішкелеп шалқып шыққан түтін байқалады.

Ауыл сыртында жүрген жан байқалмайды. Талшық болмысын жалғыз-жарым сауынынан айыратын шешелер өз үйлерінің ығында бірлі-жарым сиырларын сауып отыр.

Екі жолаушы өздері іздеген үйді ешкімнен сұрастырмай-ақ, сырт долбарынан айырып таныды да, дәл кеп түсті. Бастап келген Дәрмен. Ол бұл үйге келіп, түсіп жүргендіктен, ескі туырлыққа былтыр жамалып қосылған жаңалау қызыл киізді есінде сақтаушы еді. Бұл шақта ол қызыл киіз оңып, құрым сарыға таман айналса да, жапсыра жамалған қалпы белгі болды.

Жүргіншілер кеп түскенде де, бұларды аңғарып, қастарына келген кісі жоқ. Абай бие бауындай жерде, өремен жайылып жүрген екі атты көрді. Біреуі Ерболдың алааяқ қоңыр аты тәрізді. Екіншісі, Базаралының бір кездегі теңбіл аты, бұл күнде тарлан бозға айналған. Екі атты таныған Абайдың көңіліне ол аттың иелері түсті. Күні бойғы ұзақ жүрістен қажыған көңіл жайы енді сәл көтеріле берді.

Үй іші бұл кезде «кісі келді-ау» деп селт етпегендей. Адам жоқ иесіз үй болмаса, не бір басқаша орасан күй болмаса, аттан түскен шет қонақты сезгенде, иті абалап әлек, шу жасап жатқанда, қауқары бар үй жанынан біреуі не шықса немесе дыбыс берсе керек еді. Бұл үй ондай белгілер жасамады. Абай мен Дәрмен үйге кірген соң ғана ерекше жайдың мәнін білісті.

Кішкене қоңыр үйдің сол жағында, жер төсекте ауру жан жатыр. Екі еркек, бір әйел сол қысылып жатқан адамның ескі төсегіне ентелеп, науқасқа үңіле қарасып отыр. Осы жандардың бейнесін көргенде, Абай мен Дәрмен бар күйді анық аңғарды. Бұларды енді ғана білген дені сау жандар тез серпіле берді. Абаймен ақырын амандасып, төр жақты босатып, орын беріп жатқан Базаралы мен Ербол.

Әйел үнсіз жас төгумен отырған қалпынан көп ауысып, өзгерген жоқ. Абай бұл адамдармен ақырын, қысқа ғана амандық айтысты да, аурудың халін сұрады. Осы кезде ауруға телміріп отырған әйел науқастың ымдап жасаған белгісі бойынша еңкейіп үңілді де, жүзіне жүзін тақады. Сөйтті де қатты дыбыстап:

– Келген Абай, Абай, Дәрмен! – деп екі-үш қайырды.

Бетін Абайларға бұрды да: «Келген кім?» – деді, тілі қайта шешілгендей.

Осыдан кейін Базаралы Дәрменге кеңес етті.

– Қасына тақашы. Сені аузына ала береді. Айтпағы бар ғой деймін, – деген еді.

Дәрмен сырт киімін тастап, бешпентшең күйде жаңағы әйел отырған орынға жүресінен отырып, еңкейе берді. Абай да осы кезде тымағын тастап, төсектің бас жағынан шынтақтап келді. Дәрменге бас түйістіре отырып, әлсіз науқастың көз алдына бар жүзімен көрінді.

Ербол сөніп қалған отты осы шақта құрғақ тезек салып, қайта қоздандырып үрлей түсіп еді. Енді бір сәтте лаулап тұрып, маздап жанған от Абай мен Дәрменнің жүзін ауру адамға анық көрсетті. Аурудың аппақ сақалы ұзын күйде ұйысқандай. Кесектеу мұрны қазір сүйірленіп, қырлана түскен. Кішілеу көздері ашылар-ашылмастай сәл ғана сығырайып, төмендеген. Ағарған қалың қасы ретсіз ұйпаланып, көзіне қарай жайылған. Дерт жеңген қарт өзіне үңілген екі жүзге кезек қарап, сәл ғана езу тартқандай болды. Өте ақырын ғана дауыспен:

– Абаймысың? – деді. Кірпігін ғана қозғап, өзіне қарай шақырғандай.

Абай оның не тілегенін аңғарып, аурудың сақалына бетін әкеп баса берді. Науқас бұнысын құптап, бас изегендей ишарат жасады да, Абайды құлағынан, самайынан, маңдайынан қоса иіскеп, сүйгендей белгі етті. Көптен көзден шықпаған кесек тамшы, ыстық жастар Абайдың көзінен көрі досы Дәркембайдың мұрнына, оң жақ бетіне сап-салқын тамшы боп қат-қат тамды. – Қайран қартым-ай!.. Қадірлім-ай! – деп Абай, өзімен-өзі сөйлескендей күрсініп, бір жалын атты. Демі дір-дір еткен өксік тәрізді ауыр күйініш қалпын байқатты. Үлкен адамдық пен мейірімді достық қасиеттерін жиған кең кеуде аса ащы бір шерменен өзгеше күйзелгендей.

Дәрмен жылап жіберді. Жаңыл да мұрнын тартып, үнсіз жасын төге түсті. Кейінірек отырған Ербол да Абай аузынан шыққан жаңағы жалынды аңдағанда қатты «аһ» ұрғандай боп, дыбыстап күрсінді. Үнсіз, жым-жырт күйде басы-көзін төмен салып Базаралы да ауыр уайымға батқан. Лапылдай жанған тезек отының ойнамалы жарығы оның қастарының арасындағы үш тарау терең әжімдерін өзінше бір ереуілдеген көлеңкедей етеді. Кейіс, нала елесіндей айқындай түседі.

Қасына кімдер келгенін жақсы аңғарып жатқан науқас енді бар күшін, ес, санасын зорлықпен жинап алды. Тағы да қабағымен ишарат жасап, Дәрменді өзіне қарай тарта түсті. Жас жігіт қарт ағасының қиналған жүзіне жүзін тақап, етпеттей кеп еді. Дәркембай баяу салмақпен қозғалған кішкене көздерін бір сәтке Абайға аударды да, Дәрменге сөйледі. Сөзі сыбыр, бірақ анық естілді.

– Абай сенің... қарызыңнан... құтылды! – деген сөздерді бөліп-бөліп, өте ақырын айтты. Аз күшін тартына жұмсап, тағы бір нәрселер айтып қалмақ тәрізді. Қуаты шақ болғанымен санасы сау, ойы сергек. Есті қарттың жаңағы сөзін естумен қатар, оны қоршай отырған бар достары да ендігі жайды жақсы аңғарды.

Ербол, Абай, Дәрмен – үшеуінің де есіне ерте кезде өткен, Дәркембай өзі араласқан бір шақ түскен еді. Ол – Құнанбайдың Меккеге жүргелі жатқан сағатында Тінібай қорасында, Семейде болған оқиға. Сол кезде көзіне көз ауру тиіп, кір орамалмен басы, бетін қиғаштай таңып алған он-он бір жасар бала Дәрменді Дәркембай Құнанбайдың алдына әкелген. Жетімнің Құнанбайда қарызы барын айтқан. Сонда Абай аузынан шыққан бір сөз бар еді. Жас бала Дәрменге қарап: «Әкем үшін мен қарыздармын» деген. Сондағы әділ адамның, адамшылығы зор адамның аузымен айтылған ер серті есепті екен.

Бүгін өлім аузында жатқан Дәркембай осы жайды есіне текке алмады. Базаралы мен Ербол да сол бір жайды еске ала бере, өз беттерімен Дәркембай сөзін құптағандай, бас изесті. «Сонау шақтағы Дәрмен қандай еді, бүгінгі Дәрмен қандай?!», «Абаймен оның екі арасы қандай?!», «Туды» деген жай сөз!», «Бүгінгі Дәрменді бүгіндегі Абайдың баласы емес деп кім айта алады?», «Кейбір туған баладан, аға-ініден, бауыр жақыннан Абайға Дәрмен сонауғұрлым жақынырақ, ыстығырақ, қымбаттырақ десе, кім таласады?» Дәркембайдың төрт-ақ сөзбен мегзегені осы. Базаралы, Ерболдай дос-жаранның өз іштерінде талай жайды ойлап өтіп, құптап отырғаны да сол.

Дәрмен мен Абай өз араларын сарапқа салып жүрмеуші еді. Тек қазір Дәркембай аузынан шыққан аз сөзден соң, көңілдерінде, тереңде, іште жатқан бір жарастық жайды аңғарысты. Дәрмен жылай отырып, ауру қартқа тілмен жауап айтқан жоқ. Бірақ басын қайта-қайта еңкейте иіп, изей түсіп, аға сөзін құптағанын танытты. Және содан әрі де Дәркембайдың бір нәрсе айтқалы жатқанын аңғарды. Аурудың аузы мен көзінен өзінің көзін айырмай: «Тағы да айт!», «Тағы да айтарыңды тосамын!», «Не өсиет айтасың?» деген жүзбен телміре қарап отыр. Бұл сөт – осы екі туыстың арыздасу сәті екені бар жанға айқын. Бір Дәрмен емес, кішкене үйде, науқас төсегінің айналасына үйірілген кішкене топтың бәрі де үзілгелі

жатқан асыл жанмен арыздасып қалу халінде отыр. Соны аңғарған есті әйел – көзі жасты Жаңыл сыртқа екі-үш рет алаңдап, өзіне-өзі айтқандай етіп үн қатты. Сыбырлай берді. Шалының көптен тілсіз, үнсіз жатып, енді ғана соңғы айтарын айтып кетпек болып жатқанын аңдаған сайын Жаңыл жаңағы сөзін, сыбыр сөзін қайталай түседі.

– Рахым қайда жүр? Келмеді-ау! Неғып кешігіп жүр Рахым! Келмеді-ау, әлгі Рахым! – дей беріп еді. Дәл осы кезде сол анасы көп күткен Рахым да Абай мен Дәрменге сәлем бере кіріп келді.

Бұл күнде жасы он төрт, он беске келген бала жігіт Рахымның бойы бойшаң, ақшыл жүзі ашаң, арықтау екен. Ол кіре салысымен шешесінің үнсіз қол бұлғап шақырған ымы бойынша тымағын тастады да, әкесінің төсегіне Дәрменмен қатар отырып, үңіле түсті. Дәркембай Дәрменнің қасында өзінің жалғыз баласының, жас баласының жүзін көргенде қатты қобалжып, бір толқып, оймен түйіліп қалды. Реңі қашқан жұқа еріндерін жиыра тістеніп, өте ащы бір зәр жұтқандай шер тұтқан-ды.

Абай танып отыр. Қарт досының осы бір сараң ғана бет белгісінде оның бар арманы, айтары сезілгендей. Бү дүниеден өкетіп бара жатқан бір зары білінгендей.

«Жасы жетпей, бұғанасы қатпай, жетім-жалқы боп жалғыз мынау балам қалып барады. Қолында өнері жоқ, алдында малы жоқ, айнала пана жоқ. Кімге қалып барады?» деген ой, «Күні не болады» деген қауіп, күдік Дәркембайдың діңкесіне, әсіресе дөп тигендей. Осы жайды ойлай отыра, Абай Дәркембайдың жүзін бақты. Аузынан тағы бір айтсам деген арманы шығар ма екен, жоқ, оған мұршасы келмей, әлі жетпей өтер ме екен? Айтылып болмаған арманымен үзілер ме екен! Ондай қасірет мынау жұмылған ауыздың ішінде шығарман боп тұрып шыға алмай кетсе, оның өзі де бір жаза ғой деп, қиналып ойланып еді.

Жаңағы сыбырлап айтқан азғана сөзінен соң, ұзақ үнсіз жатқан Дәркембайдың көзі Дәрменді өз қасынан босатпай, әлі өзіне қарай «тыңдай түс» дегендей тартып жатқан-ды. Сол себепті де Дәрмен бұған «тағы не айтасың?» деген тәрізді көз айырмай қадалып отыр. Енді бір шақта Дәрмен мен Рахымға кезек көз аударып жатқан Дәркембай тағы да бір нәрсе айтарман болды. Еріндері сәл қыбырлай түсті. Сол сәтте тағы да айқын сыбыр естіліп еді. Дәрмен анық ұғынып, нық тоқып алу үшін ағасының аузына өзінің құлағын да тақай төнді.

– Рахымды саған тапсырамын... Осыны адам ету жайын сен де өз мойныңа қарыз етіп ал!.. Сонымен ақта Абай тәрбиесін!.. – деп бұнымен сөзін бітіріп, енді көз қиығын Абайға бұрды. Жаңағы Дәрменше Абай да еңкейіп құлағын тақады. Аурудың бұған айтқан сыбыры, тіпті әлсіреп және қысқарып, азайған еді.

– Рахымды оқуға... берші! Бұны да адам етші!.. – деп, соңғы арыздасу сөзін осымен тамам етті.

Дәркембай енді сұлық түсіп, жым-жырт көз жұмып қалды.

Үзіліп бара ма, жоқ арыз, өсиет айтамын деп әлсіреді ме, білу қиын. Абай науқастың тамырын ұстады, сәл, өте сирек, болар-болмас қана соққан қыбыр бар. Үй іші аурудың жүзіне әр сәтін бағып, қадала қарап отырып, енді бір болжау жасасты. Өздерінше долбар айтысты.

– Жаңағы сөзден әлсіреді ғой, тыным алсын! – деп Базаралы байлаған еді.

– Қайта-қайта сұрап «келе ме, келді ме» деп Абай мен Дәрменді тосып еді. Бұларды көріп арманын айтқан соң, енді тыныштық алды білем! – деп Ербол топшылады.

– Сәл қалғығандай... ұйқыға кетпеді ме екен? – деген үміт сөзін жас Дәрмен айтқан еді.

Абай мен өзге үлкендер бұның сөзіне жауап берген жоқ, олар біліп отыр. Бұндай халге жеткен ауруда дәл бұндай сәтте ұйқы болмайды. Ол барлық пен жоқтық арасындағы бойсуну. Үзілермен шақтың бірі. Дәрмен сияқты жас, әуелі өлім көрмеген тәжірибесіздігін танытады. Болмаса ол өзінен кішірек Рахымның көңілін аулайды, үмітін демейді. Бірақ бұның айтқандарына тәжірибелі үлкендер ілтипат жасаған жоқ. Олардың аңдағандары, енді не де болса науқасты тыныш қалдыру керек. Дәрменге сол отырған қалпында қала беруді қолымен белгі етіп бұйырды да, Абай өзі енді төрге қарай, кейін серпілді. Базаралы мен Ербол да жазылыңқырап, дағдылы қонақтарша отырысты. Осыдан соң бұлар жай сұраса бастап еді, Базаралының сұрауы бойынша Абай бүгін қорықтан шығып келген жайларын айтты. Күздің қысқа күнінде аяңмен ұзақ жүріскен екен.

Абай Дәркембайдың қалай ауырғанын, қашан ауырғанын енді анықтап сұрады. Бұл жайды Базаралы, Ербол, Жаңыл – үшеуі кезектесіп айтысты...

– Суық өтті. Осы бір жұмадан бері айықпай тұр ғой, мынау қара суық, қатты жел, қораға тасылмаған бір отау пішені бар еді, Қарағандысайда. Соған мынау көрші үйдің арбасын сұрап алып, қасына Рахымды ертіп, бір күн ертемен кетіп еді. Барған соң алған жұмысын тындырмай тоқтай ма бұл кісі. Қара дауылдың үстіне қиыршықтап қар да жауған екен. Соған қарамай баласымен екеуі күні бойы шөпті тасып, қораға үйіп те болыпты. Шекпені болса жұқа, омырауы да ашық еді. Жұмыстың қызуымен оны ойламаған ғой. Бейнет ауыр, әл-ауқат аз, киім лыпа нашар... күн болса өңменімен өтетін қатты жел! Өзге емес, бәрі осыдан болды. Ел жата үйге келгенде «Жаңыл-ай, қатты жаурап, аса қиналып келдім, осы бүгінгі

күн діңкеме тимесе еді!» – деген еді. Айтқаны болды, таңертең өне бойы қызып, жөтеліп, жата алмай қинала бастады... Соның арты, міне! – деп жүдеу жүзді Жаңыл білгені мен түйгенінің бәрін сондай айқын, саналы жүзбен айтып шықты.

Базаралы көп сордың, жүдеулік-жадаулықтың неше алуан қасіретін шеккен адам өзінің салқын, ащы ойын таратты.

Жасы жетпістен асып бара жатқан Дәркембайдың бүгінгі жайын Базаралының бұл айтқан сөзінен орынды, қисынды сөз тауып айту қиын. Абай мен Ербол «рас, рас» десіп, тек қана бас изесті. Осы түнде Дәркембайдың халі ауырлап, сағат сайын мегдете берді. Үй іші ас ішіп бола бергенде, үнсіз, сұлық жатқан ауруға, соншалық әлсіз шақтың өзінде де қатты бата бастаған қиналу білінді. Сол соңғы шұғыл өзгерістің белгісі екен. Енді біразда деміне сырыл араласты. Абай мен Базаралы, Ербол – үшеуі де ауруға кезек-кезек тақап келіп, ендігі деміне құлақ салысты. Соның артынан бұлар кейіндей отырып, біріне-бірі ақырын ғана айтысқаны сол сырылдың жайы еді.

– Анық сол!

– Сырылдың өзі.

– Мәлім... сол сырыл! – дескен. Кейін тағы бір ет асымдай мезгіл өткен соң, жаңағы жаман нышан араласқан дем ауырлай барып, таңға тақаған кезде Дәркембай дүние салды.

Келесі күні сәскеден бастап, жиын отырған жатақтың барлық жұрты өздерінің қадірлі қарты, көрі ағасы Дәркембайдың қазасын күтумен болды. Молалы судан қой өрісіндей жерде, бел астында, жатақтың бұдан бұрын өлгендерін қойған көп бейіт бар-ды. Соған ер-азамат Дәркембайдың сүйегін апарып, таза арулап, қойып қайтты.



Құрым – иленген жұмсақ тері. Үзіндіде киіздің тозып, ескіргенін білдіріп тұр.

Кейіс, нала – қайғыда, мұңда, ауыр қайғыда деген мағынада.

ОЙТАЛҚЫ

1. «Қапада» тарауын оқып, мазмұндаудың жоспарын құрыңдар.
2. Үзіндіге қандай оқиғалар арқау болған?
3. Эпопеяда ел намысының жоқшысы Дәркембай қалай тұлғаланған? Дәркембай талай кедейдің бейнесін бойына жинақтаған типтік бейне деуге бола ма?
4. Үзіндіде Дәркембай қадірін автор Базаралының қандай сөздерімен берген?
5. Дәркембай соңғы арман-тілегін, аманатын кімге айтты?

ОЙ БЕЙНЕЛЕУ

1. Үзіндіге сүйене отырып, кестені толтырыңдар.

Үзіндінің құрылымы, негізгі оқиғасы	Кейіпкерлер тағдыры	Жазушының көркемдік әдісі мен тәсілі

2. 1–4-кітаптар бойынша Базаралы мен Дәркембай бейнесін ашатын эпизодтарды еске түсіріңдер. Базаралы мен Дәркембай бейнелерін «Вени диаграммасы» бойынша салыстырыңдар.

Базаралы		Дәркембай	
Айырмашылығы	Ұқсастығы	Айырмашылығы	

ОЙ ЗЕРДЕЛЕУ

1. Үзіндідегі портреттеуге назар аударыңдар. Оның маңызы, яғни кейіпкерлер іс-әрекетін, жан дүниесін ашудағы маңызы туралы ойларыңды «Төрт сөйлем» әдісімен жеткізіңдер.
2. Топпен бірге романның 1–4-кітаптарына сүйене отырып, Дәрмен бейнесі туралы шағын таныстырылым жасаңдар.

I топ	II топ
1) Дәрмен туралы Абайдың пікірі мен көзқарасы 2) Дәрмен туралы достарының пікірі 3) Дәрмен туралы үстем тап өкілдерінің пікірі 4) Кімнің пікірі өзіңе жақын? Не себепті жақын? 5) Дәрмен туралы өз пікірің қандай?	1) Өмірдегі мақсат-мұраттары 2) Халық, кедейлер туралы көзқарастары, қарым-қатынастары 3) Өнер, білім, болашақ туралы пікірлері

ОЙ ТҮЙІН

Берілген сұрақтарды талқылай отырып, көркем шығарманың жаңашылдығын зерделеңдер және сыни тұрғыдан баға беріңдер.

- 1) Шығармадағы жаңашылдық не деп ойлайсыңдар?
- 2) Романда қандай жаңа идея айтылған? Мысал келтіре отырып дәлелдеңдер.
- 3) Романның жаңашылдығына қандай баға берер едіңдер?

Кері байланыс. «Шығу парағы» бойынша сұрақтарға жауап жазыңдар.

1. Бүгін не үйрендіңдер?
2. Романның жаңашылдығына баға бере алдың ба?
3. Тақырып бойынша қандай сұрақтарың бар?
4. Келесі сабақта қандай мәселеге баса назар аудару керек?

Қаламгер пікірі

...Шығыс халықтарының әдебиетіндегі көркем прозаның гүлдене дамуы – айтарлықтай жаңалық. Тарихи дамуының ерекшеліктеріне байланысты бұл халықтарда өлең, ән дәстүрі жақсы дамыған еді... Әйткенмен Шығыстың көптеген халықтары әдебиетінде көркем проза болған емес. Сөйткен топырақта, мәселен, қазақ әдебиетінде Әуезовтің «Абайы» сияқты үздік романдардың тууы – қуаныш үстіне қуаныш.

Александр Фадеев

ҚАСТЫҚТА

(жалғасы)

Оқу мақсаттары:

11.1.1.1 әдеби шығарманың сюжеттік-композициялық құрылымын талдау арқылы көтерілген ғаламдық мәселелерді терең түсіну.

11.2.2.1 автор бейнесінің шығарманың негізгі идеясымен байланысын айқындау.

11.3.4.1 шығарманы идеялық жағынан мазмұндас әлем әдебиеті үлгілерімен салыстыра талдап, әдеби сын жазу.



Тірек сөздер: қастық, өмірдегі үлкен соққы, ел үміті, жақын адамдар.

Мақсатқа қол жеткізу үшін:

- ✓ үзінді сюжетіндегі маңызды бөлімін табу;
- ✓ ғаламдық мәселелермен үндесетін тұсын анықтау;
- ✓ автор бейнесі мен негізгі идеяны саралау;
- ✓ әлем әдебиетіндегі шығармалармен салыстыру;
- ✓ әдеби сын жазу.

Қоңыркөкше деген елдің өткен сайлауда болысы болып бекілген Сәмен өз елінің қасқыры болды. Көкшенің көп кедейін жылатып, «ауылын шапты, жерін өртеді, жесірін шулатты, малын ұрлатты» деп айналадағы елге Сәменді қатты қаралайтын аңыз тараған. Осы сөз Абайға жеткен.

Абайға «қолыңнан келсе, тілің жетсе, осы пәледен елімізді құтқарып бер. Бұл – ертегінің екі басты жыланынан кем болмай тұр. Ат пен асты

ғана алмай, адамның арына, басына жетер болды» деп, көп момын ел Сәменнің үстінен ұлыққа да арыз жазған. Приговорлар түсірген. Абайдай көлденең ағайынға да көп шаққан.

Осы сөздің көбі Абайға анық жылаулар жұрттың аузымен бұрын да айтылған еді. Кешеден бері мына Арқат басында да айтылды. Абай ауылынан шығып, Қоңыркөкшенің қалың жайлауын аралап келгенде, жолдағы көп елден де осыны есітіп келген. Жылаған жұрттың көз жасын көріп тұрған Абай жиренішін жасыра алмай, жаңа шұрай топтың алдында Сәменді бетке қамшымен ұрғандай, соққы салды. «Сен ел иесі болмай, ел жақсысы атанбай елден садаға кет!» – деді. Ендеше, бұл Абай не қылса, Маковецкий оязға Сәмен болыс туралы ойдағысын айтады. «Сайлатпауға да тырысады» деп Сәмен мен Оразбай қазір Абайдан жаңа бір жаза күтті.

Осының арты Оразбай мен Сәменнің алай-түлей көп әрекетін туғызды. Оразбай Арқаттан шығып, Сәмен болыстың ауылына барды. Бұның елі «Жаман Тобықты» атанатын. «Жаман Тобықты» өздерін «Жөкең» деп атандырған. Қоңыркөкшенің көп елінің бірі осы Жөкең, онан соң Мамай, тағы біразырақ тобы Көкше. Қазір Оразбай Сәменді қасына алып отырып, үш күн ішінде қан жайлаудағы Жөкеңнің бар атқамінерін жиды. Мамайдың ең үлкен руы – Мырзаның бай-бағланын және шақырды.

Соларға Құдай, аруақты айта отырып, Құнанбай баласы Ыбырайды өлердей жамандады. «Арқаттағы сиязда Тобықтыны жер қылып Уаққа жығып берген Ыбырай. Сол Ыбырай ертеңгі сайлауда сенің бөрінің басыңды тексіз, құнсыз бір кедейдің, бір Көкшенің қанжығасына байлап береді!» – деп отырып, әлденеше бозқасқаны да сойғызды, көкқасқаны да жесті. Сөйтіп анттасып, баталасып отырып Қоңыркөкше болысының Мырза-Жөкең деген ең көп елдерін өз жағына, өзі арқылы Сәмен жағына ант ішкізіп, анық байлап қосып берді.

Осыдан кейін он бес-он алты күн өткенде Жөкеңнің жайлауы Ақшатауда үй тігіліп, Көшбике деген қоныста сайлау жүретін болды. Оразбай аз күнге ауылына қайтқан еді. Дәл сайлаудан үш күн бұрын Сәменнен қос атпен шапқан хабаршы келді. «Елге, шарға салса, жеңіп алып отырмын. Болысқа өзім сайланатын жөнім бар. Бірақ сайлау басына Абай келгелі жатыр. Ол оязбен, тілмашпен келіседі де, кесірін тигізеді. Өзің жетпесең болмайды. Дегенің рас болса, табылар жеріңнен табыл, Оразеке!» – депті.

Оразбай осы хабарды ести сала атқа мінген. Қасына ерткені – тағы да үзеңгі серігі Есентай. Ол бұл шақта да Оразбайдың шойын шоқпары тәрізді, зілдей ауыр салмақ танытады да, тек үндемей ғана ере береді.

Оразбаймен екеуі де жасында ұры, жортуылшы болған себепті қазір егде тартқандарымен, атқа мінсе қатты жүрісетін. Жері алыс болса да, Көшбикеге араға бір-ақ қонып жетпек болысты. Жолда жұмыс бітіре, серт байласа кету үшін қонатын аулы – Төкежан ауылы. Сонда астындағы аяңшыл ақжал аттың алдын аяңдатып, артын желдіре отырып, қасындағы үш-ақ кісі жолдасымен Оразбай ымырт жабыла асыға келді. Сол арада шай ішіп болмастан-ақ Төкежан Өзімбайды тек өз қасына оңаша алып, жақын жердегі ауылынан Шұбарды шақыртып келтірді.

Осы үш Ырғызбай мен Оразбай далаға оқшау шығып алып, түн жарымына шейін аса құпия, сұмдық бір байлаудың түйінін түйді. Бар сөздің аяғында Өзімбай мен Шұбарға тағы бір соңғы салмағын сала Төкежанның көзінше сөз тастады.

– Екеуің екі «бердінің» баласысыңдар! – деп бастады.

Төкежанның шын аты – Тәңірберді, Шұбардың әкесі – Құдайберді. Соларын атағаны болатын.

– Арысы Өскенбай бидің, берісі кешегі қажы Құнанбайдың аруақтарын шақырып ауызға алсам, қасымда бел балалары екеуің барсың, өзіммен бірсің! – деп кетемін. Ыбырайды сол «аруақ атынан садаға» деп, «ата ұлынан шығарып тастадым» деп кетемін! – деген. Осыны бар сырдың байлауы етіп аяқтаған да тына қалған. Жаңағы үш Ырғызбайға кезек қарап, үндерін бағып отырып алған-ды. Олардың бірде-біреуінен сөз шыққан жоқ. Бірақ жаңағы Оразбай аузындағы үлкен қырсық пәле сөзге бірде-бірі шіміріккен де, түршіккен де жоқ. Үндемегендері болмаса, құптамай отырған жоқ. Шұбар болса, Оразбай оған, әсіресе қадала қарап қалғанда, ақырын ғана, болар-болмас қана бас иіді. «Мақұл, құп көрдім!» дегенді аузы айтпаса да, аңғары танытып отыр. Өзімбайға, Төкежанға Оразбай онсыз да күдік қылмайтын. Шұбардың жаңағы ұрлап аңдатқан сараң ымын жалғыз көзбен анық көріп таныған Оразбай енді «болды, бітті» деп қамшысын мықынына таянып сүйенді де, тұра берді. «Тарт атымды!» деп бұйрық та берді. Сонымен келуін ымырт жабылған, көз байланған кезге дәлдеген Оразбай ендігі сырын, жайын да көзге түсіргісі келмейді.

...Абай Сәменнен өзгеше жылаулар болған Көкше, Мамайдың адам түршігер қорлық жайын тағы да есітіп, үйінде жата алмаған. Арқатта осы елдің содырларына қарсы алысты. Енді осы сайлауда, тым құрыса, Сәмендей, Өзімбайдай жеміт болыстарды орнынан түсіртіп, «аз да болса жұрт басына жеңілдік әперіп көрем» дейтін. Сонымен, Көшбикедегі сайлауға о да жүрді. Бірақ Оразбай түнделетіп, түн қатып таңсәріде барып түскен сайлау басына Абай келер күні екінді кезінде ғана, қасындағы төрт кісі жолдасымен асықпай кеп жеткен еді.

Жақын жандардан қасына ергені Кәкітай болатын. Қалған үш кісі бөгде көрші, тек бір сапарға қосылған кісілер. Ояз да сайлау басына жаңа ғана келген екен. Абай оңаша бір үйге өз жолдастарымен келіп түсіп, азғана сусын ішіп, енді оязға өзі келген жөнімен кірмекші болып еді. Бұлар түскен үйде жаңағы сусын берген күтушілер Сәмен болыстың әдейі қойған адамдары болатын. Оның бір жылпың жігіті қымыз құйып отырып, Абайдың оязға бармақ байлауын естіді. Енді жылт етіп, аз уақытқа үй сыртына шыға қойып, бұны тосып отырған кетік сарыға «Абай ұлыққа қазір кіргелі отыр, барып айт!» деп хабар жіберді. Абай отырған үйге көрші үйлерде тығылып сайланып отырған, қандарын ішіне тартқан елу-алпыс атқамінер бар екен. Солардың тап алдына Сәмен түсіп алыпты. Бөрінің қолында қамшы ғана емес. Кейбіреулерінде қолшоқпар, тағы бірлерінің сапысы да бар. Абай отырған үйге осы топ беттей бергенде, Есентай тап беріп, Сәменді сәл тоқтатып қалды да, өз бойымен топтан тасалай шеттете берді. Бітік көздерін бұл жерде айқындап аша түсіп, тұқыра қарады. – Сәмен, қол батыр болмай, жүрек батыл болмас... – деп, Сәменнің қолындағы жіңішке қамшыны алды да, өзінің сегіз өрме, бұзау тіс дырау қамшысын ұстатты. – Еттен өтіп, сүйекке жеткен ызамыз бар-ды. Тапсырдым, Жәкең аруағына! Аяма да... Аянба!.. – деп Сәменді сөйлетпей жөнелтіп жіберді.

Өзөзіл қан тілегенін танытып қалды. Абайдың үстіне есікті шалқасынан аштырып, аттап, екпіндеп Сәмен кіргенде, қалған он-он бес кісі қатарынан қаруларын жасырмай иін тіресе, сұғына берді. Сәл сескеніп, үнсіз қарап қалған Абайға Сәмен тура басып, адымдап кеп, қатты сұмдық бір боқтық айтты. «Соңымнан қаласың ба, жоқпысың!» деп қамшымен бастан тартып жіберді.

Сол-ақ екен, Абайдың үлкен денесі қозғалып тұруға да мұршасы келмеді. Соққы жауып кетті. Кім екені белгісіз, жаңағы келген топтың ішінде, енді Абайды талап өлтіруге айналған түрді көріп қимаған біреулер Абайдың денесін бүркеп құлай кеткені де болды. Олар біреу емес, бірнеше адам. Осындай әбігер арасында Абайға қамшысы тимей қалғандар Кәкітай мен қалған жігіттерді сабай жөнелді. Жан ұшырған Кәкітай қалай шыққаны белгісіз, жаңағы үйден жұлқынып шығып, соңынан қуған қамшы астында шырылдай айғай салып, орысшалап: «Құтқарыңдар, көмек етіңдер!» деп ояздың үйіне қарай жүгірді.

Бірталай уақыт өткенде, ояз үйінен шыға мылтық атқан стражниктердің әрекетін аңдап барып, жаңағы қаптаған жаулар жан-жаққа шашырап, тарап кетті. Бірақ Оразбайдай қара ниетті жаудың дегені болды. Өлімнен де аяйын деген ниеті жоқ. Сәменнің талайдан кескекті иттей ырылдап, арсылдап, кіжініп жүрген тілегі болды. Жауыз дұшпандардың

күндіз-түні, айлар бойы, жылдар бойы қамауында келе жатқан, талауын тосқан, бірақ төуекел етіп, шыдап тосқан Абай бүгін өлімнен бетер жаза шекті. Бұның басына тиген соққы, етіне түскен жара, бетінен аққан қан беймезгіл заманның адал ұлын қасқырша талаған қас қимылдың айғағы еді. Ол соққы Абайға ғана тиген соққы емес, қазақтың халқының арына соққан сұмдық соққы болды.

Абай есінен танып қалған екен. Ол не болғанын аңдай бере, өз ішінде жалғыз ғана удай ой ойлады. «Несіне тірі қалдым, өлсем етті!» – деді. Ішінен сан рет қайталап айтқан арман осы.

Абай Шақпақтағы ауылға кеше келген. Барлық ауылдың үлкен-кішісі, көрші-қолаңы, етбауыр жақыны – бәрі Абайдың жүзіне тура қарай алмайды. Бейне бір сондай ғазиз, ұлы жанның алдында өздері айыпты тәрізді. Бұл жараның атын атай да алмайды. Соққы Абайға ғана емес, оны сүйген, оны қимаған, қадір тұтқан жандардың дәл өз бастарына тиген соққыдай. Халыққа тиген соққы немесе жазығы жоқ, қасиетті қарт ананың бетіне соғылған қаскөй, сұм соққы тәрізді.

Әйгерім Абайды құп-қу болған өңменен, екі көзі мөлтілдеп толған жаспен аттан түсіріп, өз қолымен есік ашып, қарсы алған еді. Күндіз де, түнде де ол Абайдың жүзінен бұрыла берсе, үн шығармай жас төге береді. Осы екі-ақ күннің ішінде ақ жүзіне айқын сызық әжімдер түсіп, көкшіл көлеңке уайым таңбасы білініп, оп-оңай күрт құлап, қартаң тартып қалғандай.

Абай өзі де үнсіз де қыбырсыз. Бар мен жоқтың арасындай бір меңзеңде.

...Осымен келесі күннің екінді шағында ауыл үстінде бір шаң-шұң шығып қалды. Соңғы күндер Төкежан ауылы да Абайға көңілқостық білдірген тәрізденіп, осы араға, Шақпаққа көшіп келіп қонған. Жаңа Мағаш пен Кәкітай, Баймағамбет – үшеуі ат үстінде келе жатып ойда жоқ жайға кездесіпті. Төкежан ауылының сыртында бір түп талдың арасында тығыла түскен ерттеулі ат көрініп тұр екен. Бұлардың тықырын есітіп, басын жұлып алып қараған торы төбел атты Мағаш пен Кәкітай екеуі қатарынан танып қапты. Тани сала бір сұмдық сезіп, екеуі тап береді. Сонда жаңағы торы төбел аттың бауырында тығылып отырған Оразбайдың аты шулы ұрысы – Қиқым атып тұрады.

Оразбай Өзімбай мен Төкежанға астыртын жансызын жіберіп, Абайлардың не өзірлігі, не ниеті бар екенін білдіргелі отыр. Кәкітай мен Мағаш Абайдың өзі отырған үлкен үйге ләнет айтып, түршігіп сөйлеп келеді.

Үйде үнсіз отырған Абай енді ғана елең етіп, аналар есіктен кіріп болмастан: «Тағы немене? Айт шындарыңды, не білдіңдер?» – деп қатты зеки сұрады.

Мағаш жаңа көрген жайды өкесінен жасырмай, Төкежанды «құдай атты ғой, құдай атқырды!» деп отырып, ашып айтып берді.

Сол-ақ екен, Абай: «Өпер тымағымды!» – деп Баймағамбетке қол созды. Баймағамбет тымағы мен қамшысын қоса берген еді. Абай асығып, дауысы дірілдеп, атып тұрды. Жалғыз-ақ сөз тастады: – Мені шағатын жылан қойнымда отыр ғой! Несіне қалам, бұл жерде, бұл елде!? Жоқпын мен сендерге! Шық, жүр, Баймағамбет! – деп ақыра бұйрық етті де, Баймағамбетті ертіп, тысқа шықты.

Соңғы бір айдан бері өзі мініп жүрген Есентайдың сүр жорға аты деген ат белдеуде байлаулы тұр еді. Соны өзі шешіп, мініп алды. Баймағамбетке нұсқап, Мағаштың атын көрсетті.

– Мін мынау атқа, баста мені! Кеттік бұл елден, бұл қу өмірден! – деді. Өңі аппақ боп бозарған. Бойындағы үнсіз қатты ашудан бетінің түктері бозарып шыққан. Баймағамбет кермедегі атқа қарғып мінді де, Абайдың алдына түсті.

– Қалай бастайын?

– Тарт батысқа қарай! – деп Абай сүр жорғаны тебініп, қамшылай жөнелді.

Мағаш пен Көкітай есі шыққандай не қыларды білмей, дал болып, үркіп қалысқан еді.

Абайлар тасырлатып, қатты кетіп барады. Осы кезде енді сыртқа шығып, әлі аңырған күйде тұрып қалған Мағаш пен Көкітайдың қасына Ысқақ пен Шұбар ат үстінде тақап келіп қалған еді. Ысқақ алдында тұрған жастардың ажарын жақтырмай шошынып қалып: «Ой, немене, не болған? Анау Абай ма?! Қайда барады? Не ғып барады?» – деді.

Мағаш бұл туысқандардың жүзіне қарамай қырын тұрып, өзімен өзі сөйлегендей, шатасқандай бір жайды айтты.

– Білмедім, бұл дүние не боп барады?.. Кетті елден, бұл жұрттан... Күдер үзіп!.. Енді қайта оралмас боп кетіп барады, өне! – деп тоқтап, тамағына жас тығылғандай, ызалы жас түйіліп тұрып қалды.

Сол-ақ екен, Шұбар сөтте құбылып, жаны күйген кісі боп: «Не дейді? Құдай-ау, не дейді. Жібергеніміз бе? Жүрсенші, Ысқақ аға!» – деп атын борбайлап, Абайдың соңынан шаба жөнелді. Ысқақ бірге шапты.

Жайлаудың бұлтсыз ашық кеші батып қалған еді. Үлкен шарасы қып-қызыл боп шөгіп бара жатқан Күн алыстағы сары жотаға жарым бойымен бата берген шақта, бар дүние қызыл арай, соншалық айқын қызыл бояуға малынғандай. Жырақтағы таулар да, жақындағы мал, ауыл үйлер де, қазір, міне, Абай мен Баймағамбеттің қатты жортып келе жатқан аттары мен өздері де сол қызыл реңде басқарған, өзгерген.

Енді біразда бұлардың өз аттарының дүбірін басып тасырлатып, шауып келіп қалған, арттан қуған кісілердің аңғары байқалды. Абай бұрылған жоқ еді. Алда келе жатқан Баймағамбет бұрыла берді де, ат басын іркіп, тоқтай қалды.

Сол арада шауып кеп жеткен Ысқақ пен Шұбар Абайдың екі жағынан жарыла келіп, жете берді де, аттарынан секіріп-секіріп түсті. Ұзын бойлы, ұзын қара сақалды Шұбар қазір сүп-сүр боп алыпты. Зарлап: «Ағатай, Абай аға, қайда барасың?» деп жүгіре басып кеп, сүр жорға аттың шылбырын қолына алды.

Абай бұның үнін де, өзін де жақтырмай: «Түр былай, жібер!» – деп еді.

Шұбар сол сәтте Абайдың атының шылбырын өзінің мойнына ұзын сақалын қоса бастырып, екі орап алды. Соншалық жасанды құбылыс көрсетіп, түк аямас жан болып, дауысы да дірілдей түсті. Анық аяқ құбылдың сөзін тастады.

– Кетпейсің еліңнен, бауыр жұртыңнан! Айналайын Абай аға! Кетер болсаң, мені буындырып, атыңның тұяғына бастырып, өлтіріп кет! – деп айғайлап жіберді.

Енді Ысқақ та келіп, жаяу күйде Абайдың атының сулығынан алып түр еді. «Сабыр қыл, Абай!» деп ол анадай аярланбай, бірақ шын қысылып, күйзелген кісінің үнімен сөйледі.

– Жаңа ғана жайын біліп шықтым. Анау сүйген балаң Өбіштің санадан сарғайған жары, қайғылы Мағыш қазір үзілгелі жатыр! Сені «Соңғы демім үзілерде бір көріп, ырза қош айтсам» деп арман етті. Кешегі Өбіштің аруағын ұмытасың ба? Бұ да балаң еді. Қош айтпай, кетесің бе? – дегенде, Абай шұғыл өзгеріп, алдыңғы байлауынан амалсыз айнып қалды.

– Соным бар ма еді? Менен де мұңлы сорлым бар ма еді?! – деді. Амалсыз қайтатын жайының белгісі еді.

Дәл осы минуттарда, оқшау отауда, биік төсектің алдына салынған жертөсекте өмір бойы бірде-бір рет қабақ шытысып көрмеген жандай досы Мәкеннің тізесіне басын салған күйде Мағыш үзіліп бара жатыр еді... Соншалық сау, сұлу біткен жас денесі бар тұлғасын улатқан қасіреттен енді ғана мүлде жеңіліп болған. Екі жыл бойында ұзақ қайғы-қасірет шеккен сол Мағыш, өзінің ғашық жары Өбішіне берген сертін енді міне орындады.

Бұның жұбаныш білмеген, уануды ойламаған, ұдайы ғана у жұтқан қасіреті бар-ды. Соны ойлап Абай биыл және де Өбішін еске алып, бір шер толғау тудырып еді. Осы зарының соңғы жолдарында:

– Тиянағым, тұрлауым,
Енді кімге асылдым!
Ойламадым туғанда,
Бір өзіңе бас ұрдым.
Жалғыз сенен айырылып,
Артыңа қарап, аһ ұрдым!
Ойламадым еш жанды,
Өзіңе ердім оңаша.
Рақаттанып, мақтанып,
Қылушы едім тамаша.
Шын сорлы мен дағы
Мағыш байқап қараса!..» –

деп Мағыштың шеріне дәрмені біткен өз шерін қосып еді. Жұбана алмаған Мағыш дегеніне жетті.

Қазір Абай Шұбармен Ысқақтан бөлініп, Баймағамбет екеуі боп Өбіштің қаралы отауының сыртына кеп, жаңа аттан түскенде, Мағыш үзіліп кетті.

Жылап отырған Мөкеннің жүзінен Мағыштың қайтыс болғанын білген Абай енді есіктен кіре бере еңкілдеп жылап, еңіреп келіп, Мағыштың жүзін құшып, кесек-кесек ыстық жастарын төгіп-төгіп жіберді.



Жаңа шұрай топ – ерекше топ деген мағынада.

ОЙТАЛҚЫ

1. «Қастықта» тарауын оқып, мазмұндаудың жоспарын құрыңдар.
2. Тараудың сюжеттік-композициялық құрылымына талдау жасаңдар.
3. Оразбай мен Сәмендер қандай кейіпкерлер? Романның алдыңғы тарауларынан олардың іс-әрекеттерін естеріңе түсіріңдер.
4. Абай Көшбикеге қандай мақсатпен аттанған еді?
5. Абайдың оязға кірмек ниетін естіген Сәмен тобы қандай сұмдық әрекетке барады?
6. *«Жауыз дұшпандардың күндіз-түні, айлар бойы, жылдар бойы қамауында келе жатқан, талауын тосқан, бірақ тәуекел етіп, шыдап тосқан Абай бүгін өлімнен бетер жаза шекті. Бұның басына тиген соққы, етіне түскен жара, бетінен аққан қан беймезгіл заманның адал ұлын қасқырша талаған қас қимылдың айғағы еді. Ол соққы Абайға ғана тиген соққы емес, қазақтың халқының арына соққан сұмдық соққы болды»* деген авторлық баяндау қандай ой арқалаған деп ойлайсыңдар?

7. Автор кейіпкердің сол сәттегі жан қиналысын, ой арпалысын қандай сөздермен берген?
8. Көшбикедегі оқиғаға Төкежандардың қатысы барын естігенде Абай қандай жағдайда болды?
9. Артынан қуа келген Ысқақ пен Шұбардың қандай сөздері ғана Абайды алған бетінен қайтарады?

ОЙ БЕЙНЕЛЕУ

1. Үзіндідегі негізгі ойды білдіретін сөйлемдерді теріп жазыңдар. «Қос жазба күнделігі» әдісімен түсіндіріңдер.

Негізгі ойды білдіретін сөйлем	Менің пікірім

2. Үзіндідегі образдар галереясына талдау жасаңдар. Кейіпкерлер образына қатысты көзқарастарыңды қорытындылап жазыңдар.

Кейіпкерлер	Үзіндідегі мінездемесі	Кейіпкердің әрекеттері	Кейіпкер образына қатысты менің көзқарасым
Сәмен			
Оразбай			
Төкежан			

ОЙ ЗЕРДЕЛЕУ

Шығармадағы автор көтерген мәселелерді бүгінгі күнмен байланыстыра отырып, ұлттық мүдде тұрғысынан талдап жазыңдар. Кестені толтырыңдар.

Абай заманы	
Ұлттық мүдде	
Бүгінгі заман	

ОЙ ТҮЙІН

Мұхтар Әуезов қазақ әдебиеті мен әлем әдебиетіндегі жалпыадамзаттық құндылықтарды қандай оқиғалар арқылы берген? Әлем әдебиеті шығармаларынан дәлелдер келтіріп, сыни хабарлама жазыңдар.

Кері байланыс. «Сұрақтары бар қорап».

- Қорапқа бүгінгі тақырып бойынша сұрақтарыңды салыңдар.
- Сұрақтар келесі сабақтың басында талқыланады.

Ғалым пікірі

1941 жылы мамыр айында Алматыға ауысып келіп, Қазақтың Мемлекеттік біріккен баспасына бас редактор болып тағайындалдым... 22 маусым күні Ұлы Отан соғысы басталды да... кейбір жабдықтар мен қызметкерлердің жетіспеу салдарынан, оның бұрынғы жоспары өзгертіліп, біраз шығармаларды тоқтата тұруға мәжбүр болдық. Бірақ біз, баспа қызметкерлері, әрі ойласып, бері ойласып, «Абай» романын ертерек шығару керек деп таптық. Көп кідіртпей машинкаға жаңа әріппен қайта басқызып (кітап алғашында ескі латын әрпімен терілген еді), баспаханаға жібердік. Келесі 1942 жылы маусым айында «Абай» баспадан шықты (бірінші кітап – *Б.К.*). «Абай» баспадан шыққан күні ол жөнінде Қуандық Шаңғытбаев екеуіміздің мақаламыз да жарық көрді («Социалистік Қазақстан», 26 шілде, 1942 жыл).

«Абай» романын шығарысуға менің де біраз еңбек сіңіргенімді байқап, маған өз кітабының бетіне мынадай сөздер жазып сыйлады: «Бейсенбайға! Кітаптың дүниеге шығуына еткен еңбегің мен достық, інілік көңіліңді айрықша сүйсініп бағалаған жүрекпен сыйлаймын. Мұхтар. 31.08.42.»

Бейсенбай Кенжебаев

ЖУТТА

(жалғасы)

Оқу мақсаттары:

11.1.2.1 әдеби шығармадағы көтерілген мәселелерді қазіргі өмірмен байланыстырып, ұлттық мүдде тұрғысынан ашу.

11.2.2.1 автор бейнесінің шығарманың негізгі идеясымен байланысын айқындау.

11.3.2.1 көркем шығарманың жаңашылдығын ғаламдық тақырыптармен байланыстыра отырып, сыни тұрғыдан баға беру.



Тірек сөздер: соңғы сапар, қимас тұлға, ақын өлімі, мәңгілік өмір бастауы.

Мақсатқа қол жеткізу үшін:

- ✓ үзіндіні оқып, ұлттық мүддені білдіретін тұстарын анықтау;
- ✓ автор идеясын табу;

- ✓ автордың кейіпкеріне деген көзқарасын білдіретін сөздерді анықтау;
- ✓ сыни бағалау.

Мағаштың өлімінен он шақты күн өткен соң, қыстау маңынан, Ақшоқыдан ұзап көшерде қалың жұрт Мағаштың зиратына барып, қоштасып аттанған екен. Сонда Абай Мағаштың жас балалары мен Баймағамбетті ғана алып, зират басына кейіндеп барыпты. Жылап жүрген ер мен әйелдерді бейіт басынан тез жүргіздіртіп жіберіпті. Балалар мен өзі моланың ішіне кіріп, біраз отырады да, тағы бір кезек Баймағамбетке «балаларды алып шыға бер» деп белгі етеді. Содан кейін Баймағамбет балаларды пәуескеге отырғызып, тыста тұра береді. Абай жапа-жалғыз, баласының жас қабірінің басында екі сағат тапжылмай, сыртқа шықпай қалып қояды. Кейін кешке таман ғана моланың ішінен Абай шыққанда сақалы аппақ болып, беті-жүзі күлбеттеніп, бар денесі жер тартқан жандай құр сұлдерімен ғана шыққан екен. Баймағамбеттің енді ғана есіне түседі, Абай сонда бұған бір-ақ ауыз сөз айтыпты.

Баймағамбеттен сол сырды ең алғаш есітіп отырып, Дәрмен бір сыр айтты. Мағаш кеткен соң, он екі-он үш күн болған шақта Абайға тағы бір үлкен толқын соққының өзгеше қатты тигенін еске алды. Әйгерім мен Баймағамбетке ол да өзі білген құпия бір жайын ең алғаш баян етті.

Осы көктемде, Абайдың өмір серік екі арысындай, екі үлкен досы Ербол мен Базаралы да қаза болған. Өуелі Ербол сүзек боп жығылады. Сол қатты ауыра бастағанда Базаралы қасына келеді де, он шақты күн өз қолымен күтеді. Үзілген сағатында досының басын тізесіне салып отырып, қош айтысады.

Ел жүдеу, жыл жұтаң, ауыл мен ауыл арасы да хабар-ошардан үзіліп қалған кез болған соң, Ерболдың жаназасы көпке жарияланбай, азғана жанкүйер жиыны атқарған болатын. Дәл осы күндерде Ерболдың қасында отырып, Базаралы өзі де ауырып қалғанын сезіп отырыпты. Өне бойын алып түскен ауырлаған дертін батыр жүрекпен тістеніп жеңіп, Ерболдың жаназасын өзі басқарып шығартқан.

Сол күні кешке үйіне келеді де жығылады. Арада үш күн өткенде қызуы асқындап, өне бойы от-жалын боп лаулай бастайды. Ауру екенін, тіпті жақын ауыл, жанкүйерлері де біліп үлгермеді. Талайдан әлсіреп, солғындап келген дертті жүрек мынау ыстықты, соқпа сүзектің ыстығын көтере алмай, бар-жоғы үш-ақ күннің ішінде батыр жанды Базаралы өзі де қаза болған.

Бұл жайлар дәл Мағаштың қысылып жатқан шағында болған еді. Абайдың қайғысы онсыз да жетіп жатқандықтан, Кәкітай мен Дәрмен өздері

де Абайға білдірмей, өзгеге де айтқызбай ірке тұрған-ды. Тек Мағаштың өлімінен он екі күн өткен соң ғана ауыр қаза хабарын екі іні дос – Дәрмен мен Кәкітай амалсыз отырып, оңаша жерде ғана Абайға айтқан еді.

Абай сонда егіліп тұрып еңіреп жіберген. Ұзақ уақыт бойын жия алмай, бар еңсесімен бір тұңғыққа қарай ұмтылып, құлай бергендей күрт кеткен екен. Осыған шейін бірталай шақ өз ішінде үнсіз буынып, улы дертпен түйіліп қалған болса, дәл сол бір сәтте «соңғы рет айтып қалайын» дегендей өзгеше бір зар шеккен-ді.

– Құп-қу болып, жапа-жалғыз қалыппын! Бақсының моласындай жапа-жалғыз қалыппын. Кімім қалды, нем қалды?! – деп өзімен-өзі сыбырлай күбірлеп сөйлеп кетеді.

– ...Ей, сорлы заман, менен аяған қай қастығың қалды... Мен ішпеген у бар ма!.. Жүрегімді көрші, міне, жарадан сау жер қалды ма?

– Мұнша ғазап шеккендей не жазық, не айыбым бар? Көп көргенің шер кеуденің әлсіреген тынысы ма?! – деп біраз отырып барып, тағы да бір ауық уланған оймен оянғандай болады.

Абайдың жаңағы зарына шыдамаған Кәкітай егіліп жылап жіберіп, көз жасын көрсетпейін деп үйден шығып кеткен еді. Дертті жанның, оған қадала қарап әр қыбырын баққан жалғыз ғана Дәрмен қапты. Соған Абай тағы біраз сыр, шер тастап еді.



– ...Жапан түз, елсіз, жолсыз сары далада жалғыз түп ағаш өсіпті. Айлар, жылдар, не замандар жасапты. Өрбір көктем күніне үмітін артып, шат қуаты жапырағын жарып, гүлін атыпты... Талай жылдар өтіпті. Өр жылының гүлдері мен дөңдері ұшып, тарап кетіп жатыпты. Сан жапырақ сарғая солып, жоқ болыпты. Бір заман сол айдаладағы жалғыз ағашқа жай түсіпті де, жайрапты. Бар бұтақтан, гүл жапырақтан, дән нәрден айырылыпты, ажырапты... Қуарып, шошайып қалған жалғыз ғана қу ағаш көк аспанға тіл қатыпты. Не жазып ем, не сұмдық, не зұлымдық етіп ем?! Біттім, міне, тек көк аспан куәм едің, сенен ғана сұраймын. Сорымның да куәсі, көгерген, гүл атқан шағымның да куәсі сен едің – кең көк аспан!.. Сен ғана бір айтшы... Мен өлейін, бірақ сол сан жылдарда сенің желдерің қуып әкеткен гүлдерім, дөңдерімнен ұрпақ, нәсіл қалар ма?.. ...Сайда болса да, жас жапырағын көкке созып, гүл жемісін жер жүзіне берер ме?! Өлде бір-бір өлкеде, тағы бір замандарда сол гүлдердің бір тобынан саялы тоғай, мәуелі бақ өсер ме!.. Бұтақтарында өнген-өскенді мадақтап құмыр бұлбұл сайрар ма! Саясында жас өмір, жаңа дәурен мекендер ме! – деп өзімен-өзі шын бір ұлы шабыт, ақын шабытымен шарықтап бір барды да, содан соң үні өшті.

Дәрмен Өйгерімге осы жайды айтып өтті де, ең ақырында «Абай ағамның ең соңғы бой жазғаны, сыр ашқаны сол ғана болды ма деп шошынамын!» деп, өзі байқамай ағыл-тегіл ағып кеткен жастарын жалаң алақандарымен сүрте берді.

Осы бір өзі ғана білген Абай шерін, сырын айту үстінде Дәрмен бұрын аңдамаған, ойы жетіп болмаған өзгеше жайларды енді-енді тереңдеп, кең ұғына бастады. Тегінде, жаңағы жан сөздері Абайдың бұрынғы тірлігінде айтылмаған, әлі тудырмаған ғажайып сырлы, өзгеше бір өлеңі тәрізді. Ұлы жүрек түбіндегі ең соңғы бір кенже, таусыншық асыл туыс па екен! Қара сөзбен айтқаны болмаса, жаңағы Дәрменнің өзі қайталап айтқан Абай сөздері соншалық бір терең, көркем! Бар өлеңнен де өктем бір оқшау өлең ғой! Толысып, туғалы тұрған терең сырлы сымбат қой. Толқыған теңіз түбінен атылып шығатын меруерттей кесек қымбат дүние ғой!.. Осы және Абай кешіп өткен шабытты ақын өмірінің, еңбекке толы азамат ойының, ойға толы өмірінің екшеліп келген, сараланған жиын жайы екен.

Дәрмен ойы ұзай түсті. Кең шабытпен байқап шолып аңдаса, Абай өзін: ұзақ өмір бойында сол сахарға гүлдер шашқан, асыл ұрықтар таратқан бөйтерекке теңепті. Сонысы дәл ғой. Айнымас әділ, анық шын ғой. Осыны және қай кезде айтыпты? Жай түсіп, соңғы бұтақтары сынып, қу түбірдей жалғыз қалған, жайрап қалған күнінде тағдырына арыз-айып еткендей, өкім айтып өтіпті. Бұл зәулім шынардың ең

соңғы қалған үш-төрт жемісті балғын бұтақтары бар еді. Оның бірі – Мағаш. Бірі – халқының қадірлісі Базаралы. Тағы бірі – Абайдың бала, бозбала шағынан осы күнге дейін өмірде бір рет, бірде-бір сәл ғана қабақ шытындырып көрмеген айнымас досы, бар туғаннан да жақын туған, өмірсерік жан досы Ербол еді. Осының үшеуі бірдей сынып құлап түскен күні жаңағыдай жан жалынын атқан екен асыл көкірек!

Дәрмен енді ойласа: Базаралыға, Ерболға, Мағашқа Абайдың айтқан «қош-қошы» да, достық, аталық «арыз қошы» осы. Жаны жылап тудырған жоқтауы да осы екен-ау!..

Дәрмен осылайша өзі де бір ақындық терең толғауға түсті. Ақын жанын ақынша шыншыл шабытпен жете таныды. Бұның көңіліне Абай енді өз сапарын, өмір сапарын тауысып қойған жандай сезілді де, ол уана алмай көп жылап, көп егілді.

Абай осылайша бар асыл жандарынан айырылғанын көріп күңіреніп болды да, ұғымсыз бір дертке түсті.

«Күнім санаулы, мен де жоқпын, дауа жоқ!» деген екен Баймағамбетке, қасындағы Көкітай, Ақылбай сияқты іні-бала, жақындар «доктор алғызамыз» дегенде Абай суық қана түйіліп, бас шайқаған. Мүлде керек етпейтінін білдірген. Бұнда енді түні бойы титтей көз шырымын алар ұйқы жоқ. Күндіз жалғыз-жарым оқыс айтып қалған сөзден бөтен тіл де жоқ...

«Не болды?», «Сізге не болды, Абай?!» деп үй оңашада беті-жүзін ыстық жасымен жуып, үш рет, үш күндей оңаша оралып келген Әйгерімге де Абай жауап қатпады. Басын шайқап, Әйгерімді арқасынан сипап, басынан аялап қояды. Үшінші рет қана Әйгерімнің жас тамшысы түйіліп тұрған оң көзінен бір рет сүйді. Сөйтті де алақанымен «басқа жайды айтпа» дегендей ым жасады.

Абай үшін қазір дүние жыртылып, бұзылып, құлап, тозып бара жатқандай. Бұл білген жақын дүние дәл солай.

Халық ашығып, жүдеп, жұтап, қырылып барады. Сахара жұрты шұбырды. Бұл қадірлейтін «халық» дейтін қалың шоғыр ыдырап, таусылып барады. Абай өзі болса, бұның да тірегі сынды, Мағашы кетті. Енді бұл өзі де ортасынан опырылып, құлап, сынып қалған. Бұның да өзінің барлығы, болмысы бытырап, ыдырап тозып бара жатқандай. Өзінің де бір сипатынан соң бір сипаты күн санап тарап бітіп барады.

Соған орай бұның бар мүшесі, тәні де солып, семіп, бір қуатынан соң бір қуаты кетіп, тозып барады. Қазір ол көп нәрсені сезбейді. Көп уақыт оның санасы көп нәрсені түсінбейді, ұқпайды. Сондықтан оған енді ұйқы да керексіз, ас пен дәм де керек емес. Ол сөйлемейді, ой да солған. Күлмейді. Қуаныш пен жұбаныш, жақсылық пен жаманшылық, күн мен түн айырмасы жоқ боп тұтасып, мұнарға айналып барады.

Ең соңғы санасы өзін тағы суық, түпсіз, лай реңді толқынды судың ішінде сезеді, ол жүзген болады. Бірақ жақында жетерлік жаға жоқ. Тек алыста, көз ұшында, қияда ғана, өзір бергі бетін түн түнегі басқан, биік қоңыр бел бар. Соның ар жағынан алтын арай, жақын таң түн түнегін азадан серпілтіп, баяу көтеріп жеңіп келе жатқандай. Абай бар ойы-бойымен сол асыл арай алыс таңға құбыласындай бой ұруда. Ал жақын дүние суық, лай, түпсіз тұңғыық боп тарта берсе, бұл өше берді, сөніп, семе берді.

Бір күйге сайған жаңағы жұмбақ жай, оның ең соңғы деміне дейін ой, қиялынан, көз алдынан кеткен жоқ. Осылайша айналасы айықпаған сұр тұман, суық заман ішінде ұлы жан дүниеден көшті. Мағаштың қырқын беріп болған күннің ертеңінде Абай және қаза тапты. Ұлы кеуденің ыстық демі тоқталды. Шөл даланы жарып аққан дариядай, игілік өмір үзілді. Сонау бір шақта тасты тақыр, жалтыр биік басына жалғыз шыққан зәулім өскен алып шынар құлады. Өмірден Абай кетті.



Пәуеске – орыс тіліндегі «повозка» арба деген сөздің қазақша айтылуы. Төбесін, сыртын былғарымен жапқан, ою-өрнек сап, сәндеп жасаған, күймелі жеңіл арба.

Ғазап – қазақ тілінде азап түрінде айтылатын араб сөзі.

Таусыншық – таусылған, біткен, аяқталған, соңғы деген мағынадағы сөз.

ОЙТАЛҚЫ

1. Абайдың көкірегіндегі қамығу мен өмірден түңілудің қоюлай түсуіне қандай оқиға себепші болады?
2. Жазушы Абай басындағы психологиялық ахуалды ішкі монологі арқылы қалай танытқан?
3. Ербол мен Базаралының қазасын естіген ұлы ақынның ішкі жан дүниесіндегі өзгерістерді жазушы қалай бейнелеген?
4. Неліктен жазушы Мағаштың қырқын беріп болған күннің ертеңінде қайтыс болған Абай өлімін символдық формада түйіндеген? Неге жазушы бірінші кітап соңындағы шыңға шыққан жас шынарға қайта оралады?
5. Төртінші кітаптың соңында сипатталатын шынарда қандай символдық ой түйінделген?

ОЙ БЕЙНЕЛЕУ

1. «Ойлан-жұптас-бөліс» әдісімен автор бейнесі мен шығарманың негізгі идеясының байланысы туралы ойларыңды бөлісіңдер. Төмендегі сұрақтарды негізге алыңдар:
 - 1) Романдағы авторлық ұстаным туралы пікірің қандай?
 - 2) Автор романда ұлттық ерекшелікті қалай көрсетеді?

- 3) Жазушы романда пейзажды өзінің авторлық идеясына сәйкестендіріп қолданған ба?
- 4) Жазушы «Абай жолы» роман-эпопеясында халық тағдырын қалай суреттеген деп ойлайсыңдар?
- 5) Жазушы романда дәуір тынысын шынайы көрсете алған ба?
2. *1-топ* – «Абай жолы» романының әдеби-тарихи маңызы туралы, *2-топ* – Өуезов тілінің образдылығы туралы, *3-топ* – кейіпкерлерге қатысты тарихи шындық пен көркемдік шешім туралы, *4-топ* – эпопеядағы тарау аттарының символдық мәні туралы жоба жасаңдар.

ОЙ ЗЕРДЕЛЕУ

Автордың портрет берудегі ерекшеліктері, жазушының идеялық, эстетикалық нысанасы, көркем тілі туралы пайымдауларыңды жазыңдар. Ойларыңды романның бір-біріне ұқсамайтын 3 портретке сипаттама беру арқылы дәлелдеңдер.

ОЙ ТҮЙІН

1. «Абай жолы» роман-эпопеясынан алған өсерлеріңмен бөлісіп, сыр-толғау жазыңдар.
2. Романның жаңашылдығын ғаламдық тақырыптармен байланыстыра отырып, сыни тұрғыдан баға беріңдер.

Кері байланыс. «Бес саусақ».

- ✓ Маған роман-эпопея ұнады ма? Неліктен?
- ✓ Қандай білім мен тәжірибе алдым?
- ✓ Мен топта/сыныпта нені қалай талқыладым?
- ✓ Тақырып бойынша басты мәселе қандай?
- ✓ Оқу/сабақ барысында өзімді қалай сезіндім?

«Ғасырлық туынды» бөлімі бойынша қорытынды сұрақтар мен тапсырмалар

1-тапсырма. «Абай жолы» романынан берілген үзінділерден бала Абайдың қандай қасиеттерін байқағандарыңды кестеге түсіріңдер. Абайдың бойындағы қасиеттер сенің бойыңда кездесе ме? Қай қасиетін өзіңе үлгі-өнеге тұтар едің?

Романнан үзінді	Абайдың қандай қасиеттерін аңғардың?
Тегінде ертекші, өлеңші, не басқа әңгімеші адамға талай уақыт тапжылмай тесіле қарап қалу Абайдың кішкентай күнінен бергі өдеті еді.	
Кішкентай күнінен ертек-әңгімені көп сүйетін бала осы жазда, тіпті, көп есітіп, көп алған сияқты.	

Қобыландының қоштасқаны, Тайбурылдың шабысы, Қазан мен Қобыландының жекпе-жегі Абайды, әсіресе елтіткендей болатын. Жатқанда көпке дейін алағызып ұйықтай алмады.	
---	--

2-тапсырма. «Абай жолы» роман-эпопеясынан мақтап сөйлеу актілерінің түрлеріне мысалдар теріп жазыңдар.

1. I жақта мақтап сөйлеу актісі: _____
2. III жақта мақтап сөйлеу актісі: _____
3. Өзін-өзі мақтап сөйлеу актісі: _____

3-тапсырма. Академик Зәки Ахметовтың «Абай жолы» атты мақаласын adebiportal.kz сайтынан оқып, Абай бейнесіне қатысты айтқан бағалы пікірлерін жинақтап жазыңдар.

Үлгі:

1. «Ақын, ойшыл Абайды жазушы басты кейіпкер етіп ала отырып, айналасына топтасқан көптеген қаһармандармен (бұлардың ішінде аса ірі тұлғалар мол) тығыз қарым-қатынас үстінде жан-жақты ашады. Абай барлық оқиғалардың арасында жүреді. Бір қарағанда оған қатысы жоқ оқиға, сурет-көріністер оған Абайдың көзқарасы не оның тікелей араласуы арқылы жаңа мазмұн, мағынаға ие болып, жарқырап шыға келеді».

2. _____
3. _____

4-тапсырма. «Абай жолы» роман-эпопеясы бойынша ізденіс жұмысын жүргізіңдер.

1. «Абай жолы» романындағы мақал-мәтелдер.
2. Эпопеядағы тұрақты сөз тіркестері.
3. Романдағы салт-дәстүрдің көрінісі.

5-тапсырма. Абай дүниеге келген әйгілі Шыңғыстау өңіріне (abay-museum.kz/) виртуалды саяхат жасаңдар. Романдағы географиялық атаулардың мәнін ашыңдар.

Үлгі:

Романдағы географиялық атаулар	Географиялық атаулардың мәні
Ақшоқы	ШҚО Абай ауданының солтүстігіндегі таулы мекен. Абайдың қыстауы орналасқан.
Жидебай	Абайдың атақонысы. Қарауыл өзенінің жайылмасында жатқан қалың қорық.

ӘДЕБИЕТТЕГІ СЫН-САРЫН

Әдебиет – қай кезде де адам жанын ізгілікке бастайтын ерекше өнер. Әдебиет өнердің ерекше түрі ретінде өзі бейнелеп отырған дәуірдің, заманның сарынын, тынысын береді. Әдебиет – адамның өзі өмір сүріп отырған ортасын көркем түрде бағалаудың құралы. Адамның рухани дүниесінің биікке, асқақтыққа ұмтылуы қандай маңызды болса, көркем ойлау арқылы өзіне және қоршаған дүниеге сыни баға бере алуы да маңызды. Сөз арқылы дүниенің көркем бейнесін санасына құйған адамның сыни ойлау, бағалау мүмкіндігі де кеңеймек. Өзін дұрыс бағалай алатын адам ғана болашақта тұлғаға айналады.



ТҮМАНБАЙ МОЛДАҒАЛИЕВ
(1935–2011)



1935 жылы 20 наурызда Алматы облысының Еңбекшіқазақ ауданындағы Жарсу ауылында туған. 1956 жылы Қазақ мемлекеттік университетінің филология факультетін тамамдаған.

Тұңғыш өлеңдер жинағы 1957 жылы «Студент дәптері» деген атпен жарық көрді. Орыс және батыс классиктерінің, сондай-ақ туысқан республикалар ақындарының өлеңдерін қазақ тіліне аударған. Оның «Құстар қайтып барады» (музыкасы Н. Тілендиевтікі), «Бақыт құшағында», «Әнім сен едің» (музыкасы Ш. Қалдаяқовтікі), «Ертіс вальсі» (музыкасы Б. Жамақәевтікі), «Шақырады көктем» (музыкасы Ә. Бейсейітовтікі) атты өнге жазылған өлеңдері халық арасына кең тараған. Ол Дж. Байрон, М.Ю. Лермонтов, Т.Г. Шевченко, О.Т. Туманян, С. Канутикян, Ғ. Ғұлам, Р. Ғамзатов, Д. Жалсараев және т.б. ақындардың шығармаларын қазақ тіліне аударды.

Ақынның 1990 жылы 13 томдық шығармалар жинағы, 2004 жылы 14 томдық шығармалар жинағы жарық көрді. 1992 жылы Физули атындағы Халықаралық түркі дүниесі ақындары сыйлығы тапсырылды. Тұманбай Молдағалиев шығармашылығының ең басты ерекшелігі – оның өлеңдері сезімге толы. Ақынның «Қош, көктем», «Жаңа дәптер», «Жүрек ояу қашанда», «Махаббат оты сөнбейді», «Жүрегім менің сапарда», «Мен де жиырма жаста едім», «Жүректегі жазулар» т.б. жыр жинақтарын жазды.

Ақын Мұсафар Әлімбаев: «Бұнымен қатар, Тұманбай – ойшыл ақын. Біздің қазақ халқының маңдайына біткен ойшылдық, толғампаздық, сонау ұлы жыраулардан басталады ғой. Сол дәстүрді жалғастырушылардың біреуі – Тұманбай», – деп баға береді.

Ақынның әр жылдарда шыққан «Көмила» (1960), «Құралай» (1961), «Алатау қызы» (1964), «Зулайды күндер» (1966), «Жаңа дәптер» (1967), «Шақырады жаз мені» (1969), Таңдамалы шығармаларының үш томдығы; «Жаз да өтіп барады» (1996), «Сарыала күз келгенде» (2000), «Туған елім – тірегім» (2001), «Сағындырған көктемдер» (2002), 14 томдық шығармалар жинағы (2004), II томдық өлеңдер жинағы (2005), «Шыңдағы гүлдер» (2006), «Қар жауып тұр» (2008), «Ұмытпа мені» (2009) және т.б. жинақтары бар.

...Қазір кемеліне келген тұста көптеген өлең кітаптардың авторы болған Т. Молдағалиев – поэзиямыздағы көрнекті, мерейлі ақын.

Қалижан Бекхожин

Бір нәрсе анық, ақиық ақынның өзі өлгенімен, сөзі өлмейді. Тұманбай Молдағалиевтің азаматтық қасиетіне қайырылсақ, ол жарық дүниеге қара көзілдірікпен емес, махаббат көзімен қараған, сымбаты бөлек сұлулықтың сырын ұққан жаны жайсаң жан! Ақындығын айтса – құйылып түскен құйма талант.

Сәбит Досанов

Теория

ПОЭЗИЯЛЫҚ ЛЕКСИКА – өлең-жырларда, поэзия туындыларында қолданылатын сөз қоры, тіл байлығы. Бұл тұрғыдан қарағанда, әр сөздің мағыналылығы, мәнділігі және бейнелілігіне, сөз сұрыптау, іріктеу, таңдамалысын тану, шебер қиюластыру, сөз інжуін жарасымды қолдану шеберлігіне айрықша назар аударылады.

Сөз өлемінде халық тарихы, оның ырым-нанымдары, салт-жоралары, мәдени-тарихи дәстүрлері, дүниетанымы, шаруашылық кәсібі айқын бейнеленеді. Бұған қоса ақын, яки жазушы сөздің символикалық-поэзиялық қасиеттерін, суреттілік-бейнелілік, мәнерлік-әуезділік сипаттарын мұқият ескереді. Сөйтіп, талғам таразысына салып толғанады, өлшейді. Ой сүзгісінен өткізіп, солардың ең қасиеттісін, саналысын, салмақтысын алады. Дүниені, болмысты шынайы, табиғи және әсерлі күйінде суреттеп бейнелеу мақсатында әрі шығарманың идеялық-көркемдік мазмұнына орай, ол жалпы халық тілі мен ұлттық әдеби тіл қазынасын еркін пайдаланып отырады. Сонымен қатар сөз талғау суреткердің идеялық-эстетикалық көзқарасына, өмірлік және көркемдік тәжірибелеріне, интеллектуалдық мәдениетіне, сезім-түйсік қуатына тікелей қатысты.

Серік Негимов

БАУЫРЛАР

(өлең)

Оқу мақсаттары:

11.1.2.1 әдеби шығармадағы көтерілген мәселелерді қазіргі өмірмен байланыстырып, ұлттық мүдде тұрғысынан ашу.

11.2.3.1 шығармадағы көркемдегіш құралдар мен айшықтау амалдарының қызметін талдай отырып, автор стилін анықтау.

11.3.3.1 шығарманың идеясын көркемдік-эстетикалық құндылық тұрғысынан талдап, әдеби эссе жазу.



Тірек сөздер: бауырлар, Отан, туған жер, атамекен.

Мақсатқа қол жеткізу үшін:

- ✓ өлеңді толық оқып, негізгі идеясын анықтау;
- ✓ өлеңде көтерілген мәселенің ұлттық мүдделік сипатын талдау;
- ✓ көркемдегіш құралдар мен айшықтау амалдарын талдау;
- ✓ автор стилін білдіретін негізгі оралымдарды табу;
- ✓ өлеңнің көркемдігін талдау, әдеби эссе жазу.

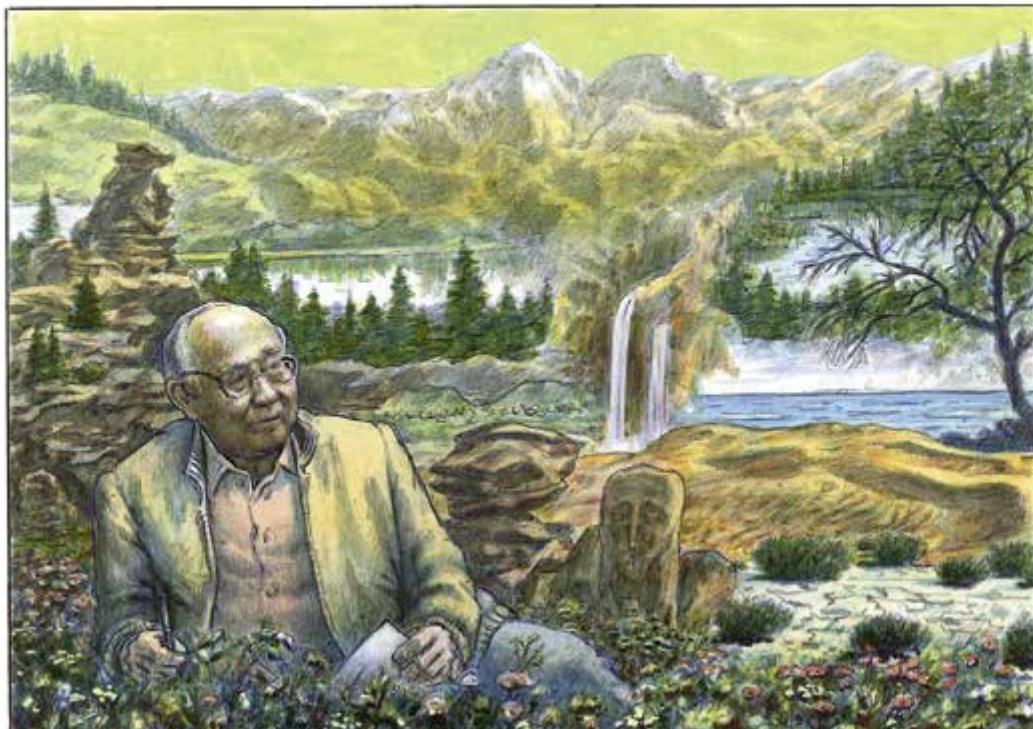
Менің жерім мына жер – сенің жерің,
Жарасып тұр сол жерге келулерің.
Осы алқапта сенің де малың жатыр,
Жайқалып тұр, шабылмай егіндерің.

Менің көлім мына көл – сенің көлің,
Сенің арқаң – көңілге семіргенім.
Жоғалмасын, ағайын, жоғалмасын,
Жетем деген сол көлге сенімдерің.

Менің тауым мына тау – сенің тауың,
Ақбас шыңын алты ай жаз жуған жауын.
Жалғыз рет көрсең де тірлігіңде,
Мүмкін емес сол тауды сағынбауың.

Туы да бір ішетін суы бірдің,
Өуреледі бұл жерден қуып өркім.
Мына орман менікі, сен де соның
Ағашынан үйіңе уық алғын.

Көрдің бәрін, көп түсті жан да азапқа,
Түскен кезі көп және ар мазаққа.
Тоғайдағы толғағыш құстар да ортақ,
Дүниені жайлаған бар қазаққа.



Мынау өзен менікі, ел күніге
Сүйінеді ұрпақтың ерлігіне.
Қимай кеткен сол суды аталарың,
Бетін жуып соңғы рет мөлдіріне.

Мынау теңіз менікі – сенікі ол да,
Ел ырысы дәл бүгін бекем қолда.
Өр бұтасы, ағашы туған жердің
Ыстық тарта береді екен жолда.

Желбіреді көгімде, міне, туың,
Тұлпарым да дайын тұр міне-тұғын.
Мынау үлкен мәңгілік қалаларда
Үйлерің тұр көшіп кеп кіре-тұғын.

Келші, бауырым, кешікпей кір қатарға,
Меңіреуге меңіреу тіл қатар ма?!
Мынау тауда сенің де жылқыларың
Жату керек шұрқырап күн батарда.

Жазым да ерек, биылғы күзім бөлек,
Алмам да ерек мол биыл, жүзім де ерек.
Мына көлде сенің де балаларың,
Асыр салып тал түсте жүзу керек.

Кел, бауырым, несіне жүрсің жырақ,
Ішің де ұнап тұр маған, сыртың да ұнап.
Сендердің де бір салған өндеріңе,
Бар таулары қазақтың түрсін құлақ.

Жендік біздер тіршілік күресінде,
Өні есінде еліңнің, жыры есінде.
Қай қиырға ұшсаң да, қазақ болсаң,
Абайыңды еске алмай жүресің бе?!

Жастау болсаң жайқалып, жалындап ал,
Бақыт өзі кеп сонда қолыңды алар.
Қазақ болып туғаның рас болса,
Сарыарқаға сағыныш қаныңда бар.

Туған елсіз ешқашан көгермейсің,
Кім қашанғы бұғауға көнер дейсің.
Қазақ болып туғаның рас болса,
Алматыға бір келмей және өлмейсің.

Мүлгисің бе жырыммен ұшықтасам,
Қуатым деп Сыр суын ішіпті Асан.
Қазақ болып тудым деп айта көрме,
Алатаудың басына бір шықпасаң.

Оянады көңілден қайдағы арман,
Бақыт желі ескендей жайлап алдан.
Президентім бар менің елі түгел,
Ақ киізге көтеріп, сайлап алған.

Туым биік бүгінде, нуым да әсем,
Естілер шақ кетті өтіп үнім бәсең.
Қазақпын деп айтпа сен, жан бауырым,
Алматыны тірлікте бір көрмесең.

Қауқылдасып қалдық-ау, есендесіп,
Таңнан тағы тербетті шешем бесік...
Қарсы алуға дайын тұр бауырларың,
Өз жеріңе бәрің де келсең көшіп...



Уық – кереге басы мен шаңырақты ұстастыратын ағаш.
Ақ киізге көтеру – хандық дәуірде қазақтың хан сайлау дәстүрі.
Бұғау – қылмысты адамның екі білегіне, аяғына кигізілетін, арасы шынжырмен қосылған темір шығыршық.

ОЙТАЛҚЫ

1. Өлеңді түсініп оқып, қара сөзбен баяндаңдар.
2. Әр шумақтағы тірек сөздерді белгілеңдер.
3. Ақынның осы өлең арқылы жеткізгісі келген ойын анықтаңдар.
4. Өлең неге «Бауырлар» деп аталған?
5. Өлең кімдерге арналған?
6. Ақынның бұл өлеңді жазудағы мақсаты не деп ойлайсыңдар?
7. Ақын дүниежүзіндегі қандас бауырларымызға қандай өтініш, тілек білдіріп отыр?

ОЙ БЕЙНЕЛЕУ

1. Топпен бірге өлеңге сатылай кешенді талдау жасаңдар.
 1. Авторы.
 2. Жанр түрі.
 3. Тақырыбы.
 4. Негізгі ойы.
 5. Шумақ.
 6. Тармақ.
 7. Бунақ.
 8. Буын саны.
 9. Ұйқас түрі.
 10. Көркемдегіш құралдар.
 11. Сөздік.
 12. Тәрбиелік мәні.
2. Өлеңдегі ақынның көтерген мәселесін жұптасып анықтап, кестені толтырыңдар.

Өлеңде көтерілген мәселе	
Мәселені ашып тұрған шумақтар	
Көтерілген мәселеге өзіндік көзқарасымыз	

3. Өлеңдегі патриоттық идеяны танытатын шумақтарды теріп жазып, автор бейнесіне жоба жасап қорғаңдар.
4. «Бауырлар» өлеңіндегі көркемдегіш құралдар мен айшықтау амалдарының қызметін топпен бірге талдай отырып, автор стилін анықтаңдар. Өлең бойынша «Жазушы тілінің сөздігін» құрастырыңдар.

Тілдік ерекшеліктер	Өлеңнен мысалдар
Көркемдегіш құралдар	
Айшықтау амалдары	

Шешендік сөз оралымдары, афоризмдер	
Антонимдер	
Фразеологизмдер	

5. Т. Молдағалиевтің «Бауырлар» өлеңі мен О. Асқардың «Шетте жүрген бауырларға» өлеңіндегі ортақ бағыт, жалпыадамзаттық құндылықтарды анықтап, талдау жасаңдар.

Т. Молдағалиев. «Бауырлар»	О. Асқар. «Шетте жүрген бауырларға»
Тақырыбы, негізгі ойы	
Көтерген мәселелері	
Өлеңнен көрінетін құндылықтар	

ОЙ ЗЕРДЕЛЕУ

1. Ақынның әлемнің әр түкпірінде жүрген қандас бауырларымызға айтып отырған өтініш, тілектерін негізге ала отырып, өзіңнің тілегіңді білдір.

Автордың тілегі	Менің тілегім

2. – *Мұлгисің бе жырыммен ұшықтасам,
Қуатым деп Сыр суын ішіпті Асан,* – деген үзіндідегі тарихи шындықты өмірмен байланыстырыңдар. Асан-қайғының ұзын аққан Сыр бойын көргенде: «Басы байтақ, аяғы тайпақ қоныс екен, Қаратауды жайласам, Сырдың бойын қыстасам, қоныс болуға сонда ғана дұрыс екен» деген сынын негізге алыңдар.
3. «Авторға хат жазу» әдісімен қандас бауырлар атынан авторға хат жазыңдар.
4. Берілген үзіндіні тыңдап, есте қалған шумақтарды қарасөз түрінде жазыңдар. Ұақыт – 15 минут.

ОЙ ТҮЙІН

- *Туған елсіз ешқашан көгермейсің,
Кім қашанғы бұғауға көнер дейсің,* – деген жыр жолдарындағы ойды тереңдете отырып, әдеби эссе жазыңдар.

Кері байланыс. «Үш минуттық эссе».

- Бүгінгі түсінгендеріңнің ішінде ең маңыздысы не?
- Қай сұрақ есіңде қалды?
- Сен үшін ең қиын, түсініксіз болған не?

ТАЛАСБЕК ӨСЕМҚҰЛОВ
(1955–2014)

Қазіргі қазақ өнерінде өшпес із қалдырған жазушы, кинодраматург, күйші Таласбек Өсемқұлов 1955 жылы 1 тамызда Шығыс Қазақстан облысы Аягөз ауданы Ақтоғай стансасында дүниеге келген. Жеті жасынан бастап нағашы атасынан дәстүрлі музыкалық білім алып, өнші Кәрім Баймұратовтан, домбырашы Ғазиз Нұрпейісовтен домбыра өнерін меңгерген. 1976–1980 жылдары Алматы қаласындағы Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогика университетінің қазақ филологиясы факультетінде оқыған. Прозалық шығармалар мен сценарий жазумен студент кезінен бастап айналысқан.



Т. Өсемқұловтың әдебиет, музыка, бейнелеу өнері, кино, дәстүрлі өнер, тарих, этнография, мифология салаларындағы шығармалары қазақ оқырманының өзін-өзі тануына және рухани түлеуіне негіз болды. Республикалық баспасөзде «Атайы», «Көрі ат», «Арылу» сияқты өңгімелері, «Шымдан» повесі және музыканттардың өміріне арналған «Талтүс» романы жарық көрген. «Көкбалақтың өлімі», «Біржан сал», «Құнанбай», «Жезтырнақ», «Алматы – Астана», «Тұмар падиша» сынды киносценарийлердің авторы.

2003 жылы «Талтүс» ғұмырбаяндық романы жарық көрді. Романда жазушының балалық шағындағы естеліктер берілген. Дала даналарының мектебіндегі асыл мұрамыздың, ұлттық құндылықтарымыздың жоғалып бара жатқандығы туралы жазушы қынжыла жазады. Роман АҚШ-тың Индиана университетіне қарасты Three String Books баспасында «A Life At Noon» деген атпен ағылшын тілінде жарық көрді. Жазушының бұл романы орыс, ағылшын, француз, испан, қытай және араб тілдеріне аударылған.

Таласбек Өсемқұловтың республикалық баспасөзде қазақ және орыс тілінде түрлі әдебиет, мәдениеттану тақырыптарына арналған бірқатар мақалалары жарық көрген. 1973 жылы «Байжігіт күйлері» деген жеке гранд-дискі Бүкілодақтық «Мелодия» фирмасынан шықты. «Мәңгілік сарын» антологиясына 20-дан астам, «Қазақтың мың күйі» (2009) антологиясына 40-тан астам күйі енген. 2010 жылы Парижден «Тәттібеттің мұрасы» деген CD дискісі шыққан.

Республикалық халық аспаптар мұражайында, «Жазушы» баспасында, Алматыдағы Құрманғазы атындағы Қазақ ұлттық консерваторияда қызмет еткен.

Қаламгер пікірі

Таласбек өмір-тіршілікті тым жақсы білген, өмірлік те, өнерлік те білімі мен тәжірибесі бай жазушы болғандықтан да, шығармаларының барлығында дерлік оқырмандары үшін бейтаныс кеңістіктер ашылады. Бұл кеңістіктер, әсіресе өнер, оның ішінде, дәстүрлі өнер, тарих, этнография, мифология салаларындағы еңбектерінде ауқымдана түседі. Оны өз ұлтының тағдырын әлемдік өркениетпен бір аяда қарастыра отырып, ұлттық бейресми тарихымыздағы көптеген ақтаңдақтарды ашқан, баламалы нұсқалар ұсынған үлкен тарихшы деуге болады. Оның көркем шығармаларын былай қойғанда, әлемдік өркениеттер туралы эсселері; әлемдік тарихтан жазған Мысыр пирамидалары, тамплиерлер туралы, Бабылдың күйреуі туралы, Сион пайғамбарларының протоколдары; Томирис – Тұмар падиша туралы, сақтар мен парсылар, қаңлылар тарихы туралы; Қондыгер, Кетбұға, Шыңғысхан туралы, сондай-ақ қазақ бастан кешкен небір нәубеттердің – ашаршылық пен соғыстардың түп тарихтары туралы, тағы да басқа көптеген мақала, зерттеу, эсселері – жалпы қазақ тарихында алғаш рет соны қырынан қозғалып, жазылған тақырыптар. Жазушының прозасында, көркем эсселерінде кейінгі қазақ тарихы – Абылай хан, Құнанбай, Абай, Біржан, Төттімбет, Сүгір, Байжігіт тағы да басқа көптеген өнерпаздар тұлғаланып шықты.

Әлия Бөпежанова

Теория

ЛИРИКАЛЫҚ ШЕГІНІС – әдеби шығармада белгілі бір оқиғаны еске салу, оқиғаның тарихи уақытын айқындау мақсатында қолданылатын көркемдік тәсіл. Автордың тікелей сюжеттік баяндаудан ауытқуы; композициялық-стистикалық әдіс, бейнеленетін немесе оған жанама қатысы бар авторлық пайымдау, ойлау, пікір білдіру.

БЕКТОРЫНЫҢ ҚАЗЫНАСЫ ҚАЙЫРБОЛДЫ МЕН БЕКТОРЫ

Оқу мақсаттары:

11.1.2.1 әдеби шығармадағы көтерілген мәселелерді қазіргі өмірмен байланыстырып, ұлттық мүдде тұрғысынан ашу.

11.2.5.1 қазақ әдебиеті мен әлем әдебиетіндегі ортақ бағыт, әдеби ағым, жалпыадамзаттық құндылықтарды анықтау, талдау жасау.

11.3.2.1 көркем шығарманың жаңашылдығын ғаламдық тақырыптармен байланыстыра отырып, сыни тұрғыдан баға беру.



Тірек сөздер: таңғажайып, дүние, ет жүрек, тас жүрек.

Мақсатқа қол жеткізу үшін:

- ✓ үзіндіні түсініп оқу;
- ✓ сюжеттен ғаламдық тақырыптармен үндесетін тұстарын табу;
- ✓ өмірдегі оқиғалармен байланыстыру.

Бала кезінде ең жақсы көріп тыңдайтын ертегісі «Ер Төстік» еді. Әжесі таңғажайып хикаяны айтып болып:

– Міне, немелтайым, осындай да кеп болған екен, – дейтін күрсініп.

Түнде түсіне Ернарды құдықтың жанында ұстап алып, азапқа салған Бекторы кіреді. Оянғанда көргенін әжесіне айтатын.

– Ол жын-пері ғой, ойлама! – деуші еді бұндайда әжесі, – Құдай Бекторыны кездестіргеннен сақтасын.

Қайырболды есейіп ержетті. Әскерден кейін Алматының орталығындағы ресторанның біріне жұмысқа тұрды. Ет пен көгөніс турап,



қамыр илейтін асүйдің қызметшісі болып бастаған талантты жігіт, бес жыл дегенде түнгі ресторанның даяшысы дәрежесіне көтерілген.

Бұл егемендік алған кез еді. Ағыны қатты осы азғантай жылдың ішінде қоғам танымастай болып өзгерді. Көп адам өрге шықты, көп адам заманның тұңғиығына құлдырады. Құдайға шүкір дейтін. Тамақ тоқ, көшеге киіп шығатын бірсыдырғы киім бар. Тапқан-таянғаны қаладан төп-төуір пәтер жалдауға да, атасы мен әжесіне жәрдемдесуге де жететін. Бірақ көңілдің терең түкпірінде әлдебір мазасыз ой күнінде неше оянып жегідей жеуші еді. Бұл кезде адамдар жаппай өмірдің қызығын кешуге кіріскен. Алматының орталық көшелері қызыл-жасыл шамдармен сәулеленіп, түнгі өмір басталады. Қымбат ресторандарға қымбат автомобиль мініп келіп, түсіп жатқан, ақылға сыймас қымбат киім киіп, әшекей тағынған адамдар... Қайырболдының басы айналып қалатын. Өсіресе түнгі барларға келіп, таң атқанша отырып, шығарда ақшаны дестесімен төлей салатын бай баласы – көркем қыздар мен көрікті жігіттердің қылықтарын көргенде «апыр-ау, бесіктен белі шықпай жатып қона салған бұл қандай бақ» деп меңірейіп, бір жағы күйзеліп тұрып қалатын. Кедейшілікте, әрбір жапырақ нан санаулы жоқшылықта өткен балалық шақ есіне түседі. Пәтеріне қайтып келіп, осындай көңілсіз оймен күнін өткізген Қайырболды демалмаған күйі қайтадан кешкі жұмысқа келетін.

Әлі есінде, жұмадан сенбіге қараған түн еді. Түн ортасында, ресторанның шыққан үш бойжеткен барға келіп отырды. Валютаға ғана сатылатын қымбат коктейль алдырып, өздері ұнататын блюзді қойғызып қойып, көңіл көтерген қыздар таң ата есеп айырысқанда бармен жігітпен арада әдептен аспаған ыңғайсыз жағдай болып қалған. Қайырболды қыздардың абыржыған түрлеріне қарап, ақшаларының жетпей тұрғанын түсінген.

Біреуі бұрыннан келіп жүрген сенімді адам. Жұқа көк жібек көйлек киген сұлу қыз барменнің алдына өзінің куәлігін қойып жатқанда шыдай алмай кетті. Қыздардың жанына жетіп барған.

– Қанша жетпейді?

Бармен куәлікті көрсетті.

– Міне, куәлігін беріп тұр ғой.

– Олай болмайды, – деді Қайырболды.

Куәлікті алып, иесіне ұсынды.

– Қанша жетпейді? – деді, содан соң, барменге қарап.

Бармен ақшаның сомасын айтты. Даяшының бір айда табатын шайлығы. Қайырболдының іші удай ашыған. Бірақ айтылған сөз – атылған оқ. Сөзге келмей ақшаны санап берді.

– Рыцарьлар әлі бар екен, – деді қыздардың бірі.

Бәрі риза кейіпте күлген. Көк көйлекті қыз шығар есікте тұрып, Қайырболдыға белгі берді.

– Ыңғайсыз болды, – деген Қайырболды жанына келгенде, – міне, мынаны алыңыз.

Көркіне көз тойғандай, гауһар орнатылған ауыр алтын жүзікті жігіттің алақанына салды.

– Қойыңыз, – Қайырболды жүзікті қыздың өзіне ұсынды. – Мен сізге сенемін ғой.

Қыз жымысып күлді, бірақ жүзікті алмады.

– Мен де сізге сенемін, Қайырболды.

Жігіт қайран қалған.

– Менің атымды қайдан білесіз?

– Секрет, – деді қыз бұрылып кетіп бара жатып. – Өлі кездесеміз деп ойлаймын.

Арада екі айдай уақыт өтті. Қыз енді келмейтін шығар деп шешкен Қайырболды бір іске белін буған. Жүзікті ломбардқа апарды. Аса қымбат мүліктің ақшасына пәтер сатып алды. Бұл, әрине, адам нанбайтын нәрсе еді.

Өзірге ешкімге ештеңе айтпайын деп ұйғарды. Себебі көңілі алаң болатын. Я бақ, я сор екені белгісіз, әйтеуір түсініксіз бір нәрсенің тақап келе жатқанын сезген.

Арада төрт ай уақыт өткенде бейтаныс қыз бой көрсетті. Тағы да жұмадан сенбіге қараған түн еді. Түн ортасынан ауа барға үш қыз кірді. Қайырболды қайран қалған. Үш қыздың үшеуі сол өткендегідей киінген. Содан соң, таң ата тағы да... барменмен шағын дау-дамай болды. Қайырболды күліп, қыздардың жанына келген.

– Сіздерді құтқару менің мамандығыма айналған сияқты. Қанша жетпей тұр?

Бармен калькуляторға қарады.

– Үш жүз қырық доллар.

Бұл жолы ақшасы көп Қайырболды жап-жаңа жүз долларлық төрт банкнотты барменнің алдына тастай салды.

– Артығын ал, – деді бармен.

– Кетерде аламын, – деді Қайырболды.

Қыздардың біреуі бұның қолын қысқан. – Рақмет сізге. Сіз нағыз жігітсіз.

– Оқасы жоқ, – деді Қайырболды.

– Сізбен оңаша сөйлесуге бола ма? – деді көк көйлекті қыз.

Қайырболды кезекті клиентке қызмет көрсетті де, үсті-басын түзеп, сыртқа шықты. Қыз есіктің алдындағы орындықта отыр екен.

– Менімен әңгімелесуге уақытыңыз бар ма? – деді Қайырболды қасына келіп жайғасқанда.

– Иә, – деген Қайырболды, – мен боспын. Жұмыс аяқталды десе де болады.

– Олай болса жүріңіз, қыдырып қайтайық, – деді қыз.

Екеуі опера театрының жанындағы паркті аралап, ұзақ жүрген. Жазғы таң. Ауа қоңырсалқын.

– Сізге рақмет, – деді қыз:

– Міне, бізді екінші рет құтқарып жібердіңіз.

Қайырболды күлген.

– Мен сіз тағы да бір жүзік берейін деп тұр екен десем.

Қыз да күлді.

– Жоқ, бұл жолы ондай жүзік бере алмаймын.

Екеуі скамейкаға отырды.

– Ал, енді менің бір сұрағым бар, – Қайырболды қыздың жүзіне бажайлай қараған, – мен сіздердің ақшаларыңыздың жетпей қалғанына ешқашан сенбеймін. Сіздің тастап кеткен жүзігіңіз қанша тұрады, білесіз бе?

– Білемін, – деді қыз әлдебір нүктеден көз алмаған күйі. – Сегіз миллион доллар.

Қайырболды түршігіп кеткен. Қыз басын көтеріп, күле қарады.

– Сондай-ақ әлемдегі ең асыл, ең қымбат әшекейлерді есепке алатын каталогтардың бірде-біреуінде ол жүзіктің жоқ екенін де білемін.

Қайырболдының жүрегі әлдебір жамандықты сезіп сыздай ауырған. Алыстан талықсып бір қорқынышты әуен естілгендей болды.

– Олай болса... осындай қымбат мүлік иесінің... бір фужер коктейльге ақшасы жетпей қалғанын қалай түсінуге болады? Сіз кімсіз өзі?

Қыз үндемеген күйі төмен қарады.

– Жауап беріңіз, – деді Қайырболды.

Кенет қыз... бұның жүзіне тағы да күле қараған.

– Айтпақшы, пәтеріңіз құтты болсын.

– Қайдағы пәтер? – деді Қайырболды.

– Жүзіктің ақшасына сатып алған пәтеріңізді айтам, – қыз шалқая бере сақылдай күлген.

Алдау мен арбау туралы, жырынды алаааяқтардың аңғал адамдарды түрлі пәлекетке ұрындырып кететіндігі туралы әңгімелерге қанық Қайырболдының ойы сан-саққа жүгірді. Мынау алдында отырған қыз әлдебіреуге қызмет қылып жүрген көззап. Біреулер бұны құртпақ болып осы қызды жалдаған. Жүзікті бұған әдейі берген. Енді осылайша ілдіріп алып, өмір бойы бопсалап қызметіне жүргізбек. Осылайша қор қылмақ.

– Қателесесіз, – деді қыз. – Мені ешкім де жұмсаған жоқ.

Қайырболды тағы да қайран қалған.

– Мен сізге ештеңе айтқам жоқ қой.

– Айттыңыз не, ойладыңыз не, бәрібір емес пе?! – Қыз суық жымыған. – Ең бастысы, көңіліңізде тұр.

Бұл қыз адамның ойын оқи алатын болып шықты. Шарасы таусылған Қайырболды енді жалынуға көшкен.

– Айналайын қарындас, айтыңызшы, сіз кімсіз? Менде неңіз бар?

Бұл арандатуыңыздың мағынасы не? Сізге не керек?

Қыз тағы да жұмбақ жымыған.

– Өзірге секрет. Уақыты келгенде естисіз.

Қайырболды орнынан айғайлай көтерілген.

– Слушай, атаңа нәлет хайуан! Жоғал әрі! Мен қазір милиция шақырам!

– Милиция дейсіз бе? – Қыз Қайырболдының жүзіне бажайлай қараған. – Мынауыңыз жақсы идея екен. Шақырсақ, шақырайық. Мен жүзігімнің ұрланғандығы жайлы арыз берем.

Қайырболды орындыққа сылқ етіп отыра кетті.

– Мен сені іздеп келдім, Қайырболды, – деді қыз аяқастынан «сенге» көшіп, – жүзіктен басталып төрт айға созылған хикаяның бар сыры осы-ақ.

Қайырболдының көзінен қос тамшы жас сорғалап түскен.

– Сіз мені құртуға келгенсіз ғой, – деді дауысы қалтырап.

– Жо-жоқ, – деген қыз бұны иығынан сипап, – жүзік турасында қорықпай-ақ қой. Бопсаға бопса қылып айта салғаным ғой. Ұмыт оны.

Түнгі кафе-бардан көңіл көтеріп шыққан бірнеше адам жандарынан өткен. Қыз үндемей қалды. Қайырболдының көз алдына бүкіл өмірі елестеп өткен.

– Тыңдасаңыз, айтайын, – деді қарлығып: – Мен... Өке-шешеден ерте жетім қалып, ата-әжемнің қолында өстім. Кедей болдық. Ит басына іркіт төгілген заманда қара нан, қара сумен отырушы едік. Ақырында ержеттім. Тәуір кәсіпке іліндім. Жолым ешқашан оңай болған емес. Басқаға өзінен өзі келе салатын нәрсе маған жүз есе қиынға түсетін. Өмір бойы өзімнің талабыммен, өзімнің адал еңбегіммен ғана нан тауып жүрген адаммын.

Қыз сөзді бөлмей тыңдаған.

– Жалғанды жалпағынан басқандарға емес, маған келіп ұрынғаныңыз қалай?! Жарайды, міне, азғантай ғана тіршілігім бар. Өбден қартайған, қорғансыз атам мен әжем бар. Қаланың түбінде тұрады. Егер мен кетсем, олар өледі де қалады. Көне, қаматыңыз, айдатыңыз.

Қыз үндеген жоқ.

– Менің бар жазығым, жетпей тұрған ақшаңызды төлеп бердім. Мен не қылдым сізге? Өлде жақсылыққа қайтарған жақсылығыңыз осындай ма?

Қайырболды айтарымды айттым, енді не істесең де, өзің біл дегендей қыздың бетіне қараған. Қыз бұның қолының үстіне қолын қойды.

– Мен сені сол себепті іздеп келдім ғой, Қайырболды. Енді менімен жүр.

Қыз орнынан тұрды.

– Қайда? – деді Қайырболды.

– Менің үйіме, – деді қыз.

Медеуге баратын жолдың оң қапталындағы қымбат аудандардың бірінде тұрады екен. Екеуі таксиден түсіп, қалың бақтың арасымен бұлдырап ұзақ жүрген.

– Міне, келдік, – деді қыз, патшаның сарайына бергісіз үш қабат зәулім үйдің ауыр есігін ашып жатып.

Ақ, қара, сары, қызыл мәрмәр діңгектер, әр бұрышта зүбәржаттан қашап жасаған алып вазалар, төбеден салбырап тұрған алтын люстралар. Ат шаптырым залда кем дегенде жүз адам сыятын үстел. Ақ дастарқанның үсті қисабы жоқ тамақтың, шараптың түрлері... Қайырболдының көзі бұлдырап кетті.

– Үй өзіңдікі, – деді қыз, – қалаған уақытыңда келесің, қалағаныңша жайлайсың.

Екеуден екеу отырып жақсылап тамақтанған.

– Ал енді мән-жайды түсіндіріңіз, – деді Қайырболды сөл шалқайыңқырап отырып, – мені бекерден-бекер әкелмеген шығарсыз бұл жерге.

Қыз орнынан тұрды.

– Ер соңымнан.

Екеуі ұзын дәлізбен жүріп, жер астындағы қабатқа түсті. Қызыл ағаштан шауып шыңылтырмен қапталған ауыр есік өзінен-өзі ашылған. Бұлар күңіреніп тұрған тағы бір үлкен бөлмеге кірді. Самаладай жарық. Қабырғаны жағалай орнатылған қисапсыз сөрелер. Биікке қанша кететіні, бөлменің алға қарай қанша созылатыны белгісіз.

– Бұл бөлме осылай созылып барып гиперкеңістікке, яғни шексіздікке кетеді, – деді қыз.

Қайырболды жан-жағына үрейлене қарады.

– Ал енді танысуға болады, – қыз жақындап келіп, Қайырболдының көзіне көзін қадаған. – Мен Бекторымын.

Қайырболды үндемей тұра берді.

– Иә, иә, сол баяғы перінің қызы Бекторымын, – деген қыз, адамның ойын оқитын әдетімен. – Өжең талай айтып берген «Ер Төстік».

– Мен сізден шаршадым, – деді Қайырболды, – қорыққаннан шаршадым.

– Қорқатын себебің – сенде жүрек жоқ, – деді Бекторы.

– Менің жүрегім ешқайда кеткен жоқ, – деді Қайырболды түршігіп, – өзімде.

Бекторы сәл үнсіз қалды.

– Қазақта қорқақ адамды жүрегі жоқ адам дейді, менің айтайын дегенім осы ғана, – деген содан соң, – әрине, сенде жүрек деп аталатын нәрсе бар. Бірақ сендегі жүрек тек қанды ары-бері айдайтын мүше ғана. Ертеңгі күнді ойлап сарғайған, бітпес үрейден әбден жансызданған бір жапырақ ет қана.

– Осы, адамның жүрегі деген қызық нәрсе, – деген тағы да Бекторы, – өзі бар, өзі жоқ. Өзі жоқ, өзі бар.

– Сөзіңіз жұмбақ, – деді Қайырболды, – бірін түсініп, бірін түсінбей тұрмын.

Бекторы көңілсіз жымыды.

– Айтайын дегенім, жүрек бар болғанда – жоқ. Ол, өзі жоқ болғанда ғана бар.

Қайырболды Бекторының жүзіне таңдана қараған.

– Мысалы, осы сені-ақ алайықшы. Сен өзіңмен бірге даяшылықта жүрген қызды сүйесің. Есің кете сүйесің. Өрбір жүрген жүрісін, әр сөйлеген сөзін тамашалап, елжіреп тұрасың. Бірақ сөз айтуға батпайсың. Себеп? Себеп, кеудеңдегі жүрек деп аталатын зиянды мүше айтқызбайды, асықтық сөзіңді, яғни жүрегің бар, бірақ жоқ. Мысалы, талай рет әлі жеткен адамдар көшеде саған тілі тиді, қиянаттап кетті. Өзің жұмыс істейтін түнгі ресторанда бай клиенттер талай рет қорлап, жәбірлеп кетті. Сен осының бірде-біреуіне жауап қата алмадың. Неге? Өйткені кеудеңдегі жүрек деп аталатын түкке де керегі жоқ нәрсе тіліңді байлады, айтқызбады. Яғни жүрегің өзі бар, өзі жоқ. Сенің басыңнан өткен азғантай өмірің – кеткен есе мен кек, тапталған арманның тарихы.

Бекторының бет қаратпай сөйлеген сөзінен есеңгіреп қалған Қайырболды қабырғаға сүйенген.

– Ешкім де... менің ішімді... бұлай ақтармап еді.

Тағы да үнсіздік орнады.

– Ал сол жүректі... бар қылу үшін не істеу керек? – деді бір кезде Қайырболды.

Бекторы шорт кесті.

– Бар қылу үшін ол жүректі жоқ қылу керек!

Қайырболды Бекторыға бұрылған.

– Яғни...

– Яғни, ол жүрегіңді маған беруің керек, – деді Бекторы.

– Қалайша? – Қайырболды тағы да аңырып қалған. – Мен өліп қалмаймын ба?

– Ұғыспадық, – деді Бекторы. – Біз қазір фәни дүниеде тұрған жоқпыз. Осыны қалай түсінбейсің?

– Сонда біз қайдамыз? – деді Қайырболды. – Мына үй... мына байлық...

– Сен осы үйдің табалдырығын аттағанда-ақ фәниден кеткенсің, – деді Бекторы. – Сен қазір өңіңде емессің. Анықтап айтатын болсам, біз қазір сенің түпсанаңда отырмыз.

– Ішімде осынша салтанат бар екеніне ешқашан сенбес едім, – деді Қайырболды дауысы дір етіп.

– Сендер, адамдар, өздеріңді өздерің білмейсіңдер. Түк те білмейсіңдер. Осы бүкіл дүние, не керектің барлығы, бүкіл ғарыш өздеріңде екенін, өздеріңнің іштеріңде екенін білмейсіңдер. – Бекторы тақау келді:

– Сонымен жүрегіңді маған бересің ғой?

– Ал орнына? – деді Қайырболды.

– Ал орнына мәрмәр жүрек салып берем, – деді Бекторы, – мен сенің жүрегіңді кеудеңнен ауыртып алайын деп жатқам жоқ. Мәрмәр жүрекке келіссең болды. Сол сәтте жүрегің өзінен-өзі маған көшеді.

Бекторы сөрелерді аралап кетті.

– Міне, қара. Мынау – өзің білетін адамдардың жүректері. Мынау – сен жұмыс істейтін ресторанның бастығының жүрегі.

Қайырболды қыздың соңынан еріп отырып, қайран қалғаннан танбады. Банкілерде әлдебір сұйықтың ішіне салынған жүректер. Бекторы иелерінің аттарын атап келе жатыр. Қайырболды өзі танитын бірнеше кеденші офицерлердің, полиция қызметкерлерінің, жұмыс бабымен алдарына барған тағы да талай үлкен шенеуніктердің жүректерін көрді. Олардың адамға деген аяусыздығының, зорлық-зомбылықтарының сырын енді түсінген. Адамдардың бір-біріне неге қиянат жасайтынын ұққан.

– Міне, барлығының жүрегі осы жерде деуге болады, – Бекторы сөрелерді иегімен нұсқады. – Мәрмәр жүрек ыңғайлы. Бірді-екілі адам болмаса, өзінің тірі жүрегін іздеп келген ешкім жоқ.

– Барлығы болғанда қалай? – деді Қайырболды. – Бұл жерде қанша адамның жүрегі тұр?

– Әлмисақтан, дүние жаратылғаннан бергі адамдардың барлығының жүрегі, – деді Бекторы. – Бүгінде көзі тірі адамдардың барлығының

жүрегі осы жерде десе болады. Сен сияқты азғантай ғана адам өз жүректерімен жүр.

– Ал өз жүрегіммен қалсам ше? Жүрегімді сізге бермесем ше? – деді Қайырболды.

– Өзің білесің, – деді Бекторы, – өз қалауыңда. Байырқа мен байлықта болғың келсе, жүрегіңнен құтыл. Бүгінгі бостандық, бүгінгі азаттық пен еркіндік – ақшада. Азат болғың келсе, ерікті болғың келсе, жүрегіңнен құтыл. Ал қалған күніңді кіріптарлықта, құлдықта өткізгің келсе – осы жүрегіңмен қал. Қайталап айтайын, бәрі де өз қалауыңда.

Қайырболды қинала ойланып тұрып қалды.

– Түсінем, – деді Бекторы, – мүрсат берейін. Шыға тұрайын.

Бекторы шығып кетті. Қайырболды екі қолымен шекесін сығымдап, меңірейіп қанша отырғанын білмейді.

– Ата-бабаның аруағы, көмектессеңдер, қайда қалдыңдар? – деді ақырында тістеніп. – Міне, мен аяныңды, жәрдеміңді күте-күте шаршаған жетім қозы, өз несібемді татуға кеттім.

Содан соң есікке қарап, қатты дауыстаған.

– Бекторы, мен дайынмын!

– Келісетініңді білдім ғой, – деді Бекторы кіріп келе жатып.

– Не істеу керек? – деді Қайырболды.

– Ештеңенің де керегі жоқ, – деді Бекторы, – келіссең болды.

Қайырболды оң қолын кеудесіне қойды.

– Келістім.

– Жеткілікті, – деді Бекторы, – жүрегің менде.

Екеуі салтанат бөлмесіне қайтып келген.

– Менің үмбетім болдың, – деді Бекторы, – енді біз осыны тойлап, көңіл көтереміз.



Әлмисақтан – ертеден, бұрыннан, баяғыдан.

Үмбет – қостаушы, ізін жалғастырушы, қарауындағы.

ОЙТАЛҚЫ

1. Үзінді мазмұнымен танысып, тақырыбы мен идеясын анықтаңдар.
2. Шығарма қандай үлгіде жазылған? Тілдік және жанрлық ерекшелігін анықтаңдар.
3. Оқиға желісі бойынша негізгі оқиғалар тізбегін құраңдар.
4. Шығарманың негізгі кейіпкерлері кімдер? Қысқаша сипаттап беріңдер.
5. Әңгіменің қазіргі өмірмен байланысы, өзектілігі туралы пікірлерің қандай?

ОЙ БЕЙНЕЛЕУ

1. Шығармадағы автордың ойы мен көтерілген мәселені топпен бірге анықтап, кестені толтырыңдар.

Автордың ойы	
Шығармада көтерілген мәселе	
Көтерілген мәселеге өзіндік көзқарасымыз	

2. Өңгімедегі мәңгілік құндылықтар туралы «Түске айналған фантастикалық шындық» тақырыбында шығармашылық жұмыс жазыңдар.
3. 1-жұл – Қайырболды бейнесі, 2-жұл – Бекторы бейнесі бойынша «Көркем шығармадағы кейіпкер портреті» кестесін толтырып, жұптасып талқылаңдар.

Түр-келбеті	
Мінез-машығы	
Өскен ортасы, тәлім-тәрбиесі	
Іс-әрекеті, сөйлеу мәнері	

ОЙ ЗЕРДЕЛЕУ

1. «Бекторының қазынасы» туындысында қай кейіпкер ұнады? Қандай іс-әрекеттерімен немесе қасиетімен көзге түсті? Ойыңды «ПОПС формуласы» арқылы білдір.
Менің ойымша, ...
Мен оны ... деп түсінемін.
Мен оған ... деген деректер, мысалдар келтіре аламын.
Мен ... деген қорытынды шешімге келдім.
2. Өңгімедегі ойлардың қазіргі замандағы өзектілігін түйіндеңдер. Осы шығарма арқылы жазушыға қандай баға беруге болады?

ОЙ ТҮЙІН

1. Өңгімеден алған әсерлеріңді бөлісіңдер.
2. Шығарманың жаңашылдығына сыни тұрғыдан баға беріңдер.
Маған ұнағаны ...
Мен үшін ерекше әсер еткен ...
Менің көңілімнен шықпағаны ...
Менің оқырмандарға берер кеңесім ...

Шығарма несімен ұнады?	Сабақтан алған әсерің	Түйінді ой

ҚАЙЫРБОЛДЫ-САҒЫНДЫҚ ПЕН БЕКТОРЫ

(жалғасы)

Оқу мақсаттары:

11.1.3.1 көркем шығармадағы кейіпкерлер жүйесін жинақтау мен дара-лау арқылы өмір шындығын көрсету.

11.2.1.1 әдеби шығарманың композициясын, жанрлық ерекшеліктерін айқындап, уақыт пен кеңістік тұрғысынан талдау.

11.3.4.1 шығарманы идеялық жағынан мазмұндас өлем әдебиеті үлгі-лерімен салыстыра талдап, әдеби сын жазу.



Тірек сөздер: байлық, ақша, мол қазына, адамгершілік, өзін жоғалту, өзін іздеу.

Мақсатқа қол жеткізу үшін:

- ✓ уақыт пен кеңістік ұғымын қайталау;
- ✓ көркемдік құндылығын білдіретін сөздерді анықтау;
- ✓ басқа да осы өңгімеге ұқсас шығармалармен салыстыру;
- ✓ әдеби сын жазуға дайындалу.

Көзін ашып, өзінің қайда екенін түсінбей ұзақ жатқан. Ақырын тұрып жан-жағына қарады. Аэровокзалдың жанындағы жұпыны пәтеріне мүлдем ұқсамайды. Үйді қарап шықты. Он бір бөлме екен. Бір-біріне ұқсамайды. Бөлменің біреуі қымбат таспен қапталған болса, біреуі заты түгіл аты да белгісіз ағашпен көмкерілген. Бірнеше жерде телефон аппараттары тұр. Ванна көздің жауын алатын қара мәрмәрмен безендірілген. Ат шаптырым асүй. Үстел үстінде бір шиша тұр. Бірден таныды. Бұл – жұмыс істейтін түнгі ресторанның бай клиенттері ғана ішетін қымбат шарап. Бір бокал шарапты қағып салған. Басы лезде шайдай ашылды. Осы кезде телефон шыр ете қалды. Ақырын алып құлағына тосқан.

– Алло.

– Бұл Қайырболды мырза ма екен? – деді ар жақтан Бекторы.

Қайырболды қуанып кетті.

– Иә, мен, мен ғой. Бір жұмбақ сарайда жатырмын.

– Ол сенің үйің, Қайырболды, – деді Бекторы, – залдағы үстелдің үстінде үлкен сары сөмке жатыр ғой. Құжаттың барлығын соның ішінен тауып аласың. Керек қылғанда мені ойласаң болды, жетіп келем. Ал жайла үйіңді. Жаңа өмірдің қызығын көр.

Телефон сырт етіп өшті.

Қайырболды сары сөмкенің ішіндегі қағазды үстелдің үстіне төге салып, шетінен қарай бастаған. Заңдастырылған үйдің құжаты. Содан соң... содан соң «Меркурий» халықаралық қаржы жүйесінің депозиттері, швейцар банкісінің депозиттері. Депозиттер, депозиттер, депозиттер... Қайырболды жан-жағына ұрлана қарады. Өзінен басқа ешкім жоқ. Түс көріп отырған жоқ па деп өзін-өзі шымшып көрді. Өңі. Өңінде болып жатыр!

Үстел үстіндегі калькуляторды алып, депозиттерді есептегенде ақылға сыймайтын миллиондаған доллар болып шықты.

– Болды! – деді айғайлап. – Қош бол, кедейлік, құрдымға кет, жоқшылық!

...Жаңа өмірін меншік иеленуден бастады. Өуелі өзі жұмыс істейтін ресторанды қаланың маңайындағы, алыс аймақтардағы, ет, көгөніс, жеміс-жидек өндіріп, өсіріп жеткізіп тұратын шаруашылықтарымен қоса сатып алды. Кезінде өзіне теперіш көрсеткен басшыларды, өзіне ұнамайтын адамдарды әй-шайға қарамай жұмыстан босатты. Ешкім қарсылық қылмаған, құжаттарын алып, үн-түнсіз кете берген. Сол күні бұның қол астына келіп ресторанның директоры болып бекітілген Сәрсен деген досы қарсыласып көрмек болды.

– Қайырболды, «Кең болсаң, кем болмайсың» деген, кешіре салсаң қайтеді, – деген досы.

– Бұрынғы жаудан адал дос жоқ, есінде болсын.

– Көбінің бала-шағасы бар дегендей.

– Олар кімді аяпты? – деді Қайырболды күліп. – Керек болса, сені де қызметтен босатам. Бар, жұмысыңды істе.

Содан соң жанына шетелдің тілдеріне жетік, жөн білетін бірнеше адамды алып, дүниені аралап, сайранды салды. Аз жылдың ішінде бармаған жері қалмады. Париж, Лондон, Рим, Мадрид, Амстердам... Мұхиттан өтіп, Нью-Йорк, Токио, Гонконгқа барды... Өлемдегі ең ірі буржуазиялық курорттардың көбінде болды... Қызық үшін Ресей олигархтары таңдап алған Куршевельде екі апта болып, Швейцарияның қысқы көркін тамашалап қайтқан. Және барлық жерде «Меркурийдің», швейцар тағы басқа банктердің сиқырлы кредит картішкесінен ақша тоқтаусыз төгіледі, есіктер өздерінен өздері ашылады, қызмет өз-өзінен көрсетіледі. Ақша әкелетін бостандықтың не екенін енді түсінгендей.

Жанындағы көмекшілері дүниенің қай түкпірінде жүрсе де, Алматыда не болып жатқанын интернет арқылы біліп отырады. Бұл кезде Сәрсен дәрежесі өсіп, енді Қайырболдының іс басқарушысы болып тағайындалған.

Күндердің күнінде өзінің миллиондарын іске қосып, банк, кредит жүйесіне ауыз салды. Енді бір доллары лездің арасында он долларға айналатын болды. Алғашқыда несиені сұрап келгендерді өзі қабылдайтын. Кейіннен қаптаған көмекшілер барлық жұмысты өз мойындарына алған. Аса ірі кредитті ғана бұнымен ақылдасады. Ал ұсақ-түйек болып жатқаннан толық бейхабар.

Өзі жайлы, қол астындағы банк жүйесі жайлы баспасөзде неше түрлі сын мақалалар жазылып жатқанын еміс-еміс еститін. Бірақ бұл кезде Қайырболды жердің тартылыс күші әсер етпейтін орбитаға шыққан, ешбір заңға бағынбайтын адамға айналған. «Барға барша береді» дегендей. Үсті-үстіне төгілген қисапсыз ақша туыстық сезімді де, арды да, ұятты да, бәрін ұмыттырған.

Бақ қонған күні такси жалдап қала түбінде тұратын атасы мен әжесінің үйіне барды. Түн іші еді. Қақпаның алдына келіп, ұзақ тұрды. Бірақ өз бойынан ешқандай сезім таба алмады. – Қызық, – деді қайран қалып. – Өке-шешемнен ес білмейтін кезімде айырылыппын. Кемпір-шал... атам мен әжем тәрбиелеп өсірді. Өкем де, шешем де осылар еді. Бірақ неге жүрегім селт етпейді? Ішімде неге ықылас-пейіл жоқ? Мынау тұрған жұпыны үйден, бастан өткен кіріптар өмірден неге жиренем?.. Білмеймін... Әйтеуір мына қақпаға кіргім келмейді... Осыны ғана білем.

Бұрылып жүре берген. Одан кейін өмірдің қызығына толы қарбалас бәрін ұмыттырды.

Бұл кезде қол астындағы банк алпауытқа айналған. Алған несиені қайтара алмай қаншама адам барынан айырылып, тіленшіге айналды, қаншама ошақтың оты өшті. Банкке қарсы қаншама қылмысты іс қозғалды, бірақ пара берудің, жемқорлықтың қыр-сырын жете меңгерген Қайырболды бір журналист жазғандай «қандай жауыннан болса да, шыланбай құрғақ шығатын». Жаза көрмеу адамды аздырады. Бәрін сатып алып үйренген Қайырболды басқада мүдде бар, намыс бар, тіршілік бар деп білмейтін. Жер бетінде мен және менің тілегім мен қалауым ғана бар дейтін.

Өзі төмен тап, өтініш иесі болып жүргенде көрген қорлықтарын ұмытқан жоқ. Сол өткен өмір тәжірибесі бойынша қол астындағы банктің қабылдау бөлмелерінде, операциялық залдарында қандай қиянаттар істелініп жатқанынан толық хабардар болатын. Бірақ не естісе де, не білсе де, селт етпейтін.

Адамның дегені емес, Алланың дегені болады екен. Көктемнің шуақты күні мейманханада белгіленген сырлы кездесуге асығып келе жатқан. Крем түстес «Бентли» зымырап келіп, мейманхананың алдындағы шағын алаңға бұрыла бергенде қатар-қатар тіреудей қылып су шашып тұрған фонтанның тасасынан қолында шелегі бар бір бала

жүгіріп шықты. Шопыр тежегішті аямай басқан. Бірақ бәрі де зая екен. Бала соққыдан автомобильдің капотына шықты да, екі қолын жайып барып, бір қапталға құлап түсті.

– Не істедің сен? – деді Қайырболды айғайлап. – Неге осынша қатты келдің?

– Кешіріңіз, аға, – деді өңі шүберектей қуарған шопыр, – мына жерден атып шығатынын кім білген?!

Жерде жатқан баланың жанына жұрт жиналып қалды.

– Жарайды енді, – деді Қайырболды, – болары болды. Бірдеңе қылып құтылармыз. Өуелі көрейік.

Бұлар топқа тақағанда баланың жанында жүресінен отырған мейманхананың швейцары орнынан тұрып, қынжыла бас шайқаған.

– Өттеген-ай. Осы жерде машина жуып күнін көріп жүрген бала еді. Сондай жақсы еді өзі.

Қайырболды жұртты киіп-жарып баланың жанына барды.

– Тірі ме?

– Жоқ, – деді тұрғандардың бірі. – Өліп қалған сияқты.

Баланың бетіне үңілген Қайырболды кенет айғайлап жібере жаздап, өзін-өзі әрең тежеген. Бала бұның өзінен айнымайды екен. Өзер жүріп машинаның жанына келді. Есікті ашып, тағы тұрды.

– Қайтамыз, – деді содан соң, отырып жатып.

Шопыр сәл аңырып қалды, артынша ұйқыдан оянғандай асығыс машинаны оталдырды.

...Үйге жүгіріп кірген Қайырболдының алдынан аспаз әйел шыққан.

– Мырза...

– Қоя тұрыңыз, – деді Қайырболды қолын сілтеп, – екінші қабаттағы кабинетке сигара, кофе, коньяк келтіріңіз.

Аспаз әйел сұрағандарын алдына әкеп қойғанда меңірейіп отырған Қайырболды коньяктің бөтелкесін дереу ашып жөппелдеме бірнеше бокалды толтырып ішкен. Иесінің бұндай әдетін бұрын көрмеген аспаз әйел ернін жымқырып төмен қарады.

– Кешкі жаңалықтан көрген шығарсыңдар, – деді Қайырболды аспаз әйелге қарап.

– Иә, көрдік, – деді аспаз әйел, – бірақ біз сенбедік. Сіздің олай етуіңіз мүмкін емес.

Қайырболды тағы бір бокалды толтырып ішті.

– Байғұс, әйтеуір тірі екен, – деді аспаз әйел. – Мырза, бүгінгі қонақтарға не дайындауымыз керек.

Қайырболды селк ете қалды.

– Тірі дейсің бе? Қайда екен?

Аспаз әйел қуанып басын изеген.

– Иә, тірі. Бірақ ауыр екен. Реанимацияда. Сонымен бүгінгі қонақ...

– Қонағыңды қоя тұр, – деді Қайырболды, – Жандосты шақыр.

Аздан соң осы үйдің ұлан-ғайыр шаруасын басқаратын Жандос кірді.

– Шақырдыңыз ба? – деді елулердегі жылы жүзді адам.

– Жандос, жағдай былай, – деді Қайырболды, – анау бүгінгі апатқа түскен бала қай ауруханада жатыр соны біл. Содан соң менің атымнан Совминнің ауруханасымен сөйлес те, баланы соның реанимациясына ауыстыр. Қанша ақша, қандай көмек керек, бәрін ұйымдастыр. Тындырғаннан кейін айтарсың.

* * *

Қайырболды реанимация бөлмесіне кіргенде шашын қырау шалған, жас өңді дәрігер орнынан тұрып қарсы жүрген.

– Өтінем, – деген биязы дауыспен, – реанимация жалғасып жатыр. Бала системаның астында. Бір рет қана қараңыз. Ештеңеге қол тигізбеңіз. Шығып кетіңіз.

Түнгі шаммен жарықтанған бөлмеге кіріп баланың жанына отырған Қайырболды көпке дейін қарауға жүрегі дауаламай басы салбырап отырған да қойған. Есіктің сыртында тұрған дәрігер жөтеліп белгі бергенде ақырын көз қиығын тастады да, ыңырана тербеліп отырып қалды.

Содан соң баланың бетіне қайта үңіліп, көңілі бұзылды. Кішкентай әлсіз дененің ажалмен алысып, жанның өне-міне үзіліп кетейін деп жатқаны көрініп тұр. Тәлтіректеп дәлізге шықты. Дәрігер қолтығынан сүйеп, тахтаға отырғызды.

– Сабыр етіңіз. Өлі үміт бар. Кіміңіз еді?

Қайырболды дауысы қарлыға жауап қатты.

– Ең жақын адамым.

– Жүріңіз, менің кабинетіме барайық, – деді дәрігер.

– Дәрігер, тыңдаңыз, – деді содан соң, – өтінем. Жоқ, жалбарынам. Осы баланы құтқарыңыз. Бар өнеріңізді салыңыз. Өкінбейсіз. Қандай дәрі керек, қанша ақша керек, қысылмаңыз, айтыңыз, бәрін берем. Тек тірілтіңіз. Егер осы бала тірі қалса, мен бүкіл өміріңізді қамтамасыз етем. Мынау аурухананы шетелдің ең озық техникасымен жабдықтап берем. Тек барыңызды аямаңыз.

– Бұл – біздің парызымыз, – деді дәрігер, – қолдан келгеннің бәрін де істейміз. Ал сіз, енді үйіңізге қайтыңыз. Демалыңыз.

Бір апта бойы бел шешкен жоқ. Қызметке бармады. Күні бойы үйде, ауруханадан хабар күтіп, меңірейіп отырады да қояды. Сегізінші күні түске қарай дәрігер телефон соққан.

– Құттықтаймын, – деген толқынысын жасыра алмай, – балаңыз ажалды жеңді. Бірақ өте әлсіз. Тағы біраз жатуы керек.

Жүруге жарағанда баланы үйіне алдырды. Әбден сауыққаннан кейін мән-жайды сұраған. Қаланың түбінде Тұздыбастау деген жерде тұрады екен. Ауылына машинамен апартып тастаған.

Ертеңіне кабинетке Сәрсенді шақыртты.

– Анау баланың бүкіл жағдайын білші, қандай көмек керек екен, қалай көмектесуге болады? – деген досының бетіне қарап отырып: – Екі күнде осы шаруаны тындыршы.

– Шеф, оның білетін ештеңесі жоқ, – деді Сәрсен, – анықтап та қойдым. Бұл, баяғыда, осыдан төрт жыл бұрын бізден кредит алып күйіп кеткен адам. Соның үйелмені. Әйелі, балалары.

– Одан кейін не істедік? – деді Қайырболды.

– Не істеуші едік? – деді Сәрсен. – Кепілге қойған үйін, бизнесін, бәрін алдық.

Қайырболдының санасында бір қақпақ сарт етіп ашылғандай болды. Ақ шашты жүдеу адамның, неше ай тұрып бұның қабылдауына өзгеріс ілінгені, осы кабинетте тұрып қалай жалынып-жалбарынғаны, өзінің ол адамды алдап шығарып салғаны, бәрі есіне түскен.

– Әлсіз адам ғой, – деді Сәрсен. – Пәтерінен, бизнесінен айырылғаннан кейін көп ұзамай қайтыс болған. Әйелі, бала-шағасы қаладан ауылға көшкен.

Қайырболды орнынан тұрып, кабинетті ары-бері кезіп, ұзақ үнсіз жүрді. Үстелге екі жұдырығын тіреп, күрсініп тағы тұрды.

– Былай істейміз, – деді тағы бір сигараны тұтатып, – ересек, көмелетке толған баласы бар ма?

– Иә, – деді Сәрсен, – бар.

– Бүкіл бизнесін қайырып беру керек, – Қайырболды орнына отырып, тез-тез жарлық бере бастады, – бізге кеткен пәтеріне парапар пәтер алып беріңдер. Қаладан. Содан соң баяғыдағы үш жүз мың несиені заңдастырып, қолдарына ұстатыңдар. Содан соң...

– Шеф, бір отбасына осының өзі жетіп артылатын игілік, – деген Сәрсен. – Осымен тоқтайық.

– Жарайды, – деді Қайырболды. – Осы шаруаларды тындыр. Тағы да тілектері болса, көре жатармыз.

...Үйге келгеннен соң, кабинетке төсек салдырды. Бірақ ұйықтамады. Көгер таңды көзбен атқызған. Балалық шағын, түрін көре алмай кеткен әкесі мен шешесін, бар-жоғы белгісіз атасы мен әжесін, соңғы аласапыран сегіз жыл өмірін ойлады. Таңертең тастүйін бекінген. Шайын баппен асықпай ішті. Жақсылап қырынып, душ қабылдады. Мұздай киінді. Содан соң машинаға мініп, тауға қарай тартқан.

Таныс жолмен жүріп отырып, іздегенін тез тапты. Зәулім үйдің бөлмелерінде тырс еткен дыбыс жоқ. Сол баяғы байлық пен салтанат. Залда жасаулы дастарқан. Ештеңеге қол тигізген жоқ. Дәлізбен жүріп жерасты ұраға келді. Қызыл ағаштан шапқан есік дыбыссыз ашылды. Қайырболды жап-жарық бөлмеге кіріп, қабырға бойлай созылған сөрелердің жанына тақаған.

– Келдің бе? – деді таныс дауыс.

Қайырболды селт еткен жоқ. Жаймен бұрылды. Бекторы.

– Иә, келдім, – деді.

Дауысы сезімсіз шықты.

– Білгем, – Бекторы елжірей жымиған, – қайтып келген санаулы адамның бірісің. Сол үшін ризамын.

– Мыналар ешқашан қайтпайды, – иегімен сөрелерді меңзеді, – жүрексіз жүрген ұнайды екен. Жүрексіз жүргеннен шаршамайды екен, жалықпайды екен. Көбі құрдымның шетінде тұр. Ал көбі құрдымға баяғыда құлап кеткен.

Кенет жер-дүние солқ ете қалды. Қайырболды жан-жағына қараған.

– Бұл – келе жатқан апаттың белгісі, – деді Бекторы.

– Ненің апаты? – деді Қайырболды үрейленіп.

– Жанның, рухтың, иманның апаты, – Бекторы Қайырболдының жанына келді.

– Бекторы, уақыт өтіп бара жатыр, – деген Қайырболды. Бекторы алақанын Қайырболдының кеудесіне тигізді.

– Міне, қайтардым.

Сол сәт Қайырболдының бойын баяғыда ұмыт болған сезімдер кернеп жөнелген. Қуаныш та, қайғы да, сүйініш те, қамрық пен мұң да бар еді қайтып келген түйсікте.

...Сыртқа шыққан Қайырболды машинасын көре алмады. Артынша үстіндегі өзінің бұрынғы қарапайым киімін танып, бәрін түсініп, рақаттанып тұрып күлген. Содан соң Медеудің жолымен төмен қарай асыға жөнелді Алматыға.

Ол кейін әжесімен кешу айтысып табысады, атасының төрт жыл бұрын қайтыс болғанын естіп қайғырады, ақырында өзі сүйген қызға жүрегі дауалап асықтық сөзін де айтады. Бірақ бұның бәрі кейін болады. Ал қазір ол Алматыға, өзінің Алматысына асығып бара жатыр еді.

* * *

Сағындық оянғаннан кейін көрген түсін пайымдап, өзінің кім екенін есіне түсіре алмай ұзақ жатқан. – Қызық, – деді мырс етіп. Мен неге түсімде басқа адам болдым. Неге Қайырболдымын. Неге ресторанда қызмет қылатын

даяшымын. Мен Сағындық Тілешев, шындығында қазақ теледидарында қатардағы тележурналист-редактор болып қызмет етпеуші ме едім.

Бір шыны кофе ішіп, жұмысқа аттанды. Келе сала күнделікті қарбаласқа кіріп кеткен. Түстің шамасы еді. Көшеге шығып келген қызметтес қыз редакцияға даурығып сөйлеп кірген.

– Әй, Сағындық, фойеде сені бір қыз тосып тұр. Такая красавица! Еркек түгілі әйел ғашық болғандай.

Сағындық шашын асығыс түзеп жіберіп, сыртқа беттеді. Теріс қарап тұрған қызды бірден таныған. Селт еткен жоқ, қорыққан жоқ.

– Амансыз ба, Бекторы?

Бекторы бұрылып, жылұшырай күлген.

– Амансың ба, Сағындық?

Екеуі сыртқа шықты.

– Қайда барамыз? – деді Сағындық.

– Кавалер деген атың бар емес пе?! – деді Бекторы.

– Осы маңайдағы бір кафеге барайық.

– Қарсы болмасаңыз, «Алматы» ресторанына барайық, – Сағындық қызға қолын ұсынған.

Күн едәуір ыстық болғанымен ресторанның іші салқын екен. Даяшы дастарқан мәзірін алдарына қойып, кетіп қалды.

– Мен шай ішсем болады, – деді Бекторы.

Сағындық жеңіл-желпі тамаққа тапсырыс беріп, шылымын тұтатып, орнығып отырды.

– Сенің күйіңді түсінем, – деген Бекторы аз үнсіздіктен кейін, – менің іздеп келіп саған жолығуым, одан кейін басыңнан өткен өткелек, бұның бәрі ақылыңа өзер сыйып тұр. Сұрақ сұрауға бойыңдағы туа бітті мәдениетің жібермейді. Сол себепті барлығын мен өзім айтып берейін.

Бекторының дауысы қолсозым жердегі жұмыр тастан қаланған бұлақтың сылдырымен жарасып, ертегідей тербеп жөнелген.

– Адамзат өзінің осы жолға қалай түскенін, бүгінгі күйіне қалай жеткенін білмейді. Себебі ақылы кеміс. Адамзат бүгінгі ахуалына бір күнде келген жоқ. Және адам, инсан, әлмисақтан арғы көне дүниеде мүлдем басқа болған. Ақ пен қара, жалған мен ақиқат, жамандық пен жақсылық дегенді сендердің миы ауысып кеткен философтарың ойлап шығарған. Дүниеде өз бетінше тұрған жамандық яки жақсылық болмайды. Қандай да болмасын сөз яки іс өзінің айтылуының немесе тындырылуының ыңғайына қарай жаман я жақсы болып шығуы мүмкін. Ақылды тәуіптің тілектестікпен айтқан өтірігі ауруға шипа болады. Осыны өтірік деп көрші. Өлемдегі ең ізгі деген ақиқат, антұрған мұнафұқтың аузынан шыққанда былғаныш кептегі жалған сөз болып шығады. Бұдан кейін оны қалай ақиқат санайсың.

Бүгінде сендер жамандық, өтірік, жалған деп санайтынның барлығы көне дүниеде жақсылықтың, шындық пен ақиқаттың жартысы, соларға апаратын жол саналған. Сендердің ұғымдарыңдағы жын менен пері, шайтан мен шерәлі, өзәзіл, көне дүниеде ізгілік жолындағы періште атаулының сыңарлары болып саналған. Ол кездегі адам құр сөзге емес – нақты іске сенетін, істі ғана шын сөз санайтын. Көне адамның ойы, сөзі және ісі бір жерден шығатын. Құдайдың сөзі мен ісі сияқты. Содан кейін жерді ғана емес, бүкіл болмысты астаң-кестең еткен сұмдық апат келді.

Бекторы алдына қойылған шайдан бір ұрттап, аз үнсіз қалды.

– Ол не апат? – деді Сағындық. – Қайдан келген?

Бекторы мұңая жымиған.

– Аспанның сырын кім білген?! Бұл зауалдың неліктен келгенін, болмыстың қай түкпірінен бізге қарай атылғанын күні бүгінге дейін ешкім айтып бере алмайды. Әйтеуір келді, бәрін күйретті де кетті. Адам періштеге теңескен ізгі еді, иманды еді, ақылы қиырдағыны шалатын кемел еді. Бірақ осы өлемдік, ғарыштық апаттан кейін адамзат бақытсыз болып қалды. Ақылы кеміс, жарымжан болып қалды. Кеміс ақыл зорлық-зомбылыққа өкелді. Осының бәрі асқына келе ақырында бүгінгі кенеусіз қиянатқа ұласты. Осының салдарынан адамның көкірегіне, көңіліне періштемен қатар, тең ұялаған біз – перілер, жындар, соңында жамандық иесі болып шықтық. Алайда біздің атымыз өзгергенмен, затымыз өзгермеді. Жаратқан Ие мойнымызға артқан міндетті адал атқарып келеміз.

Бекторы жалт етіп, Сағындыққа бір қараған.

– Не айтқың келгенін түсінем. Дүниеге жамандықтан не пайда демексің ғой. Жанында жамандық тұрмаса, жақсылықтың жақсылық екенін қайдан білесің? Қарсысында жалған мен өтірік тұрмаса, ақиқаттың ақиқат екенін нендей тиянаққа сүйеніп білдің? Жолдың серті – адасу, адасып барып түзелу. Екі түрлі пәктік бар. Біреуі анадан туғандағы, күнө мен зина, қиянаттан бейхабар, тәжірибесіз, мінезсіз пәктік. Екіншісі, бұл дүниенің барлық сатыларынан қан кешіп жүріп өткен, өтсе де лайланбай қалған пәктік. Адам болып қалам десең, осының бәрінен өтуге, осының бәрін көруге міндеттісің. Міне, осы қасіретті өткелектің бәрінен өткізетін біз, жындар, перілер.

– Сөзіңіз асыл, Бекторы, – деді Сағындық төмен қараған күйі, – тек бір ғана түйткіл бар. Мен неге басқа адамның кебін кідім, осы түсініксіз?! Бекторы шайын ішіп отыра берді.

– Айтайын, – деді содан соң күрсініп, – дүние барған сайын қиындап, адамдардың бір-біріне деген көңілі барған сайын суып барады. Қазақтан пейіл кетті. Бұрын жақсылығы асып-төгілген, төңіректегі жұрттың бәріне пана болып, шарапаты жеткен қазақ, енді өзіне қайырым қыла алмай отыр.

Сен Қайырболдының тағдырын кештің. Қайырболды болып, кедейшіліктің қорлығын да, байлықтың игілігін де көрдің. Асып-тасқан меймананың неге апарып соғатынына да көзің жетті. Сен өзің мүлдем танымайтын адамның тағдырына теліндің. Бөгденің тағдырын өз тағдырыңдай кешкендіктен, сен сол Қайырболдыны енді өзіңдей көресің. Ұрпақ ендігі жерде бір-біріне осындай бауырмал болмаса, өмір сүру қиын болады.

Бекторы орнынан тұрды.

– Аман бол, Сағындық.

– Бекторы, кетпеңізші, – деді Сағындық меңірейіп отырып.

– Мені кетеді деп кім айтты? – деді Бекторы жымыяп. – Мен сенімен ғана амандасып тұрмын. Өйткені саған енді менің керегім шамалы. Мен елден кетпеймін. Ешқашан да. Перінің қызы Бекторы қазаққа әманда керек.

Есікте бір сәт қана бөгеліп, қолын бұлғады. Содан соң басын биік ұстап, шығып жүре берген.

... Сағындық түнгі ресторанға келіп, шеткі үстелге отырған. Терезенің алдында сөйлесіп тұрған қыздардың біреуі жанына келді.

– Не бұйырасыз?

– Маған Қайырболды қызмет қылса деп едім, – деді Сағындық. – Оның үстелі қай жерде?

Даяшы қыз таңдана қараған.

– Қайырболды дейсіз бе? Ол кім?

Енді Сағындықтың таңданатын кезегі келді.

– Кімі қалай? Осы ресторанда жұмыс істейтін даяшы.

Даяшы қыз әдеппен жымыған.

– Кешіріңіз, бұл бір түсініспеушілік. Қайырболды деген даяшы бізде ешқашан болған емес.

– Мен он жылдан бері осы ресторандамын, – деген одан кейін. – Завзалды шақырайық. Мүмкін сол кісі білер.

Залдың меңгерушісі, қалың қайратты шашын қырау шалған, егделеу келген денелі адам екен.

– Қайырболды Намазбеков дейсіз бе? – деді маңдайын уқалап. – Лақап аты емес пе екен?

– Жоқ, азан шақырып қойған аты, – деді енді күлкісі келе бастаған Сағындық.

– Онда кешіріңіз, – меңгеруші қолын жайды, – мен отыз бес жылдан бері осы қызметтемін. Ондай адам ешқашан болмаған бізде.

Сағындық орнынан тұрды.

– Жарайды, мазалағаным үшін кешірім өтінем.

– Отырыңыз, дәм татыңыз, – деді меңгеруші.

– Келесі жолы, – Сағындық сыртқа беттеді.

Көңілінде ешқандай күмән, ешқандай сауал қалмаған.

– Сен пері емессің – періштесің! – деген, самаладай жарқыраған Алматының түнгі көшелерін тамашалап келе жатып. – Жаса, Бекторы!

* * *

«Мен заманымда кедейлікті де, байлықты да көрдім. Басыма нелер келіп, нелер кетпеді. Кедей едім. Кедей болсам да, көңіліммен бай едім. Бай болдым, Бай болсам да – кедей болдым. Ақшасы көп қайыршы болдым. Тастан сарай салдырдым, алтынды уыстап шаштым. Бірақ кеудемдегі жүрегім де тас еді. Міне, мен қазір ешкімнен артық та емеспін, кем де емеспін. Тіршілігім бір басыма жетеді. Есесіне кеудемде тірі жүрегім бар. Көңілімде адамдарға деген құрмет пен ықылас-пейіл бар...».

Сағындық қаламын қойып, үстелден шегініңкіреп отырды да, терезеге қарады. Қалың бақтың ар жағынан Алматының ғажайып таңы атып келе жатыр еді.



Инсан – кемел адам, толық адам.

Мұнафүк – екіжүзді, имансыз адам.

ОЙТАЛҚЫ

1. Өлген жүрекпен байлыққа бата алаңсыз өмір сүрген Қайырболдының Бекторыны іздеп, тұпсанасына аттануына әсер еткен қандай оқиға еді?
2. Түсінде Қайырболды болып ғұмыр кешкен Сағындық қандай адам?
3. Түс көріп оянған Сағындықтың Бекторымен кездесуі қалай өтті? Екеуі не жайында сұхбаттасады?
4. Өңгімеде көтерілген мәселелер бүгінгі қоғамда қалай көрінеді?
5. Өңгімеден қандай заманауи қағида шығаруға болады?
6. Өңгіменің танымдық-тәрбиелік мәні неде деп ойлайсыңдар?
7. Осы тақырыпта жазылған қандай шығармаларды білесіңдер?

ОЙ БЕЙНЕЛЕУ

1. Шығарманың композициясын анықтаңдар.

Оқиғаның басталуы	
Оқиғаның дамуы	
Оқиғаның шиеленісуі	
Оқиғаның шарықтау шегі	
Оқиғаның шешімі	

2. Шығармадағы уақыт пен кеңістік көрінісін топпен бірге талдаңдар.

I. Қайырболдының басынан кешкен оқиғалары.

II. Сағындықтың перінің қызы Бекторымен кездесуі.

III. Өңгімедегі соңғы оқиға кейіпкері Сағындықтың шығармасының аяқталуы.

3. Жұптық жұмыс. Өңгімедегі Бекторы мен «Ер Төстік» ертегісіндегі Бекторыны салыстырыңдар.

«Бекторының қазынасы» өңгімесіндегі Бекторы	«Ер Төстік» ертегісіндегі Бекторы
Ұқсастықтары	
Айырмашылықтары	

ОЙ ЗЕРДЕЛЕУ

- «Адам баласының шынайы өмірде жүзеге асыра алмаған әрекеті виртуалды әлемде қиындықсыз жүзеге асады» деген пікірмен келісесіңдер ме?
 - Пікір.** Пікіріңді бір сөйлеммен жаз.
 - Дәлел.** Өз пікіріңді бір сөйлеммен дәлелде.
 - Мысал.** Пікіріңді өмірмен байланыстырып, мысал келтір.
 - Қорытынды.** Мәселе бойынша қорытынды шығар.
- «Бекторының қазынасы» өңгімесінде көтерілген мәселенің өзектілігін анықтап, қорытынды жасаңдар.

Т. Әсемқұлов. «Бекторының қазынасы»	Өзекті мәселе	Қорытынды

- Өңгіме кейіпкерлерінің бойынан көрінетін жақсы және жаман қасиеттерді салыстырып, «Т кестесі» бойынша түсіндіріңдер. Саған қандай ой салды?
- Үзіндіні тыңдап, Бекторы мен Қайырболдының диалогіне талдау жасаңдар. Уақыты – 15 минут.

ОЙ ТҮЙІН

- «Бекторының қазынасы» өңгімесін ғаламдық тақырыптармен салыстырып, тарихи және көркемдік құндылығын бағалаңдар.
- Өңгімеге талдау жасап, әдеби сын жазыңдар.

Кері байланыс. «3 минуттық пауза».

Мен _____ өз көзқарасымды өзгерттім.

Мен _____ туралы білдім.

Мен _____ таңғалдым.

ЭРНЕСТ ХЕМИНГУЭЙ (1899–1961)

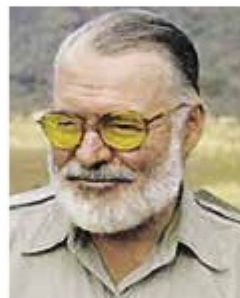
Эрнест Миллер Хемингуэй – америкалық жазушы, журналист. 1899 жылы 21 шілде күні АҚШ-тың Иллинойс штаты, Оук-Парк қаласында дүниеге келген. Екінші дүниежүзілік соғыстан кейін 1954 жылы жазылған «Шал мен теңіз» повесі үшін Нобель сыйлығының лауреаты атағын алды.

Ол дәрігер отбасында туған. Эрнесттің келешекте әлем таныған жазушы болуына әкесі тікелей әсер етті. Бала күнінен оны кітап оқуға, табиғатты сүюге, аңшылыққа, балық аулауға баулыған да әкесі еді. Араға көп жыл салып, бала Хемингуэй кішкентай күнінде алған әсерлерін өз шығармаларына арқау етті. Эрнест спорт десе, ішер асын жерге қоятын, әсіресе ол бокс пен футболдың жанкүйері ғана болып қоймай, спорттың осы түрін өзі де жетік игере білді.

Мектеп қабырғасында жүріп оқушылар газетін шығаруы Э. Хемингуэйдің әдебиетке барар алғашқы баспалдағы іспетті еді. Мектеп газетіндегі «Байшыкештердің өмірінен» атты мақаласы оны Оук-Паркке танымал етті. Алғашқы әңгімелері «Тарихи орын» деп аталатын мектеп журналында 1916 жылы жарық көрді. Осы жылдың жазында Эрнест ата-анасының қарсылығына қарамастан, достарымен саяхатқа кетеді. Солтүстік Мичиганда өткізген сол саяхатынан ол үйіне үлкен әсермен оралады. Кейінірек Э. Хемингуэй осы сапары жөнінде көптеген әңгімелер жазды.

Жазушының алғашқы кітабы «Біздің дәуірде» деген атпен 1925 жылы жарық көрді. Хемингуэй XX ғасырдың 30-жылдары «Бұқа мүйізі», «Фрэнсис Макомбердің қысқа бақыты», «Килиманджаро қары» т.б. туындыларын және қоғамдағы әлеуметтік қайшылықтарды сынға алатын «Бар мен жоқ» романын жазды. Испан дәуірі жазушы шығармашылығының өрлеу кезеңі болды. Бұл тұста оның көптеген очерктері, репортаждары, «Бесінші колонна» пьесасы, «Қоңырау кімге соғылады?» романы жарық көрді.

1926 жылы жарық көрген «Фиеста» әңгімесі Эрнест Хемингуэйдің жұлдызды дүниесі болды. 1920 жылдары Франция мен Испанияда өмір сүрген жастардың «тамырынан ажырауы» туралы көркем суреттелген бұл шығарма жазушының оқырманын арттырды.



1927 жылы оның «Сұрбойдақтар», ал 1933 жылы «Жеңімпаз құр қол қайтты» деген өңгімелер жинағы шықты. Осы кітаптары Хемингуэйді қысқа өңгімелердің үздік шебері атандырды. Ал жазушының 1929 жылы шыққан «Қош бол, қару!» романы Э. Хемингуэйді бүкіл әлемге танытты. Жазушы 1961 жылы 2 шілдеде ауыр науқастан қайтыс болды.

Теория

КӨРКЕМ АУДАРМА – әдеби шығарманың бір тілден екінші тілге аударылған нұсқасы, көркем әдеби шығармашылықтың бір саласы. Шығыста орта ғасырлардан бастап қазақ әдебиетінде бұрыннан белгілі сюжетті арқау ете отырып шығарма жазу дәстүрі болған. Оларды бүгінгі дәуірде қалыптасқан мағынада аударма деуге келмейді. Олар кейде еркін аударма деп саналғанмен, шынында төлтума шығарма сипатына ие болған. Шынайы аударма қалайда түпнұсқаға сәйкес болуы шарт. Көркем аударма түпнұсқаға мағынасы қаншалық жақын келетініне орай дәлме-дәл аударма, еркін аударма, сәйкес аударма деп ажыратылады. Көркем аудармада әдеби шығарма бастан-аяқ сөзбе-сөз тәржімаланбайды, сөздердің мағынасын, көркемдік қуатын, бейнелік әсерін неғұрлым толық жеткізу мақсат етіледі.

ШАЛ МЕН ТЕҢІЗ

(повестен үзінді)

Аударған: *Нығмет Фабдуллин*

Оқу мақсаттары:

11.1.2.1 әдеби шығармадағы көтерілген мәселелерді қазіргі өмірмен байланыстырып, ұлттық мүдде тұрғысынан ашу.

11.1.3.1 көркем шығармадағы кейіпкерлер жүйесін жинақтау мен дарау арқылы өмір шындығын көрсету.

11.2.2.1 автор бейнесінің шығарманың негізгі идеясымен байланысын айқындау.

11.2.5.1 қазақ әдебиеті мен әлем әдебиетіндегі ортақ бағыт, әдеби ағым, жалпыадамзаттық құндылықтарды анықтау, талдау жасау.



Тірек сөздер: теңіз, жолы болмаған шал, үлкен балық, арпалыс.

Мақсатқа қол жеткізу үшін:

- ✓ үзіндіні толық оқып шығу;
- ✓ сюжеті мен композициясын талдау;
- ✓ үзіндідегі оқиғаны өмірмен байланыстыру;
- ✓ жинақтау мен даралау арқылы жасалған кейіпкерлердің мінез ерекшеліктерін саралау;
- ✓ шығармадағы негізгі ғаламдық тақырыпты анықтау.

1

Шал Гольфстримге қайығымен бір өзі ғана шығып жүрді. Міне, сексен төрт күн болды, теңізге күнде шығады, бірақ қармағына әлі де ештеңе іліккен жоқ. Бастапқы бір жарым айдай уақыт бойында бұған бір бала серік болған еді. Күн өте берді, қолға балық түспеді, содан соң баланың ата-анасы күдер үзіп, бұл шалды «жолын қырсық шалған сорлы-бейбақ» десіп, балаға енді басқа қайыққа ауыс деп өмір еткен-ді. Басқа қайыққа барғанда баланың жолы болып, серігі мен екеуі алғашқы аптаның ішінде-ақ үш ірі жайын ұстаған-ды. Шалдың жағаға күнде құр алақан оралғанын көргенде, бала оны қатты аяп, жаны ашитын; балықшының бағор, гарпун секілді құрал-саймандарын, қайық үстіне құратын желкенін қарияның үйіне көтерісіп, жеткізіп салу үшін ылғи алдынан шығатын-ды. Қарттың қайығының үстінде шиыршықталып жататын, өн бойына кенеп жамау жапсырылған қырық құрақ желкен – бейне тас-талқаны шыққан жасақтың құлаған туы сияқтанып елестейтін көзге.

Шал – титықтаған арық кісі еді; маңдайы, мойны арса-арса; бетіне күрең-қоңыр дақтар түсіп, өңі шұбар тартқан, мұндай дақтар ыстық жақтардағы теңіз бетіне түскен Күн сәулесінің адамның өңіне шағылысуынан пайда болады.

Шалдың бетін басқан таңдақ мойынға дейін жайылып тараған; екі қолы тілім-тілім, бұл – қармаққа ілінген ірі балықты судан сүйреп шығарған кездерінде алақанды тіліп кеткен қармақбаудың іздері. Жақында түскен жараның орны емес, талайдан қаңсып жатқан қуаң жердің жарығындай ескі жарықтар.

Шалдың өңі де, киімі де – бәрі де тозған, көнерген, тек көзінде ғана ерекше бір нұр бар, теңіз суы түстес жанары қайсар адамның қалпын танытады.

– Сантьяго, – деді оған бала, екеуі қайық тұратын жиектен жағаға шығып келе жатқанда, – теңізден балық аулауға қайтадан сенімен бірге шығуыма болады. Аз-маз ақша тауып алдық.

Шал баланы балық аулауға баулыған адам еді, бала оны жақсы көретін-ді.

– Жоқ, сен құтты қайыққа кез болдың. Сонда қал, – деді шал.

– Есімде ме, бірде балық аулауға өзің күнде шықсаң да, қармағыңа сексен жеті күн қатарынан еш нәрсе іліктіре алмаған ең ғой, артынан мен саған серік боп, екеуіміз бірге шыққанда, үш апта бойы күн сайын бір-бір ірі жайынды әкелгенбіз де отырғанбыз.

– Есімде, – деді шал. – Менің қасымнан маған сенбегендіктен кетпегеніңді білемін.

– Әкем ғой мені қыстаған, ал мен әлі баламын, бағынуға тиістімін.

– Түсінемін. Өйтпеске бола ма?! – деді шал.

– Біздің жолымыз боларына әкем онша сеніңкіремейді.

– Иә, солай, – деді шал. – Ал бізде сенім мол. Рас емес пе?!

...Ол қайықты бір қалыппен ақырын ғана есіп келе жатты. Кейбір иірімдердің тұсы болмаса, судың беті жай ғана қыбырлап, мұхит баяу ғана тербеліп жатыр еді. Шал қайықты толқынның ыңғайымен ыққа қарай жүздіргендіктен, қолына күш көп түспей, ескекті еркін сермеп отырды. Таң біліне бастады. Жетсем деген межесінен ұзақырап кеткенін сонда барып аңғарды қарт.

«Бір апта бойы терең жерлерден ештеңе ұстай алмадым, – деп ойлады шал. – Бүгін бонито мен альбакор балықтарының қалың жеріне қармақ салып бір көрейін. Ол маңда алып жайын жүзіп жүруі де мүмкін емес пе?».

Шал енді солқылдақ шыбықтар иіліп қалмас па екен деп бақылап отыр, қармақтың баулары тура созылып, тереңге түзу бойлауын қадағалап, ескекті ақырын ғана есті. Ағарып таң да атып, Күн шығуға таяу қалды.

Күннің көзі биіктеп, сәске болды. Енді шығыс жаққа қарағанда, Күн көзді онша ауырта қоймады. Шалға енді төменгі жақтан тек үш қайық қана көрінді, олар тым етекте тұрған секілденді, тіпті жағадан бері жылжымаған сияқтанды.

«Шығып келе жатқан Күн шұғыласы көзіңе шағылысқанда жанарың түйіліп ауырады, мен бұл күйді өмір бойы бастан кешіп келемін, – деп ойлады шал. – Сонда да көзім жақсы көреді. Кешкілікте Күн көзіне тура қарай аламын. Күннің нұры бұл кезде таңертеңгісінен де гөрі өткір, сонда да көзім ауырмайды. Ал таңертеңгі Күн шұғыласы көзімді ауыртады».

«Бұл тұста макрель қаптап жүрген болуы керек, – деп ойлады шал. – Олар шашырай жүзіп жүр, қанатты балықтың олардан аман құтылуы екіталай. Ал фрегат оны бәрібір ұстай алмайды, өйткені қанатты балық ол үшін ірі соғады әрі бұл ұшқыр балық, шалдырмайды оған».

Алыс қалған жағалау көзге ұзын жасыл сызық сияқтанып елестеді, оның арғы жағынан көгілдір төбелер қарауытып тұрды, көкжиекпен астасқан бұлттар шұбатылған тау тізбегі секілді. Теңіз беті қара-

көкшілденіп, тұңғыықтана берді. Шал су бетіне қарап еді толқынмен бірге тербеле қалқыған балдырға, Күннің суға шағылысып мың құбылған сәулесіне көзі түсті. Ол манадан қармағымның баулары тереңге тік бойлады ма деп қадағалап келеді, маңайы толған балдыр болғанына қуанды, мұндай тұстарда балық болары хақ. Көкжиекке ысырылған ақ бұлттар да, Күн көзінің биіктеп көтерілген кездегі суда ойнаған ғажайып сәулесі де күн райының жақсы болар қалпын аңғартады.

...Балық келесі айналған шақта судан арқасы көрінді, бірақ ол қайықтан әлі де алыстау жүзіп келе жатыр еді. Енді бір айналғанда денесі судан едәуір көтеріліп шықты, бірақ өзі қайыққа әлі жақындай қойған жоқ. Қармақтың бауын енді азырақ тартыңқыраса, балықты қайықтың дәл іргесіне жылжытып әкелуге болатынын шал біліп отыр. Гарпунды мана әзірлеп алған; оған тағылған жіңішке трос жұмыс себеттің ішінде жатыр, оның екінші ұшы қайықтың тұмсығындағы діңгекке байланған.

Балық үлкен айыр құйрығын болар-болмас қимылдатып, баяу айналып, қайыққа жақындай берді, түр-тұлғасы өте сұлу көрінді. Шал балықты қалайда қайыққа жақындата түскісі кеп, қармақбауды бар күшін сап тартып еді, балық бір бүйіріне қарай аударыла беріп, қайтадан түзеліп, тағы да айналып жүзе бастады.

– Орнынан қозғалттым. Бір аударылып түсуге мәжбүр еттім, әйтеуір, – деді шал.

Балық келесі айналғанда, шал оны гарпунмен түйреуге аз-ақ қалып еді, балық қайтадан түзеліп, әрмен жүзіп кетті.

«Сен, балық, мені мерт қыласың-ау, сірә, – деп ойлады шал. – Өрине, ықтияр өзіңде. Сен секілді орасан зор, әрі әсем, әрі шыдамды балықты гұмыр бойы көрген емен. Мейлің, өлтіре бер мені. Қайсымызды қайсымыз өлтірсек те, енді маған бәрібір».

«Ақылыңнан тағы да алжаса бастадың, шалым! Ес-ақылың бүтін болуы керек-ті. Есінді жи да, басқа түскен азапты не адамша көтер... не балықша шыда», – деп ойын жалғастырды.

– Ал, басым, мәңгірме, қане, көрсет қызметіңді. Көрсет деймін! – деді ақырын ғана, өз дауысы өзіне зорға естіліп.

Бір қалыппен жүзіп, балық тағы да екі айналды.

«Не істеуім керек? – деп ойлады шал. Балық жақындай беріп, қайтадан әрі қарай жүзе жөнелген сайын қария бір түрлі ақылынан алжасқан секілденеді. – Не істеуім керек? Ал тағы да бір байқап көрейін».

Ол тағы да қимылдап көріп еді, көзінің алды бұлдырап кетті, сонда да әйтеуір балықты шалқасынан аударып түсірген еді. Бірақ балық қайта аунап, үлкен айыр құйрығын жайқай қозғап, әрі қарай ақырын жүзе жөнелді.

Шалдың қолы салдырап, көз алды бұлдырап отырса да: «Тағы да бір байқап көрейін», – деді өзіне дем беріп.

Ол тағы да әрекет қып еді, балық бұл жолы да сырғып кетті.

«Ө, солай ма?» – деді қария, балықтың әлсірей бастағанын іші сезді. – Тағы да бір байқап көрейін сені».

Ол бойындағы қуатын жиып, бар қайратына мініп, айқасқа қайта кіріскенде балықты бір қырына аударып түсірді. Жайын енді жантайып жүзді, ұзын қайқы тұмсығы қайыққа тие жаздап келеді; ол тіпті қайыққа қатарласып та қалды; бітімі жалпақ келген, түсі күмістей жылтыраған, бүйірінде көгілдір жолағы бар бұл балық шалға ерен үлкен көрінді.

Қария қармақбауды тастай беріп, табанымен басты да, қолына гарпунды ала салып, шалқая беріп, бар пәрменімен балыққа сілтеп қалды; жайынның бауыр қанатының артқы жағынан дәл бүйіріне қадады гарпунды. Үшкір темір балықтың жұмсақ етіне кірш етіп қадалған соң, шал оны енді бар салмағын сала итеріп, бойлата берді.

Балық сонда ғана ышқынып қалды, бүйіріне ажал найзасы қадалып тұрса дағы өзінің зор тұлғасына, әсемдігі мен қуатына бейне масаттанғандай жоғары ырғыды. Қайық пен шалдың үстінде – ауада бір сәт асылып тұрғандай болды да, теңізге қайта күмп беріп құлағанда шалды да, қайықты да суға көміп кетті.

Шал әлсіреп, есеңгіреп қалды, көзіне түк көрінбеді. Гарпунның бауын босатып, жаралы қолымен абайлап қана ұстады; көзінің алдындағы тұман сейілген шақта ол бауыры жалтырап, шалқасынан сұлап жатқан балықты көрді. Арқа жағынан гарпунның сабы шошайып көрініп тұр, балықтың жатқан жері қызыл ала қан. Қан әуелі қошқылданып, тереңде қаптай жүзген қалың балық шоғырындай қарауытып көрінді де, бірте-бірте ыдырай жайылып, аспандағы түйдек-түйдек бұлтқа ұқсады. Аппақ күмістей жайын балық толқында ақырын ғана тербетіліп жатты.

Шал қашан көзі бұлдырағанша, одан жанарын тайдырмады. Көзінің алды қайтадан тұмандана бастағанда, ол гарпунның бауын діңгекке екі қайыра орады да, басын қолына сүйеді.

«Бү басыма не болды менің? – деді ол қайықтың тұмсық жақ тақтайына маңдайын тіреп, – қарт адаммын ғой, қатты қалжырап қалдым. Маған туысымнан да қымбат жайын балықты өлтіріп тындым-ау, әйтеуір; енді мұның қара жұмысы ғана қалды.

Балықты тұзақтап, қайыққа тіркеп алу үшін арқанымды өзірлейін. Қасымда серігім болғанда да бөрібір, бұл жайынды қайыққа ти емес едік, өйтсек қайықтың ішін су алып кетер еді. Суды бірдеме ғып төгер де едік, бірақ мұншалық ауыр жүкті қайық бөрібір көтере алмайды ғой.

Өуелі керек-жарағымды түгел сайлап алайын, сосын жайынды бері тақай тартып, қайыққа мықтап тұрып байлайын да, желкенді көтеріп ап жөнөп берейін».

Ол жіпті жайынның желбезегінен өткізіп, ұшын аузынан шығарып ап, балықтың басын қайықтың тұмсығына тақап байлау үшін оны өзіне қарай тартты.

«Жақсылап тұрып қарап алайыншы, өзі қандай балық екен? – деп ойлады. – Бү балық өз қазынам ғой. Бірақ бұған сондықтан ғана жалтақтап отырғам жоқ. Гарпунды бүйіріне бойлата сүңгіткенімде, темірдің өткір ұшын жүрегіне дарытсам керек. Жә, тарта түс бері қарай, байла бекітіп. Қайыққа жақсырақ жанастыру үшін құйрығына да тұзағыңды іліп, беліне де жібіңді орап алып, шандып таста».

– Ал, қартым, қимылда, – деді шал өзіне-өзі, сосын құмырадағы судан аздап қана бір жұтты. – Шайқас тынғанмен, ендігі қалған қара жұмысының өзі де бастан асып жатыр.

Шал аспанға қарады, сосын көзін балыққа аударды. Күннің көзіне де абайлап бір қарап қойды. «Күн түстен ауып бара жатыр. Жел күшейіп келеді. Қармақбаудың үзіктерін дәл қазір жамап-жалғаудан пайда жоқ. Үйге барған соң, серік балам екеуіміз реттейміз мұны».

– Балығым, жақындай түс бермен қарай! Балық оның сөзіне құлақ аса қоймады. Толқынданған теңіз бетінде тыныш қана тербетіліп жата берді, шал қайығымен өзі жақындады оған.

Қасына тақау барып, қайығының тұмсығы балықтың басына қатарласа бергенде, жайынның ересен үлкендігіне шал тағы да қайран қалды. Ол гарпунның бауын діңгектен шешіп алып, балықтың желбезегінен өткізіп, тұмсығына бір орады, сонсоң жіпті желбезектен қайта өткізіп әкеп, тұмсығын тағы да бір шандып тас қып түйді де, діңгекке апарып байлады. Енді балықтың құйрығын қайыққа тақап байлау үшін жіптен кесіп алып, қайықтың арт жағына таман барды. Жайынның түсі дәл қазір таза күмістей жалтырап жатты, бүйіріндегі жолақтары құйрығы реуішті көгілдірленіп көрінді. Жолақтарының жалпақтығы – кере қарыс, көздері – шарадай.

– Мұны басқадай тәсілмен өлтіруге лаж болмады, – деді.

Ол құмырасын алып, су ішіп, ес жинады. Ақылынан алжаспасын білді енді, ойы сергіп қалды. «Бұл балықтың салмағы жарты тоннадан кем соқпас, мүмкін одан асып та түсер», – деп ойлады. Балықтың салмағы сол жарты тоннаның үштен екі бөлігіндей шыққанның өзінде де, егер еттің қадағын отыз центтен сатса, бұл шал қанша ақша табар еді?

– Қолға қарындаш алмай есептеу мүмкін емес. Ауызша қағып тастауға тың ми керек, – деді шал.



Гольфстрим – Атлант мұхитының солтүстік бөлігіндегі жылы ағыс. Гольфстрим Мексика қойнауынан шығып, Еуропа жағалауына дейін ағады; ұзындығы 10 мың километрге дейін барады.

Гарпун – ұшы сүйектен жасалған сүзгі.

Фрегат – желкенді кеме немесе қайық.

Жайын – жайынтөрізділер отрядына жататын жыртқыш балық.

Ересен – орасан, зор, ғаламат деген сөз.

ОЙТАЛҚЫ

1. «Шал мен теңіз» повесінен берілген үзіндіні оқып, ат қойындар.
2. Туынды неге «Шал мен теңіз» деп аталған?
3. Шығарманың астарлы ойы не?
4. Бас кейіпкер ретінде қария алынуының сыры неде?
5. Шал неліктен теңізге балық аулауға жалғыз шықты?
6. Шалдың жанындағы серік баланы ата-анасының басқа қайыққа ауыстыруының себебі неде?
7. Жазушы шалдың портретін қалай берген?
8. Үзіндіде жазушы шалдың жайын балықпен айқасын қалай суреттеген?

ОЙ БЕЙНЕЛЕУ

1. *1-топ* – шалдың, *2-топ* – баланың бейнесіне «FILA толтыру» әдісімен талдау жасаңдар. *Үлгі:*

F /Дерек/ – шығармадан кейіпкер бейнесін ашатын деректер жинау;

I /Пікір/ – кейіпкер туралы өзіңнің ой-пікірің;

L /Сұрақ/ – кейіпкердің образдық тұлғасын ашатын сұрақтар құрастыру;

A /Іс-әрекет/ – автордың кейіпкерді суреттеудегі қолданған тәсілі.

Деректер	Ойлар	Сұрақтар	Іс-әрекет

2. Автор бейнесі повестің негізгі идеясымен қандай сөздер арқылы байланысады? Автор қандай түйінді ой айтқысы келген? Адам мен табиғат шайқасында кім жеңді? Кім жеңілді? Автор идеясын білдіреді деген 3 түйінді ойды теріп алып, мағынасын түсіндіріңдер.
3. Үзіндіден көрінетін құндылықтарды кестеге түсіріңдер. Шығарманың құндылығына өзіндік баға беріңдер.

Құндылық	Эпизодтар	Құндылық	Эпизодтар
	1.		1.
	2.		2.
Шығарманың құндылығына өзіндік баға:			

ОЙ ЗЕРДЕЛЕУ

1. Мәтінді тыңдап, үзіндіде шал не себепті өзін теңіз тасбақасына теңегеніне назар аударыңдар. Табиғат пен адам қарым-қатынасы үзіндіде қандай сөздер арқылы берілген? Теріп жазыңдар.
2. Жұптасып орында. Шалдың теңіздегі айқасын автор уақыт пен кеңістікті байланыстырып бейнелеген бе?

Иә	Жоқ
1-дәлел:	1-дәлел:
2-дәлел:	2-дәлел:
Ұстанған позициям:	

ОЙ ТҮЙІН

Эрнест Хемингуэйдің «Шал мен теңіз» хикаятының желісі бойынша түсірілген Ермек Тұрсыновтың «Шал» фильмін көріңдер. Кинодағы шал бейнесі мен повесть кейіпкерінің ішкі әлемі мен өмір сүру дағдыларында қандай ұқсастықтар бар? Бұл нені аңғартады? Олар өмір үшін күрескен адамның жинақталған бейнесін бере білген деп ойлайсың ба? Пікірлеріңді жүйелеп, ойтолғау түрінде жазыңдар.

Кері байланыс. «5-5-1».

1. Үзінді туралы 5 сөйлем жазыңдар.
2. 5 сөйлемді 5 сөзге дейін қысқартыңдар.
3. 5 сөзді 1 сөзге дейін қысқартыңдар.
4. Түйінді сөзді сыныппен бөлісіңдер.

ШАЛ МЕН ТЕҢІЗ

(жалғасы)

Оқу мақсаттары:

11.1.2.1 әдеби шығармадағы көтерілген мәселелерді қазіргі өмірмен байланыстырып, ұлттық мүдде тұрғысынан ашу.

11.2.2.1 автор бейнесінің шығарманың негізгі идеясымен байланысын айқындау.

11.2.3.1 шығармадағы көркемдегіш құралдар мен айшықтау амалдарының қызметін талдай отырып, автор стилін анықтау.

11.3.2.1 көркем шығарманың жаңашылдығын ғаламдық тақырыптармен байланыстыра отырып, сыни тұрғыдан баға беру.



Тірек сөздер: теңіздегі майдан, жайын балық, акулалар.

Мақсатқа қол жеткізу үшін:

- ✓ автордың негізгі идеясын табу;
- ✓ автордың жазу стилін айқындайтын сөздерге мән беру;
- ✓ шығармадағы негізгі құндылықтарды саралау.

2

... Шал жайынды қайықтың алдыңғы, артқы діңгектеріне және кісі отыратын арқалығына берік бекітіп байлады. Балықтың ғаламат ірілігі соншалық, өз қайығы үлкен бір кемеге тіркелген іспетті көрінді шалға. Қария жіптің шетінен кесіп алды да, жайынның аузы ашылып кетпесін деп һәм жүзуге жеңіл болсын деп, оның астыңғы иегін сүйір тұмсығына жабыстыра таңып тастады. Содан соң кіндік діңгекті тұрғызып, желкенді көтерді. Желкенді жел кернеп, қайық алға жылжыды, шал қайықтың артқы жағына жантая жатып, оңтүстік-батысқа қарай жүзе жөнелді.

Оңтүстік-батыстың қай жақта екенін айыру үшін қарияға компастың қажеті жоқ еді. Түстіктен ескен желдің бағытын байқап, желкеннің желге қалай керілгенін көрсе, осының өзі де жеткілікті оған. «Кішкентай қармағымды, ұшына жылтыраған зат шаншып, суға салып көрсем қайтеді, мүмкін жылтыраққа ұмтылып, кішігірім бір балық қауып қалар, – деп ойлады шал, – сондай бір балық ұстамасам, қорек қылар еш нәрсем жоқ. Бірақ қармақтың ұшына ілер жылтырақты таба алмады, ал жәшіктегі шабақтар иістеніп кеткен еді. Қалың сары балдырдың тұсынан өте бергенде шал багормен балдырдан іліп алып, қайықтың ішіне сілкіп қалып еді, ұсақ шаяндар домалап түсті. Бүргеше секіріп, жыбырлай қашты. Шал бұлардың бастарын жұлып тастап, аузына салып, асықпай шайнап жей бастады. Бұл шаяндар ұп-ұсақ болса да, аса дәмді әрі өте сіңімді болатынын қария білетін. Құмырада әлі де аздаған су қалып еді, шаяндарды жеп болғаннан кейін, шал сол судан бір жұтты.

Кейбір кедергілер кезіксе де, қайық жақсы жүзіп келе жатты, шал румпельді шынтағымен тіреп, қайықты бағытынан аудармай туралап отырды. Соғып алған балығына көзі қайта-қайта түсе береді; осы түсім емес пе дегендей алақанына қарап, арқасын қайықтың бүйіріне тигізіп байқап, бәрі де өңі екенін сезінді. Алып балықты гарпунмен түйреп, жанын салып айқасқан шағында әлі құрып, көзі қарауытып кетіп еді, сонда осының бәрі де оған көрген түс сияқтанған. Жайын балық судан ырғып шығып, жоғары көтеріле созылып, серейе құлап бара жатқан

мезетте, шал бір ғаламат көргендей, өз көзіне өзі сенбей таңырқап қалған. Рас, онда көзі бұлдыраңқырап кеткен еді, ал қазір жақсы.

Жайынның қанжығаға байланғанына көңілі енді сенді, қолының, арқасының сыздап ауырып тұрғаны да түсі емес екенін анық білді. «Қолдың жарақаты тез жазылады, – деп ойлады қария. – Жарақат түскен жеріне кір қонбасын деп қолымды суға салып қанын біраз ағыздым, теңіздің ащы суы жараға шипа. Бұдан артық ем жоқ. Тек ойым шатаспаса екен! Екі қолым өз қызметін атқарды, қайық та жақсы жүзіп келе жатыр. Балықтың аузы жұмулы, құйрығын бұлғаңдатпай тұзу ұстап келеді, екеуіміз дәл бір ағайынды сияқтанып қатарласа жүзіп келе жатырмыз».

Шалдың ойы тағы да шатаса бастады. «Үйге қарай балықты мен әкеле жатырмын ба, әлде мені ол сүйреп келе жатыр ма? – деген ой келді басына. – Балықты қайықтың артына байлап алып, сүйретіп келе жатсам, әңгіме басқа. Немесе ол қайығымның ішінде серейіп жатса бір сөрі. Ал қазір бұл екеуіміз бірімізге біріміз мықтап тұрып қосақталып алып, қатарласа жүзіп келеміз. Ө, мейлі, өзіне жақсы болса, мені осы балық-ақ жетелеп тарта берсін. Мен қулықпен ғана айламды асырдым ғой, ал бұл маған еш қастандық ойлаған жоқ еді».

Қайық жүзе берді, жүзе берді, шал қолын ащы суға малып қойып, ойым енді шатаспаса екен деп тырысып бақты. Түйдек-түйдек ақ бұлт шырқау биікте жөңкіліп, одан әрі алашабыр шарбы бұлт қалқып бара жатты, желдің түні бойы басылмасын шал ішінен сезіп отыр. Осыны ұстағаным шын ба, түсім емес пе дегендей алып балыққа әлсін-әлсін қарап қояды.

Бір сағаттай уақыт өткен шамада мұның балығына келіп, бір акула соқтықты.

Бұл акула көлденеңнен киліккен жоқ еді. Жайын балықтың қаны бұрқырап ағып, тереңге жайылған кезде, акула соны көріп, теңіз түбінен жоғары қарай атылған. Еш қауіп ойламай, айдынды айыра тіліп ағындаған қалпы су бетіне шыға келген. Сонсоң қайыра сүңгіп еді, қанның иісін сезіп, қайық пен жайынның ізіне түсіп, қуа жөнелді.

Ол кей тұстарда ізден адасып та қалып отырды. Бірақ бұрылып кетпеді, ізді не қайыра тауып, не қанның болар-болмас білінген иісін алып, тоқтаусыз қуалай берді. Бұл теңіздегі ең ұшқыр балықтай шапшаң жүзетін, мако тұқымдас өте ірі акула еді; арандай аузынан басқа жері ерекше әсем біткен сұлу жыртқыш. Қыр арқасы қылыш балықтың жонындай көкпеңбек, бауыры күмістей жалтыр, терісі әрі майда, әрі әсем, қазір тас жұмулы аран аузы болмаса, өңге тұла бойы қылыш балықтан еш аумайды. Қыр арқасындағы үлкен қанатымен суды тіліп, теңіздің бетімен шапшаң жүзіп келе жатыр. Тас жұмылған ернінің жан-

жағынан ақсия шығып тұрған, сегіз қатар болып қисая біткен сояу тістері бар. Бұл тістер басқа көп акуланың үшкір жұмыр тістеріне ұқсамайды, адамның бүгілген саусақтары секілденіп, аңның тұяғынша имие біткен ұзындығы мына шалдың саусағындай, ал екі қыры ұстараның жүзіндей өткір. Акула – теңіздің қандай балығы болса да, жей беретін жыртқыш; қуатты, қарулы балықтардың өзінен де тайсақтамайды ол; теңіздің бар балығына бұдан қатерлі дұшпан жоқ. Қазір сол акула жеміне жетуге жақын қалғанын сезіп, қыр арқасындағы көк қанаты суды айыра тіліп, ағындап келеді.

Шал оны көрген бойда-ақ жақын келуін күтіп, гарпунды қолына оңтайлап ұстап, мұның сабының бауын қайыққа бекітіп байлады. Акуланың еш нәрседен қорықпайтынын, ағындап келген бойында бірден соқтығатынын білетін. Ол жайын балықты қайыққа тақап байлағанда бір шетінен кесіп алғандықтан, шалдың гарпунға таққан бауы қысқарақ болды.

Қарт қазір бірден сергіді, онша сенімді болмаса да, айқасқа бел байлады.

«Бәсе, істің беті қалайша тым түзеле қалды деп ойлап едім, бар екен ғой сойқаны», – деді ішінен.

Жақындап келе жатқан акуланы аңдып отырып, жайын балыққа көзін аударып бір қарап қойды. «Түсім болса жарар еді осының бәрі. Бұл акуладан жалтару жоқ енді маған, өзін сеспей қатыра алмас па екем? – деп ойлады ол. – Дентусо, тұқымың құрысын!»

Акула қайықтың артқы жағына жақындап келіп, жайынға атылған мезетте, жыртқыштың арандай ашылған аузын, бадырайған көзін шал анық көрді; акула жайынның құйрығының сәл жоғарырақ жерінен келіп қапты, тістері сақ ете түсті. Судан әуелі басы, сосын жоны көрінді. Акуланың азу тістері жайынның терісі мен етін сырылдата сыдырғаны шалдың құлағына анық естілді; жыртқыштың тұмсығынан жоғары қарай созылған жіңішке жолақ, екі көзінің арасын қосып тұрған көлденең жолаққа кеп айқасатын еді, акуланың миы дәл осы тұста болатын. Шал бұл жолақтарды көре алмады, ол тек акуланың ақсиган аран тісті, көкшіл реңді, ауыр, сүйір басын ғана көрді, бірақ қолы мүлт кетпеді, гарпунды акуланың дәл қарақұсынан қадады. Тілім-тілім боп жарақат түскен қолымен гарпунның сабын қысып ұстап, ештеңеден үміт қылмаса да, жыртқышқа қатты өшігіп, бар пәрменімен соғып еді.

Акула аударылып түсті; жыртқыштың көзі ағып түскенін көрген шал акуланың ажалы жеткенін бірден түсінді. Ал акула мойынсынғысы келмегендей, шалқалап жатқан күйінде құйрығымен суды сабалап, бұрқылдатып, тістерін сақылдата дөңбекшіп айналасын ақ көбіктендіріп жіберді. Акуланың денесі судан жартылай көтерілген мезетте, гарпунның

бауы керіле тартылды да, дірілдеп барып, үзіліп кетті. Акула су бетінде сөл жатты да, бірте-бірте бата бастады. Шал одан көз алған жоқ.

– Жайынның қырық қадақтай етін ала кетті бұл, – деді сөйлеп.

«Қыруар жібімді һәм гарпунымды әкетті су түбіне, – деді іштей ойын сабақтап. – Жайын балықтың қаны тағы да шұбырып аға бастады, мына акуланың соңынан басқалары да жетеді енді».

Етінің дал-дұлы шығып қалған жайынға шалдың енді қарағысы келмеді. Акула жайынға тап берген мезетте бұл жыртқыш оған дәл өзіне бас салғандай көрініп еді.

«Балығыма соқтыққан акуланы бәрібір өлтірдім ғой, – деп қария көңіліне жұбаныш қылды.

– Бұл акула – өзім көрген акула атаулының ішіндегі ең ірі дентусо. Иә, осы жасқа жеткенше небір ірі акуланы көрдім ғой.

Жағдайым тым жақсара қалып еді, сол күйінен айнымай тұра беру қайдан болсын. Осының бәрі өңім болмай, өзімнің жатағымда, газет төселген кереуетімде ұйықтап жатып көрген түсім болса игі еді. Ешқандай жайын балық ұстамаған-ақ болайын».

– Бірақ адам күйреу үшін жаралмаған. Адамды құртуға болар, ал жеңуге болмайды, – деді ол.

«Жайынды бекер-ақ өлтірген екем, – деп ойға қалды, – Гарпуннан да айырылып қалдым, халім енді мүшкіл болар. Дентусо епті, озбыр әрі күшті, әрі ақылды акула еді. Алайда одан мен ақылдырақ боп шықтым. Мүмкін, одан ақылым артық та емес шығар. Тек жақсы қаруланған болармын».

– Мұны ойлап басыңды қатырма, шалым, – деді үндеп. – Арқанды желге беріп, тарта бер де, алдыңнан тағы кезігер қырсық болса, күтіп ал.

«Жоқ, ойға шомбай отыра алман, – деді бұл сөзіне қарсылық білдіріп, – содан басқа еш нәрсе қалған жоқ менде. Өлгі айқастың өзі бейсбол сайысына пара-пар болды. Акуланы дәл қарақұстан соққанымға ұлы Ди Маджио сүйсінер ме еді, қайтер еді, ә? Жалпы алғанда онда тұрған ештеңе де жоқ, бұл әркімнің-ақ қолынан келеді. Ал мынаған не дер едің, шалым: өкшедегі мүйіз бен қолдағы жарақаттың қайсысы қаттырақ батыр еді жаныңа? Оны қайдан білейін! Ғұмыры өкшем ауырып көрген емес, тек бір жолы ғана, суға шомылып жүрген кезімде электр дөңгелекке өкшемді жалатып ап, сонда тіземе дейін аяғымның жаны кетіп қап, қан-қақсап ауырғаны бар еді».

– Онан да көңілді өсіретін ойды ойласаңшы, шалым, – деп сөйледі қария. – Сен қазір минут сайын үйіңе таман жақындап келесің. Жайынның қырық қадақтай етінен айырылған соң, жүрісі де едәуір жеңілдеп қалды.

Теңіз ағысының дәл ортасына кеп енген мезетте нендей халге душар боларын шал бек жақсы біліп еді. Бірақ енді еш қолданар амалы қалмады.

– Жоқ, бар амалы, – деді ол. – Екі ескектің біреуінің сабына пышағыңды бекітіп байлап, енді соны қару қылуыңа болады.

Ол румпельді қолтығымен қысып, желкеннің бауын аяғымен басып тұрып, пышақты бекітіп байлады.

– Жап-жақсы боп шықты, – деді ол. – Өзім шал болсам да, әйтеуір енді қару-құралым бар қолымда.

Аңқыған жел есіп, қайықтың жүрісі шапшаңдай түсті. Шал жайынның кеуде жағына ғана қарап отыр еді, көңіліне аздап үміт ұялай бастады.

«Үмітсіздікке салыну ақымақшылық болады. Мұның өзі және күнә секілді, – деп ойлады шал. – Ненің күнә, ненің күнә емес екендігін ойлаудың да қажеті жоқ. Дүниеде ойға алатын нәрсең онсыз да көп. Шынымды айтсам, мен өзім күнә дегеніңе онша түсіне де бермеймін.

Түсінбеген соң, оған сенбейтін де шығармын. Жайынды өлтіргенім күнә болуы мүмкін. Мен бұл балықты аштан өлмеу үшін және бірталай жұртқа талшық болсын деп өлтірсем де, осы ісімді күнә деп ойлаймын. Олай болса, істеген ісіңнің бәрі де күнә боп шығады. Жә, ненің күнә, ненің күнә емес екендігін ойлап бас қатырудың керегі жоқ. Дәл қазір бұған ой бөлетін уақыт емес, күнәні тексергеніне ақы алатындар да бар ғой, солар-ақ шұғылдансын мұнымен. Күнә дегеннің не екенін солар-ақ ойлансын. Балықтың балық боп тіршілік етуге жаралғаны сияқты, сен, шалым, балықшы болу үшін жаралған адамсың.

Петр әулие де ұлы Ди Маджионың әкесі секілді балықшы болған».



Вагор – ілгек бақан.

Кере қарыс – бас бармақ пен шынашақтың кере созылғандағы аралық мөлшері.

ОЙТАЛҚЫ

1. Үзіндіні оқып, ат қойыңдар.
2. Үзіндіге күрделі жоспар құрыңдар. Күрделі жоспарды «Ой картасы» арқылы құрыңдар.
3. Шал теңізде немен қоректенді?
4. Шал акуламен айқасын неліктен бейсбол сайысына теңеп, өзінің сүйікті спортшысы Ди Маджионы есіне алды?
5. Үзіндіде балықшы шалдың психологиялық жай-күйі қалай бейнеленген?
6. Шал теңіздегі ұзақ сапарында қандай ойларды жанына серік етеді?

1. Үзіндінің оқиға желісін дамытып жазыңдар. Адам мен табиғат арасындағы қарым-қатынасты өз ойларыңмен толықтырып, оқиғаның шиеленісу себебін анықтаңдар.
2. Үзіндіні негізге ала отырып, кестені топпен бірге толтырыңдар. Автор бейнесін талдаңдар.

Қандай оқиға болды?	Оқиға қалайша болды?	Оқиға кімдердің басында болды?	Оқиға қалай баяндалған?	Болған оқиғаға автордың көзқарасы

3. Хрестоматиядан повесть кейіпкерлерінің бойындағы ерекше мінездерін теріп жазыңдар. Не себепті осы ерекшелігін таңдағандарыңды түсіндіріңдер.

Кейіпкер	Мінезін білдіретін үзінді	Менің ойымша, ...
Шал		
Бала		

4. Ө. Кекілбаевтың «Шыңырау» повесі мен Э. Хемингуэйдің «Шал мен теңіз» повесінің идеялық үндестігі, бас кейіпкерлер құдықшы Еңсеп пен балықшы Сантьягоның ойындағы жалпыадамзаттық құндылықтары туралы пайымдауларыңды әдеби тілмен жеткізіңдер.

Ө. Кекілбаев. «Шыңырау»	Э. Хемингуэй. «Шал мен теңіз»
<p>...Еңсеп тақтай тасты дүрс-дүрс түйгіштей жөнелді. Енді әлгі жер астындағы сарынды сүйменнің дүңк-дүңк дүсірі де жеңе алмады. Еңсеп ештеңеге алаңдамады. Тақтай тасты төкпектете соққылады. Үскірік жер астында тұрғанына қарамастан, әуелі маңдайына, сосын омырауына шып-шып тер шықты. Тақтай тас сарт-сұрт сынып жатыр. Осылай қазыңқырай түссе, ұлы арнаға да жетеді. Жүрегін қуаныш кернеп, өне бойынан әл кетіп бара жатқандай. Темір сүймен қолынан шығып кетпей шаққа тұр. Шеңгелін сыға түсті. Кенет дәл қасынан дүрс-дүрс дыбыс естілді.</p> <p>...Темір сүймен тақтай тасты тағы да төбелей жөнелді. Еңсептің өне бойы қара тер жуды.</p>	<p>...Акула көрінген мезетте еңкейіп кеп, оны пышақпен түйреп қалып еді. Пышағы акуланың жай денесіне тиді де, жыртқыштың қалың терісі пышақты терең бойлатпады. Акуланы қатты ұрғандықтан, қарттың қолы да, иығы да қақсап қоя берді. Бірақ жыртқыш тайсалған жоқ, судан басын шығарып, жайынға қайта атылды, сол мезетте шал оны жалпақ маңдайының дәл ортасынан қойып жіберді. Кірш етіп енген пышағын суырып алды да, сол орнына қайыра сұқты. Акула жайынға тісін қадап, әлі жабысып жүр, айырылар емес. Шал пышақты енді оның сол жақ көзіне шаншып еді, акула сонда да тістеген жерінен айырылмады.</p>

ОЙ ЗЕРДЕЛЕУ

1. Берілген үзіндіні тыңдап, көркемдегіш құралдар мен айшықтау амалдарының қызметін талдаңдар. Табиғат пен адам байланысын автор қандай сөздермен берген? Шалдың портретіндегі бейнелеу құралдарына назар аударыңдар. Уақыт – 15 минут.
2. Повестегі жалпыадамзаттық құндылықтарды топпен бірге анықтап талдаңдар. Нақтылы мысалдарды оқулықтағы және хрестоматиядағы үзінділерден алуға болады.
1-топ: Адам мен табиғат байланысы.
2-топ: Адам мен адам байланысы.
3-топ: Адамның жеке өлемі.
4-топ: Адам мен қоғам байланысы.

ОЙ ТҮЙІН

Повестің идеясы мен тақырыбын ашып, жаңашылдығын ғаламдық тақырыптармен байланыстырып, сыни баға беріңдер.

Кері байланыс. «ҚҚҚ кестесі».

Маған үзіндіден қызық болған 2 нәрсе	Маған үзіндіден қиын болған 2 нәрсе	Маған үзіндіден құнды болған 2 нәрсе
1.	1.	1.
2.	2.	2.

ШАЛ МЕН ТЕҢІЗ

(жалғасы)

Оқу мақсаттары:

11.1.4.1 көркем шығармалардан алған үзінділерді ғаламдық тақырыптағы өзекті мәселелермен байланыстырып, шығармашылық жұмыстарда қолдану.

11.2.3.1 шығармадағы көркемдегіш құралдар мен айшықтау амалдарының қызметін талдай отырып, автор стилін анықтау.

11.2.4.1 көркем шығармадағы ғаламдық тақырыптарға креативті ой қосып, шығармашылық жұмыс (*эссе, әңгіме, өлең, әдеби және еркін тақырыптарға шығарма*) жазу.

11.2.5.1 қазақ әдебиеті мен әлем әдебиетіндегі ортақ бағыт, әдеби ағым, жалпыадамзаттық құндылықтарды анықтау, талдау жасау.

11.3.2.1 көркем шығарманың жаңашылдығын ғаламдық тақырыптармен байланыстыра отырып, сыни тұрғыдан баға беру.



Тірек сөздер: қатерлі жағдай, жалғыздық, арпалыс, акулалар шабуылы.

Мақсатқа қол жеткізу үшін:

- ✓ үзіндіні оқып, шығармашылық жұмыс жазуға дайындалу;
- ✓ әдеби бағыт пен әдеби ағым теориясын қайталау;
- ✓ автордың жазу стилін сөз қолдану ерекшелігіне байланысты анықтау;
- ✓ автор шал бойындағы адами құндылықтарды қандай көркемдегіш құралдар мен айшықтау амалдары арқылы көрсеткеніне талдау жасау.

3

Шал өзіне қатысты бар жайға ылғи ой жіберетін-ді. Не оқитын газеті, не тыңдайтын радиосы болмаған соң, ол қазір көп-көп таныс жайларды есіне түсіріп, ойға шомды, күнә туралы да ойлап өтті. «Жайынды сен жұртқа етін сатып, өзің күн көру үшін ғана өлтірген жоқсың, – деп бір қойды. – Балықшы болғандықтан, оған үстемдігіңді танытқың кеп өлтірдің. Бұл балықты тірі кезінде жақсы көрдің, қазір де жақсы көріп отырсың. Жақсы көргендіктен, өлтіргенің күнә емес. Жоқ әлде бұл күнәнің ең ауыры болар ма?».

– Ойға тым беріліп кеттің-ау, шалым, – деді ол дауыстап.

«Дентусоны құшырланып өлтірдің ғой, – деп тағы да ойға қалды. – Бұл да сен секілді басқа балықты өлтіріп күн көреді. Құр өлексені жемейді, басқа акулалар секілді мешкей де емес. Бұл – қауіп-қатер дегеніңді білмейтін, әсем де айбынды жануар».

– Қатерден өз басымды қорғау үшін өлтірдім мұны. Және өте шеберлікпен өлтірдім, – деді шал сөйлеп.

«Кім болса да аң мен құсты да осылай, не басқаша өлтірмек, – деп ойлап өтті. – Балық аулау кәсібі бір күн мені де тап осылай мерт қылар. Қасымдағы серік балам, міне, сол мені ажалдан арашалап қалып жүрген. Жә, жоқтан өзгені ойлай берме, шалым».

Ол қайықтың ернеуінен төмен еңкейіп, жайынның акула тістеген жерінен бір кесек етті жұлып алды да, аузына салып шайнап, дәмін байқады. Жайын етінің түсі қызыл болмаса да, сиыр еті секілді тығыз әрі дәмді екен. Кей балықтың еті тарам-тарам боп бітеді, мынаның еті ондай емес екен, базарда бұл еттің ең жоғары нарықпен өтетінін шал біліп отыр. Бірақ осы еттің иісі теңіз тарабына тарай берді, шалдың бұған қылар еш амалы болмады. Ол тағы да бір арпалыстарға түсетінін ішінен сезіп отыр.

Жел бәсеңдеген жоқ, теріскей шығысқа қарай сәл ғана ауытқыды, бұл жел енді басылмайды деген сөз. Шал алысқа көз тігіп еді, не

бір желкеннің, не бір кеменің қарасы, болмаса будақтаған түтіні де байқалмады. Қайықтың тұмсығынан үркіп, екі жаққа ыршып ұшқан қанатты балықтар мен ойдым-ойдым балдырлар ғана көзге түсе берді. Тіпті құс та көрінбеді.

Шал тезірек әл жиып һәм тынығып алу үшін балықтың етін ақырын ғана шайнап, қайықтың артқы жағында қисайып екі сағаттай жатты. Бір мезетте жарқ еткен бір акуланы көзі шалып қалды.

– Ай! – деп қалды шал, қолына шеге кіріп кеткенде адамның дәл осылай мағынасыз үн қатары болады.

– Галанос, – деді дауыстап.

Шалдың көзіне осы акуланың артқы жағынан жарқ еткен екінші акула және шалынды; арқасының үш бұрыштанған қоңыр қанатына, күйрықтарының шайқалған қозғалысына қарап, шал бұлардың жалпақ тұмсықты акула екенін бірден таныды. Бұл жыртқыштар жайын балықтың иісін сезіп, аласұрып, иістен бірде адасып қалып, бірде қайта тауып, ашқарақтана ұмтылып келеді. Қайыққа жақындап қалды.

Шал желкенді тас қып байлап, рульді қозғалмастай етіп бекітті де, сабына пышақ байлаған ескекті қолына алды. Алақаны удай ашып ауырғандықтан, ескекті қатты қыспай, ақырын ғана көтерді. Икемге келтіру үшін саусақтарын бір ашып, бір жұмып, әрлі-берлі байқап көрді. Сонан соң қолының ауырғанына қарамай ескекті сығымдай ұстады да, жақындап келе жатқан акуланы бақты. Екі акуланың жалпақ тұмсығын, талпиған басын, көкірек тұсындағы ақ жиекті қанаттарын көріп отыр. Галанос – акула атаулының ішіндегі ең обыры; өлексені де талғамай жұта беретін сасық жыртқыш; ашыққан кездерінде қайықтың рулін де, ескекті де келіп қабады. Теңіз тасбақалары су бетіне шығып ұйықтап жатқан кездерінде солардың аяқтарын да жұлып әкетеді; әбден ашыққанда бұл акула су ішінде адамға да тап береді.

– Ай! – деді шал. – Келсең кел, бермен қарай, галанос.

Екі акула қайыққа жақын келді. Біреуі жарқ етіп қайықтың астына қарай сүңгіп жайынның етіне ауызды салып жұлқып қалғанда, қайықтың дір ете түскенін байқады шал. Ал екінші акула қиықша біткен сарғыл көзімен қарттың қимылын бағып қарай берді де, аузын арандай ашып атылып кеп, дәл манағы акуланың талқандап кеткен жерінен қапты. Жыртқыштың қоңырқай төбесінен арқасына қарай тартылған сызаты шалға анық көрінді, қарт сол межемен акуланың дәл қарағұсын нысанаға алды да, сабына пышақ байланған ескекпен періп қалды; пышағын қайыра суырып алып, енді акуланың қиықша көзіне қадады. Акула

бұлғаң етіп, балықты тастай беріп, жұлып алған кесек етін жұтып, төмен қарай сусыды.

Екінші акула жайынды қайықтың астынан келіп жұлмалап жатыр, қайық қалт-құлт етті. Акуланы қайықтың астынан шығару үшін шал желкенді түсіріп, қайықты бір жақ қырына қарай қисайта берді. Акула көрінген мезетте еңкейіп кеп, оны пышақпен түйреп қалып еді. Пышағы акуланың жай денесіне тиді де, жыртқыштың қалың терісі пышақты терең бойлатпады. Акуланы қатты ұрғандықтан, қарттың қолы да, иығы да қақсап қоя берді. Бірақ жыртқыш тайсалған жоқ, судан басын шығарып, жайынға қайта атылды, сол мезетте шал оны жалпақ маңдайының дәл ортасынан қойып жіберді. Кірш етіп енген пышағын суырып алды да, сол орнына қайыра сұқты. Акула жайынға тісін қадап, әлі жабысып жүр, айырылар емес. Шал пышақты енді оның сол жақ көзіне шаншып еді, акула сонда да тістеген жерінен айырылмады.

– Ө, солай ма? – деді де, шал пышақты акуланың қарағұсы мен мойын омыртқасының астасқан жігінен сұқты.

Қолы мүлт кетпеді, омыртқаның жұлынын үзіп жібергенін сезді өзі. Енді акуланың жағын айыру үшін, оның аузына ескектің жалпақ басын тығып жіберіп, қайырып бұрады да, акула жайыннан сырғып түсе бергенде:

– Тарт төменге, галанос, – деді шал. – Құлдила, төмен қарай. Серігіңе жолық, со маңнан. Әлде ол сенің анаң ба еді?

Қария пышағының жүзін сұртті де, ескекті қайықтың ішіне қойды. Содан соң желкенді көтерді де, оны жел кернеген кезде, қайықты әуелгі бағытына қарай бұрды.

– Жайынның жарты етіне жуығын өкетті бұлар және еттің ең жақсы жерін өкетті, – деді шал үн қатып. – Бәрі де өңім болмай, түсім болса игі еді, жайынды ұстамаған-ақ болайын. Оның мынадай мылжа-мылжасы шыққанына жаным ашиды.

Қарт үндемей отырып қалды, жайын балыққа қарауға енді дөті бармады. Қаны сорғалаған, суға малшынған жайынның дәл қазіргі түсі айнаны аптайтын амальгама сияқтанып, қара қошқыл тартқан, сонда да бүйіріндегі жолақтары білініп тұрды.

– Теңізді шарлап, тым ұзап кетпегенім мақұл еді, – деді шал. – Мынадай жайсыз жағдайға тап болғаным жанымды қинап отыр. Саған да, маған да жақсы болмады, балығым.

«Жә, налыма! – деді ол өзіне. – Пышақты ескекке таңып байлаған жібің қиылған жоқ па екен, соны тексер. Қолыңды сипап-сылап жанын кіргіз, іс әлі тамам болған жоқ».

– Пышақты жанып алатын қайрақтың жоғын қарашы, – деді шал ескектің сабына байлаған жібін тексеріп көріп, – қайрақ ала шығуым керек еді.

«Иә, бірталай нәрсені ала шығуың керек еді, қартым, – деп тағы да ойланып қалды. – Бірақ алмай шыққансың. Енді жоқ нәрсеңді ойластырып отыратын уақыт емес, қолыңда бармен қарманып, аман-есен құтылудың жайын қарастыр».

– Әй, өзің ақылсып-ақ мазамды алып болдың-ау, – деп сөйледі.

Рульдің тұтқасын қолтығына қысып ұстап, екі қолын бірдей суға малды. Қайық алға қарай жүзіп келе жатты.

– Соңғы акула қанша етті қылғығанын бір Құдайдың өзі білсін. Жайынның салмағы жеңілдеп қалған екен, – деді шал.

Жайынның іші жарылып, ішек-қарны ақтарылып түскенін ойына алмауға тырысты. Акуланың қайықты әр дір еткізіп қалғаны – бір кесек етті жұлып әкеткен екендігі көңіліне аян; енді жайынның бүкіл акула атаулыны шақырып, су ішінде тасжол секілді жап-жалпақ із қалдырып келе жатқандығын және сезді.

«Мынадай балық бір кісіге қыстай азық болар еді... Мұны ойлап қайтесің, шалым! Тынығып ал, балықтың қалған етін қорғап қалу үшін қолыңды жазып алуға тырыс.

Менің жарақаттанған қолымнан аққан қанның иісі, жайын балықтың суға араласқан қанының иісіне қарағанда түк те емес. Қазір қолым қанап та отырған жоқ. Алақанға түскен тілік онша терең емес. Сол қолымның аздап қанағаны да дұрыс, құрыспайтын болады.

Дәл қазір нені ойласам екен? Еш нәрсені де ойлама, тағы да келіп акула соқтықпас деймісің, соны күткенің абзал. Шынында да осының бәрі өңім болмай, түсім болса игі еді. Дегенмен кім біледі, әлі де желім оңымнан тұруы ықтимал».

Келесі акула жалғыз кезікті, бұл да жалпақ тұмсықты акула еді.

Өзі тура астауына еңкеңдей ұмтылған шошқа секілді, бірақ адамның басын бір қауып жұлып аларлық арандай ашылған аузы жоқ қой шошқаның.

Шал бағып тұрып, акула жақындап кеп балыққа тісін қадай берген мезетте, пышақ таңылған ескегімен дәл басына түйіп жіберіп еді. Акула шалқалап аударылып түскенде, пышақ омырылып сынып кетті.

Шал рульге кеп отырды. Бірте-бірте суға ақырын батып бара жатқан акулаға көзінің қырын салған да жоқ. Бұрын мұндайға қызыға қарайтын еді. Ал қазір қарағысы келмеді.

– Қолымда енді багор ғана қалды, – деді ол. – Бірақ одан не пайда? Бұдан басқа екі ескек, бір румпель және тоқпағым бар.

«Иә, енді мені акулалар жеңуге айналды, – деген ой келді басына, – Акуланы тоқпақпен ұрып өлтіруге халім жоқ, тым көрімін. Сонда да қайрат қылып, ескегімнің, румпель мен тоқпағымның қашан талқаны шыққанша шайқасармын».

Ол тұзды суға қолын тағы да малды.

Күн кешкіріп қалды, көзге тек аспанмен астасқан телегей теңіз ғана көрінеді. Жел қатая түсті, көп кешікпей жердің де қарасы көрінер деп дәмеленді қария.

– Шалым, сен қалжырадың. Жан дүниең де қажыды, – деді ол.

Күннің көзі ұясына батар алдында акулалар тағы да тиісті бұған.

Жайын балықтың жосылған қанының ізімен келе жатқан акуланың шоқтығындағы үшкіл қоңыр қанаты шалдың көзіне бірден шалынды. Акула екеу еді, қайыққа қатарласып кеп қалды.

Шал рульді румпельмен тіреп, желкенді бекітіп байлады да, қайықтың артқы жағында жатқан тоқпақты қолына алды. Бұл сынған ескектен кесіп алынған, ұзындығы жарты құлаштай кеспелтек ағаш еді. Шал тоқпақты тұтқасынан оң қолына нығарлай ұстап, алақанының сыртынан жіппен орап таңды да, ағындап келе жатқан екі акуланың жақындай түсуін күтті. Екі акуланың екеуі де галанос еді.

«Асықпайын, әуелі біреуі келіп балыққа тісін мықтап тұрып қадасын, нақ сол кезде қақ тұмсықтан не дәл қарағұстан соғып жіберейін», – деп ойлады шал.

Екі акула қатар жүзіп келді де, бергі жағындағысы аузын арандай ашып, жайынның жарқылдаған бүйіріне тісті салып қалған мезетте, шал тоқпақпен акуланы желке тұстан құлаштай соғып жіберді. Қолына қатты дүмпу сезілсе де, сүйегі берік мығым қол талықсымады, шал тоқпақпен акуланы дәл тұмсықтан тағы да қойып қалды. Балыққа жабысқан акула сылқ түсті.

Екінші акула балықтың етінен жұлып алып, кейін кетті де, аузын арсита ашып, қайта бұрылды. Оның ақсиган тісіне қыстырылған аппақ талшық етті шал айқын көрді. Тоқпағын құлаштай сілтеп еді, бірақ акуланың қарағұсына дөп тигізе алмай, тек төбесінен соқты. Акула қартқа көзін бір аударып қалды да, еттен аузын толтыра жұлып алды. Сол кесегін жұту үшін сәл шегіншектей бергенде, шал оны тағы да соғып жіберіп еді, бұл жолы да тоқпағы акуланың төбесіне дүңк етіп тиді.

– Қане, галанос, жақындашы бермен қарай. Тағы да бір жақындап көрші, – деді шал.

Акула қайыра ұмтылып, жайынға оқша атылып кеп, тісін сақ еткізіп сап қалғанда, шал оны тағы да періп жіберді. Тоқпақты құлаштай

көтеріп, бар пәрменімен соғып еді. Бұл жолы қарағұсқа дәл тигізді де, тоқпағын шапшаң көтеріп ап, дәл сол тұстан тағы да бір соғып қалды. Балыққа жабысқан акула тістеген жерінің етін собалаңдай жұлып, төмен суси берді.

Шал бұларды су бетіне тағы да шыға келер деп ойлап еді, бірақ акуланың екеуі де қайтып көрінбеді. Біраздан соң біреуінің қайықтың қасында үйіріліп жүргенін қарт байқап қалды. Ал екінші акула көзге түспеді, ол біржола ғайып болды.

«Мен бұларды шоқпармен ұрып өлтіремін ғой деп ойлаған да жоқпын. Бұрын өлтіре беретінмін, – деді қария ішінен, – өйткенмен екеуін де қансыратып жібердім, жағдайлары онша тәуір бола қоймас. Тоқпақ сәл ұзынырақ боп, қос қолдап соққанымда алдыңғы акуланы сеспей қатыратыным анық еді. Қартайсам дағы, осы қазіргі күйімде-ақ серейтіп салатын едім».

Жайынға қарауға енді мүлде дәті бармады шалдың. Оның жарты етінің ада болғанын іші сезіп отыр. Бұл екі акуламен айқасып жүргенде, Күн батып кеткен.

– Қазір қараңғы түседі. Сол кезде Гавананың жылтылдаған оттарын көрермін, – деді ол. – Ал шығысқа қарай тым ауытыңқырап кеткен болсам, онда со жақтағы жаңа курорттардың біреуінің жарығы көрінер.

«Жағалаудан тым жырақта қала алмаспын. Жұрт мені қайда жоғалып кетті деп алаңдап отырған шығар, – деген ой келді басына, – әсіресе серік балам қатты алабұртып отырған болар. Бірақ ол менің амансау екендігіме күмәнданбаса керек! Егде балықшылардың тықыршуы мүмкін. Жастар жағы да алаңдар. Мен сол жақсы адамдар арасында күнелтіп жүрген қартпын ғой».

Акулалар жайынның дал-дұлын шығарып кеткендіктен, шал оған қарауға дәті де бармай, оған арнап тіл де қата алмай отыр еді. Кенет басына бір тың ой келді.

– Жарты балық! – деп үн қатты ол жайынға. – Бұрынғы бүтін балық! Қиырға сонша ұзап кеткенім бекер-ақ болды-ау. Сені де, өзімді де сорлаттым. Дегенмен екеуіміз бірталай акуланы өлтірдік, біразын қансыратып жібердік. Сен, қарт балық, өзіңнің осы ғұмырыңда бұлардың талайының көзін құртқан шығарсың, ә? Тұмсығыңның найзадай сүп-сүйір боп бітуі тегін емес.

Шал толғанып, егер осы жайын теңізде емін-еркін жүзіп жүрген болса, акуланы қалай жайқар еді деген бір ойға кетті.

«Акулалармен шайқасу үшін мен мұның сүйір мүйіз тұмсығын кесіп алайын» деп ұйғарды ол. Бірақ жанында балтасы жоқ еді, пышағы да сынып қалды.

«Жайынның мүйіз тұмсығын кесіп алсам, есектің сабына бекітіп байлар едім де, мұным тамаша қару болып шығар еді. Міне, нақ сонда бұл балық екеуіміз қол ұстаса қимылдаған болар ек! Акулалар түнде тап келсе, қайтпексің, шалым? Қолыңнан келер не қайрат бар?».

– Айқасамын. Кеудемнен жаным шыққанша айқасамын, – деді ол.



Дентусо – акуланың түрі.

Амальгама (франц. *amalgame* – қорытпа) – сынап араласқан металдардың қорытпасы. Амальгама сұйық және қатты болуы мүмкін. Бұл сынап пен басқа металдардың арасалмағына байланысты.

Румпель – жүргізу тұтқасының (руль) үстіңгі бөлігіне кигізілген мүйізшелер.

ОЙТАЛҚЫ

1. Үзіндінің мазмұнымен танысып, бөлімге ат қойыңдар. Сол атты таңдауыңның себебін дәйектеп жазыңдар.
2. Шал күнә туралы неге ойланып кетті? Өзін қалай жұбатты?
3. Сантьягоның мұхит пен теңізді мекендейтін жыртқыштарды жақсы білетінін үзіндіден мысалдар келтіре отырып дәлелдендер.
4. Ол су жыртқыштарымен неге арналысады?
5. Шалдың акулалармен айқасы кезіндегі іс-әрекеттерін жазушы қалай сипаттаған?

ОЙ БЕЙНЕЛЕУ

1. Шал акулалармен неше рет айқасқа түсуге мәжбүр болады? Үзіндіден мысалдар келтіріңдер.
2. Кейіпкердің болмысы мен табиғатын ашу үшін топпен бірге «Блум түймедағы» стратегиясына сай анықтауыш сұрақ, тәжірибелік сұрақ, бағалау сұрағы, шығармашылық сұрақ, интерпретациялық сұрақ, қарапайым сұрақтар құрастырыңдар. Сұрақтарды топпен бірге талқылаңдар.
3. Үзіндіден көрінетін құндылықтарды топта талқылап, құндылықтар бойынша кластер құрастырыңдар.



ОЙ ЗЕРДЕЛЕУ

1. Жүмекен Нәжімеденовтің «Шал мен теңіз» өлеңін zhumeken.kz сайтынан оқып, екі туындыны салыстырып, өз көзқарастарыңды білдіріңдер. Шығарманың көркемдік құндылығына баға беріңдер.

2. Өздеріңе ерекше ұнаған үзіндіге «Үш жақты түсініктеме күнделігін» толтырыңдар. Ойларыңды жұптасып бөлісіндер.

Мәтіндегі ерекше әсер еткен үзінділер	Жеке түсінік беру: Қандай ой туғызды? Соған байланысты қандай сұрақ туды?	«Мұғалімге хат» (сұрақтар)

3. Мәтінді тыңдап, үзіндіде айтылған теңіз жануарлары туралы экология тақырыбында шағын эссе жазыңдар. Эсседе шал не себепті өзін теңіз тасбақасына теңегеніне назар аударыңдар. Табиғат пен адам қарым-қатынасы үзіндіде қандай сөздер арқылы берілген? Уақыт – 15 минут.

ОЙ ТҮЙІН

Шығармадағы Сантьяго бейнесін оның қандай қасиеттері даралап тұр? Ойларыңды түйіндеп, сыни баға беріңдер.

Кері байланыс. «Табыс сатысы» әдісі.

1-баспалдақ. Мен ... білемін.

2-баспалдақ. Мен ... түсінемін.

3-баспалдақ. Мен ... жасай аламын.

ШАЛ МЕН ТЕҢІЗ

(жалғасы)

4

Оқу мақсаттары:

11.1.2.1 әдеби шығармадағы көтерілген мәселелерді қазіргі өмірмен байланыстырып, ұлттық мүдде тұрғысынан ашу.

11.2.2.1 автор бейнесінің шығарманың негізгі идеясымен байланысын айқындау.

11.3.2.1 көркем шығарманың жаңашылдығын ғаламдық тақырыптармен байланыстыра отырып, сыни тұрғыдан баға беру.

11.3.4.1 шығарманы идеялық жағынан мазмұндас өлем әдебиеті үлгілерімен салыстыра талдап, әдеби сын жазу.



Тірек сөздер: акулалар, жайын сүйегі, шал мен бала, орындалған мақсат.

Мақсатқа қол жеткізу үшін:

- ✓ үзіндіден ғаламдық тақырыпқа сай оқиғаны іріктеу;
- ✓ автордың идеясын анықтау;

- ✓ көркемдігі мен эстетикалық құндылығын саралау;
- ✓ әдеби эссе және әдеби сын талаптарын қайталау.

Қараңғыда алыстан жылтыраған не от, не шапақ көрінбеді; уілдеген жел үні ғана, жел кернеген желкеннің тысырлағаны ғана естіліп тұр. Кенет шалға өлген екенмін ғой деген ой келді. Екі қолын кеудесіне қойып еді, қолдарының жаны кеткен жоқ екен, саусақтарын бір ашып, бір жұмғанда, сыздап ауырғаны сезілді, бұл – тіршіліктің белгісі. Шал қайықтың артқы жақтауына сүйеніп еді, тақтай иығына батты, өзінің тірі екендігіне қарттың сонда ғана көңілі сенді.

«Жайын балықты соғып алар болсам, оқырмын деп серт қылған дұғаның бәрін оқуым керек, – деп ойлады шал. – Бірақ қазір дәрменім жоқ, тым қалжырап қалдым. Қапшықты алып, иығыма жамылайыншы».

Ол қисайып жатып, қайықты туралап жүздіре берді; Гавана шамдарының аспанға түскен шапағы қашан көрінер екен деп, қадағалап отырды. «Қолымда жайынның өлі жарты еті қалды, – деп ойлады, – жолым оңғарылып, тым құрығанда осыны үйге аман-есен жеткізермін. Жолымның бір оңғарылар кезі болды ғой!.. Жоқ, – деді шал өзіне, – жазығың бар, қайығың тым алысқа ұзап кеткен кезде, осы балық қармағыма қайдан ілініп еді деп ренжіген болатынсың».

– Жоқтан өзгені көкіме, шалым! – деді ол өз ойын өзі бөліп.

– Ұйықтап қалма, рульді бақ. Сенің де басыңа бақ қонар.

– Егер бір жерде сатылатын болса, өзіме аздап бақыт сатып алар едім, – деді шал.

«Неменеңе сатып алар ең? – деп өзіне және сауал берді. – Жоғалтқан гарпуның ма не сынған пышағыңа ма, әлде қырық тілім болған қолыңа ма? Кім білген! Теңізден балық аулауға шыққан сексен төрт күн бойында іздегенің бақыт болды, соны сатып алғың келді. Саған сол бақытты сата да жаздады ғой...»

Жә, жоқтан өзгені ойлаудың керегі не?! Адамға бақыт түрліше түрде келмек, оны танымай қалармын деймісің? Бақыттың қандай түрі болса да, таңдамай-ақ, аздап сатып алар едім, сұрағанын төлер ем. Гавана шамдарының аспанға түскен шапағы көрінсе екен көзіме, – деп те ойға берілді шал. – Қартым, сен өзің бар жақсылық басыма бірден орнай қалса дейсің-ау. Жоқ, дәл қазір тек Гавананың жарқыраған оттарын көрсем екен, өзге тілек тілемен».

Ол рульдің қасына жөнделіңкіреп отырғысы кеп қозғалып көріп еді, тұла бойы қақсап қоя берді, өзінің шынында да тірі екендігіне шалдың көзі енді ғана анық жетті.

Қала оттарының аспанға түскен шапағы оған түнгі сағат оның шамасында көрінді. Ай туып келе жатқан кездегідей, әуелі бозалаң сәуле білінді де, бірте-бірте айқындала берді. Шал осы көрінген жарықты бетке алып жүзіп келеді, енді Гольфстримге ілігуге аз-ақ қалдым деп ойлады.

«Өйтеуір жердің қарасы көрінді-ау, – деді ішінен. – Өрине, акулалар маған тағы да келіп соқтығар. Бірақ құр қол адам қараңғыда оларға не қайрат қыла алмақ?!».

Шалдың тұла бойы сырқырап шанышты, тілім-тілім қол-аяғының жарасына түнгі салқын жайсыз тиіп, ауырта түсті. «Мүмкін, енді акула кезіге де қоймас, айқасқа түспеспін, – деп те ойлады. – Тек айқасқа түспесем екен енді».

Бірақ түн ортасы шамасында акулалармен тағы да айқасты ол; бұл жолғы айқастан түк өңбесін білді де. Акулалар үйірімен кеп тиісіп еді, шал олардың қыр арқасындағы қанаттарының суды тілген ізін ғана, жыртқыштардың жайынға атылған кездегі қылаң еткен елесін ғана көрді. Акулалар қайықтың астыңғы жағынан кеп тістерін сақ еткізіп салып жіберіп, жайынды жұлқылағанда, қайық қалт-құлт етті. Шал дыбыс білінген тұсты жобалап, тоқпақпен төпелей берді, бір кезде қолынан тоқпағы да ұшып кетті.

Ол енді румпельді шығырынан жұлып алып, қос қолдап ұстап, жыртқыштарды оңды-солды соққылады. Акулалар қайықтың тұмсық жағына үймелесіп қалған екен; жайынға бірінен соң бірі ұмтылып, оның етін дал-дұл ғып жұлып жеп жатыр. Кейін қарай шегіне беріп, жеміне қайыра атылады.

Ақыр соңында бір акула жайынның дәл басына ұмтылып жүзіп барды, балықтың қауқиған басынан өзге дымы қалмағанын шал сонда білді. Жайынның тастай бас сүйегіне акуланың тісі кірші етіп қадалған мезетте шал оны дәл тұмсықтан румпельмен періп қалды.

Құлашты кере сермеп, тағы да екі-үш қайыра соғып жіберіп еді. Румпель сатыр-сұтыр етіп жарылып, омырылып сынып кетті де, шалдың қолында оның тек шолтиған сабы ғана қалды. Қарт енді сол саппен түйіп қалып еді, ағаш акуланың денесіне кірші ете қалды. Сап ағаштың сынық жағы үшкір екенін сезіп, акуланы тағы бір түйіп жіберді шал. Акула балықты тастай беріп, әрі қарай жылысып кетті. Үйірімен келіп тиіскен акуланың бұл ең соңғысы еді. Бұл да тайды, өйткені балықтың енді құр сүйегінен басқа, жейтіндей ештеңесі қалған жоқ еді.

Шал демін өрең алып отырды, аузына өзгеше бір дәм білінді. Балға ұқсас тәтті дәм. Шал бір сәт қорқып қалып еді, бірақ көңілі орнына тез түсті. Ол мұхитқа түкіріп тастады да:

– Галанос, асаңдар, жапырыла ұмтылыңдар! Адамды өлтірдік деп масайраңдар, – деді.

Қарт енді өзінің оңалмастай боп әбден жеңілгенін білді де, қайықтың арт жағындағы орнына жылжып барды; румпельдің қолындағы тұқылын рульдің кертесіне сұғып көріп еді, тура келді, енді осыны ілдәлда ғып, рульді ештеп басқаруға болатын секілді.

Шал иығына қапшығын жамылды да, қайықтың бағытын түзеді. Қайық енді жеңіл жүзді, шал да енді ештеңені сезбеді де. Оған енді бәрібір еді, тек қайығын жағаға тезірек жеткізе, жақсы жеткізе болғаны.

Түнде акулалар, бейне үстел үстінде қалған сарқытқа қомағайлана бас салған ашқарақша, балықтың қаңқасына таптап берді. Шал бұларға назар салған жоқ. Өзінің қайығынан басқа еш нәрседе жұмысы болмады оның.

Жайынның құр қаңқасы қалғаннан кейін қайықтың жеңілденіп, жүрісі шапшаңдай түскенін ғана сезіп келе жатты.

«Қайығым жап-жақсы, – деп ойлады, – тек румпельдің сынғаны болмаса, еш жеріне зақым түскен жоқ, бүтін. Ал румпельдің жаңасын орнатып алудың қиындығы жоқ».

Шал қайықтың жағаға таяп қалғанын сезді, теңіз жағалауындағы поселкелердің жылтыраған оттары көрінді. Қарт өзінің қай жерде келе жатқанын да білді, енді үйге жетудің еш қиындығы жоқ.

«Жел жарықтық дос қой бізге, – деді ішінен. – Дегенмен үнемі дос та емес-ау, – деп бір қойды. – Шалқар теңізде қастарымыз, достарымыз баршылық. Ал төсек бар ғой, соны айтамын. Төсекте жату деген ғажап нәрсе! Жеңіліске ұшырасаң, көңілің жай табады екен. Бұлай болатынын білмейтін ем... – деп ойланып қалды қарт. – Шалым, сені жеңген кім осы? – деді өзіне сауал беріп. – Ешкім де емес, – деп жауап қайырды. – Шығандап тым ұзап кеткенімнің кесірі».

Ол қайығымен кішкентай қойнауға кеп кіргенде, террасаның маңы қараңғы еді, шамдар сөнген; жұрттың бәрі ұйықтап қалған. Жел уілдеп, бұрынғысынан да күшейе түсті. Гавань төңірегі тып-тыныш; шал жартастың ығына таман таяла бергенде, қайығы қайырға тиіп, қайраңдап қалды. Оған жәрдемдесіп жіберетін ешкім жоқ, шал өзі тырбанып қайығын ілгері жылжытыңқырады да, сосын жерге түсіп, қайықтың бауын жартасқа іліктіріп байлады.

Кіндік діңгекті суырып алып, оған желкенді домалатып орады да, сыртынан жіппен буды. Содан соң діңгекті иығына салып, өрге қарай аяңдап еді, өзінің әбден қалжырап біткенін ол сонда ғана сезді. Бір сәт аялдап, жан-жағына қаранып еді, қайығының артқы жағында бұлғандаған жайынның алып құйрығына көзі түсті, жарқабақтанған ірі



толқын балықтың құйрығын жоғары серпіп, көтеріп-көтеріп тастайды; қайық жаққа көшедегі қолшам жарығы түсіп тұрғандықтан, балықтың тізілген омыртқасының ағараңдаған желісі де шалға көрінді, сүйір мүйіз тұмсығы қайқиған жайынның басы да қарауытып көзге шалынды.

Шал өрге қарай қайтадан қадам басты. Қырқаға шыға бере құлай кетіп, кіндік діңгекті иығына салған күйінде біраз жатты. Содан соң түрегелмек болып еді, қол-аяғынан әл кетіп, бойын жаза алмай қалды. Жолға көз жіберіп, осы қалпы едәуір отырды. Бір мысық жолды кесіп жүгіріп өтті, шал оның кеткен жағына біраз қарап отырды да, енді көзін сұлық жатқан жолға аударды.

Бір кезде ол иығындағы кіндік діңгекті жерге тастай беріп, орнынан түрегелді. Сонсоң діңгекті көтеріп иығына қайтадан салды да, жолмен жоғары өрлей берді. Өзінің лашығына жеткенше бес рет аялдап демалды.

Үйге кірген соң, кіндік діңгекті қабырғаға сүйеп қойды. Су құйылған құмыраны қараңғыда қармалап тауып алып, қанып ішті де, кереуетіне келіп жатты. Көрпешемен иығын бүркеп, арқасын, аяғын қымтады да, төсеніш ретінде жайылған газетке бетін басып, алақанын жайған күйі екі қолын созып жіберіп, ұйықтап кетті.

Ертеңіне шалдың серік баласы лашыққа кеп кіргенде, қарт ұйықтап жатыр еді. Жел өте күшейіп кеткендіктен, балықшылар бүгін теңізге шықпаған еді, ешкім оятпаған соң, бала ұйықтап қалған-ды, ұйқысы қанған соң, өзі оянып тұрып, күндегі дағдысынша таңертең шалдың лашығына соққан. Бала қарттың ақырын ғана дем алып жатқанын көрген соң, көңілі тыншып еді, бірақ шалдың тілім-тілім қолдарын көргенде, жылап жіберді. Қарияға кофе алып келу үшін лашықтан ептеп қана шықты да, асханаға бет алды, жеткенше жылап барды.

Шалдың қайығының маңына балықшылар жиылып қалған еді, қайыққа қосақталған ғаламат нәрсеге бәрі таңдана қарасады; біреуі шалбарының балағын түріп алып, су ішінде жайынның қаңқасын жіппен өлшеп жатыр.

Бала бұлардың қасына барған жоқ, өзі әлгінде ғана көріп кеткен болатын, «қайықты мен қарайлай тұрайын» деп бір балықшы оған уәде еткен-ді.

– Қарттың халі қалай екен? – деп дауыстады балаға бір балықшы.

– Ұйықтап жатыр, мазалауға болмайды, – деп жауап қатты бала. Өзінің ағыл-тегіл жылап келе жатқанын балықшылар көрсе көре берсін дегендей, көзінің жасын сүрткен де жоқ.

– Мынаның тұмсығынан құйрығына дейінгі ұзындығы он сегіз фут шықты, – деп дауыстады жайынды өлшеп жатқан балықшы.

– Бірде кем емес, – деді бала.

Ол террасаға енді де, бір құты кофе сұрады.

– Ыстық кофе беріңізші маған, сүті мен қанты молырақ болсын, – деді.

– Тағы да бірдеме алсаңшы.

– Керегі жоқ. Әуелі кофені ішсін, сосын не керек боларын өзім байқармын.

– Ой-пой, бұ не деген нән балық! – деді қожайын. – Мұндай нән балықты көрген емен. Айтпақшы, сен де кеше екі ірі балық ұстадың ғой.

– Адыра қалсын ол балықтар! – деп бала тағы да жылап жіберді.

– Бірдеңе жұтқың келе ме? – деп сұрады қожайын.

– Жоқ, – деді бала. – Ана балықшыларға айт, Сантьягоның мазасын алмасын. Мен қазір қайтып келем.

– Шалға қатты жаны ашып тұр дегейсің мені.

– Рақмет, – деді бала.

Ол бір құты ыстық кофені әкеліп, шалдың қасына барып отырды да, қария қашан оянғанша орнынан тапжылмады. Балаға қарт бір мезет ояна берген секілді көрініп еді, бірақ шал сәл ғана қозғалып, қалың ұйқыға қайта енді. Бала кофені ысыту үшін жолдың арғы бетіндегі көршілерге барып, қарызға біразырақ отын сұрап әкелді.

Бір кезде шал да оялды.

– Тұрма, жата бер, – деді оған бала. – Мә, іш мынаны! – Ол стақанға кофе құйып, шалға ұсынды.

– Акулалар маған бой бермеді, Маналин. Олар жеңді мені, – деді қарт.

– Дегенмен саған жайынның шамасы келген жоқ қой! Ол сені жеңе алмады ғой!

– Оны айтып қайтесің, болары болды.

– Педрико сенің қайығыңды, құрал-сайманыңды қарайлай тұрайын деген. Анау жайынның басын қайтесің?

– Оны Педрико алсын да, паршалап бұзып, ау құрғанда балыққа жем қылсын.

– Ал жайынның мүйіз тұмсығын не істейсің?

– Оны ескерткіш ретінде өзің ал, қаласаң.

– Мақұл, – деді бала. – Ал енді алдағы уақытта не істейтінімізді ақылдасалық.

– Мені іздеді ме?

– Әрине. Жағадағы күзетшілер де, ұшақтар да іздеді.

– Мұхит – ұлан-ғайыр да, қайық болса – құрттай ғана, көзге қайдан шалынсын, – деді шал.

Кешеден бергі сырласы теңіз ғана еді, енді қазір қасында ақылдасар адамы отырғаны жанын жадыратып жіберді. – Сені сағынып қалыппын, – деді қарт.

– Өзің ештеңе ұстай алдың ба?

– Өуелгі күні бір балық, келесі күні және бір балық, үшінші күні екі балық ұстадым.

– Бәрекелді!

– Енді бұдан былай балықты екеуіміз қайтадан бірігіп аулаймыз.

– Жоқ. Мен бақытсыз адаммын. Енді жолым болмайды.

– Жолым болмайды дегенді қой, – деді бала. – Мен сенің қолыңа бақыт құсын қондырамын.

– Менің қасыма ергеніңе ата-анаң не дер екен?

– Не десе, о десін. Кеше екі балық ұстадым. Мен әлі көп нәрсені үйренуім керек, сол үшін бұдан былай балықты сенімен бірігіп аулаймын, қасыңда боламын.

– Жақсы бір қарымды найза тауып алып, қолымнан тастамай алып жүруім керек екен. Оның үшкір ұшын «Фордтың» рессорынан жасауға болады. Қайрақшыға апарып, қырын қылпытып қайрап аламыз. Ұшы үшкір, қыры өткір болуға керек, суарып шындаудың қажеті жоқ, морт сынбауына жақсы болады. Пышағым екі бөлініп, сынып қалды.

– Мен саған жақсы пышақ тауып берем, рессорды да қырлап, ұштау қолымнан келеді. Мына азынаған жел неше күн соғар екен?

– Үш күн соғады. Бұдан да көпке созылып кетуі мүмкін.

– Ендеше оған дейін бүкіл істі реттеймін. Ал сен қолыңды емдей бер әзірше, – деді бала.

– Қолымды қалай емдеуді білемін ғой. Түнде аузыма бір түрлі бір жылымшы жаман дәм келген соң, түкіріп тастап ем, қолқам үзілгендей болды.

– Қолқанды да емде, – деді бала. – Төсегіңнен тұрма, жата бер, ата, саған қазір таза жейде әкеп берейін. Жейтін бірдеңе және ала келейін.

– Мен жоқ кезде шыққан газеттердің біреуін ала келші, – деп өтінді шал.

– Сенің тезірек сауығуың керек, өйткені мен сенен бір нәрсені үйренуге тиістімін. Сен маған талай нәрсені үйрете аласың да. Жарақатың жаныңа қатты батты ма?

– Қатты батты, – деді шал.

– Мен тамақ алып келейін, газетті де ала келейін. Сен демал, ата. Дәріханаға соғып, қолыңа жағатын бір дәрі де ала қайтайын.

– Педрикоға айт, жайынның басын өзі алсын, ұмытып кетпе.

– Ұмытпаймын.

Бала лашықтан шығып, ескі тастақ жолмен төмен ылдилап түсіп келе жатып, тағы да жылап алды...

Сол күні террасаға бір топ туристер келіп еді. Шығыстан соққан желдің екпінінен ақжалдана дөңбекшіген биік толқындарға қарап тұрған турист әйелдің бір нәрсеге көзі түсті; бұл – теңіздің қолтығына толқын айдап келген қоқыстың, босаған қалбырлар мен өлген медузалардың арасында бірге қалқып, су бетінде ағараңдап, тербетіліп жатқан алып жайынның қаңқасы еді.

– Бұл не нәрсе? – деп сұрады даяшыдан турист әйел, толқын ысырып бара жатқан қоқыстың арасында қалқыған алып балықтың шұбалған омыртқа сүйегін нұсқап.

– Tiburon, – акула, – деді даяшы. Ол болған жайды турист әйелге түгел айтып беруге оқталды.

– Акуланың сәнді иіле біткен мұндай сұлу құйрығы болатынын білмейтін ем, – деді турист әйел.

– Мен де білмейтін ем, – деді қасындағы серігі.

Жоғарыда, өзінің лашығында, шал қайтадан ұйықтап кеткен еді. Тағы да етпетінен жатыр, серік баласы қасында қарауылдап отыр. Шал түсінде арыстандарды көріп жатты.



Лашық – уақытша тұруға арналған шағын баспана.

Цент (ағылш. *cent*; лат. *centum* – жүз) – АҚШ-тың, Австралияның, Канаданың, Жаңа Зеландияның т.б. елдердің ұсақ монетасы, есеп-ақша өлшемі.

ОЙТАЛҚЫ

1. Үзіндіні оқып, мазмұнына сай тақырып қойыңдар.
2. Үзіндіні бөліктерге бөліп, әр бөлікте не айтылғанын қысқаша жеткізіңдер.
3. Үзіндідегі негізгі ойды танытатын тірек сөздерді белгілеңдер. Негізгі ой қай бөлікте деп ойлайсыңдар?
4. Жазушының осы повесть арқылы жеткізгісі келген ойын анықтаңдар.
5. Шығармаға композициялық талдау жасаңдар.
6. Өзіне онша сенімді болмаса да, акулалармен айқасқа бел байлағанынан шалдың қандай қасиеттері байқалады?
7. Үзіндіде серік баласы шалға қалай қамқорлық көрсетеді?
8. Егде Сантьяго мен жасөспірім Маналин арасындағы достық туралы пікірлерің қандай?
9. Автор қарт балықшының алып күшті бағындырғанын қандай деталь арқылы танытқан деп ойлайсың?

ОЙ БЕЙНЕЛЕУ

1. *1-жұл* – Сантьягоға, *2-жұл* Маналинге кесте толтырыңдар.

Үзінді атауы	Үзінді кейіпкерлері	Үзінді кейіпкерлері қандай?	Қандай жағымды қасиеттері ұнады?	Кейіпкерге ұқсағың келе ме?

2. Кестені пайдаланып, үзінділердегі жазушының айтар ойы мен өз ойыңды жеткіз.

Бөлімдер	Жазушының айтар ойы	Менің ойым	Тұжырым
1-бөлім			
2-бөлім			
3-бөлім			
4-бөлім			

3. Топпен бірге «Шал мен теңіз» повесі бойынша «Жазушы тілінің сөздігін» құрастырыңдар.

Тілдік ерекшеліктер	Үзіндіден мысалдар
Балықшы құрал-жабдықтарының атауы	
Балық атаулары	
Жергілікті тілдік ерекшеліктер	
Фразеологиялық-идиомалық тіркестер	

ОЙ ЗЕРДЕЛЕУ

- «Шал мен теңіз» повесіндегі оқиға шешімі оқырман ретінде сендерге қалай әсер етті? Ойларыңды талдап жазыңдар.
- «Шал мен теңіз» повесіне «...Алайда тұтас шығарманың логикалық монолог арқылы өрбіп, әлем әдебиетінен орын алуы – автордың философиялық, психологиялық ойларының жемісінен» (Р.Ж. Есбалаева) деген пікірді негізге ала отырып, сыни пікір жазыңдар.
- Әлем әдебиеті мен қазақ әдебиетіндегі, қазақ киносындағы үндес туындылардың ұқсастықтарын салыстырыңдар.

Өртүрлі жанрдағы туындылар		
Ә. Хемингуэйдің «Шал мен теңіз» повесі	Ермек Тұрсыновтың «Шал» фильмі	Ә. Кекілбаевтың «Шыңырау» повесі
Автор позициясы		
Сюжет ұқсастығы		
Тақырып ұқсастығы		
Автор ойын өз көзқарасыңа сүйене отырып, қалай дамытар едің?		

ОЙ ТҮЙІН

- Үш топқа бөлініп, балықшы кәсібі туралы топтық жұмыс орындаңдар.
I, II топ: Шығарманы оқи отырып, балықшы кәсібінің қызығы мен қиындығы туралы қандай ой түйдіңдер? Кестені толтырыңдар. Түйінді ойларыңды мақал-мәтел, нақыл сөздермен тұжырымдаңдар.

I топ	II топ
Балықшы кәсібінің қызығы неде?	Балықшы кәсібінің қиындығы неде?

III топ: Балықшы болу үшін адамда қандай қасиеттер болуы қажет деп ойлайсыңдар? «Ой картасын» сызып, дәлелдендер.

2. «Хемингуэйдің әлемдік әдебиетке әсері» тақырыбында сыни мақала жазыңдар.

Кері байланыс. «Үш минуттық эссе».

- 1) Бүгінгі оқығандарыңның ішінде ең маңыздысы не?
- 2) Қай сұрақ есінде қалды?
- 3) Сен үшін ең қиын, түсініксіз болған не?

«Әдебиеттегі сын-сарын» бөлімі бойынша қорытынды сұрақтар мен тапсырмалар

1-тапсырма. «Бауырлар» өлеңі бойынша төмендегі тапсырмаларды орындаңдар.

Автор көзқарасы: _____

Өлеңдегі эмоциялық мәні бар сөздер: _____

- Өлеңдегі «Туы да бір ішетін суы бірдің» деген тіркестің астарлы мәнін түсіндіріңдер.
- Өлеңде көтерілген мәселе қазір де маңызды ма?

2-тапсырма. «Бекторының қазынасы» әңгімесі бойынша «Егер ..., онда ..., өйткені ...» әдісімен кейіпкер туралы өзіндік ой-пікірлеріңді білдіріп, логикалық қорытынды жасаңдар.

«Егер мен _____ орнында болсам, онда мен

_____, өйткені _____

_____»

3-тапсырма. «Бекторының қазынасы» туындысының ерекшелігі неде деп ойлайсыңдар? 3 ерекшелігін жазыңдар.

- 1.
- 2.
- 3.

4-тапсырма. «Бекторының қазынасы» әңгімесіндегі оқиға шешімі оқырман ретінде сендерге қалай әсер етті? Ойларыңды талдап жазыңдар.

5-тапсырма. «Шал мен теңіз» повесі мені несімен қызықтырды?» деген сұраққа жазбаша жауап жазыңдар.

6-тапсырма. «Пирамида құру» (жеке – жұп – сынып) әдісімен «Шал мен теңіз» повесін уақыт пен кеңістік тұрғысынан талдаңдар.

1. Жұпқа бөлініп, повестегі уақыт пен кеңістік көрінісі туралы өздеріңнің идеяларың, ойларың, пайымдауларыңмен бөлісіңдер.

2. Төрт адамнан тұратын топқа бірігіп, повестегі уақыт пен кеңістік көрінісін талқылаңдар.

3. Бүкіл сынып болып уақыт пен кеңістік көріністерін тақтаға жазыңдар.

ГЛОССАРИЙ

АЛЛЕГОРИЯ (грекше *allegoria* – пернелеп айту), пернелеу – оқырманның санасына, қиялына ерекше әсер ететіндей образ жасаудың бейнелеуші құралы, көркемдік тәсіл.

ДАРАЛАУ – кейіпкердің жеке мінез ерекшелігі. Кейіпкердің өзіне ғана тән қимыл-әрекеті, сөйлеуі, киінуі, жүріп-тұруы.

ЖИНАҚТАУ – типтік бейне жасау үшін кейіпкер бойына заманына, кәсібіне, атқарып отырған қызметіне сай іс-әрекет, мінез ерекшеліктерін беру.

КӨРКЕМ АУДАРМА – әдеби шығарманың бір тілден екінші тілге аударылған нұсқасы, көркем әдеби шығармашылықтың бір саласы.

КӨРКЕМДІК ДЕТАЛЬ (*бөлшек, бедер-белгі*) – мағыналық, көркемдік мәні бар ұсақ ерекшелік, сөз болып отырған нәрсенің жекеленген сипат-белгілері.

КӨРКЕМ ҚИЯЛ – көркемдік ойлау ерекшелігі, суреткердің дүниеде, өмірде болатын, болуы мүмкін нәрселерді, жай-жағдайларды қиял арқылы елестету қабілеті, бейнелеп көрсету тәсілі.

КӨРКЕМДІК УАҚЫТ – шығармада суреттелетін және оқырманға көрінетін уақыт. Ол нақтылы уақытқа қарағанда, оқырманның қабылдауына байланысты әр қырлы болуы мүмкін. Көркем шығармадағы оқиғалардың байланысы және реттеліп берілген сюжет арқылы уақыт сипатталады.

КӨРКЕМ ШЫҒАРМАНЫҢ ЖАЗЫЛУ ТАРИХЫ. Кез келген көркем шығарма оның жазылу тарихымен байланысты. Ең алдымен, автордың шығарманы қашан, немен, қалай аяқтағанын анықтау қажет.

КӨРКЕМДІК ШЫНДЫҚ – өміршындығының жазушының ой-елегінен, шығармашылық көрігінен өтіп, қорытылып, әдеби шығармалардағы баяндалған, көркем суретке айналған қалпы. Көркемдік шындық – өмірдегі шындықты кең толғап түсіну, терең сезіну, ол жазушының өз ойы мен пікірін білдіруінен туады.

ЛИРИКАЛЫҚ КЕЙІПКЕР – поэзиялық шығармалардан көрінетін адамның тұлғалық бейнесі. Өлең-жырларда ақын көбіне өз атынан

сөйлейді. Басқа адамның бейнесін жасап, соның атынан айтуы кейде ғана кездеседі.

МӘҢГІЛІК БЕЙНЕЛЕР – белгілі бір заманда, қоғамдық ортада қалыптасқан мінез-ерекшелігі бар, сонымен бірге бойынан жалпы адамзатқа тән сипат-қасиеттер де айқын танылатын, типтік тұлға дәрежесіне көтерілген әдеби бейнелер. Бір халықтың әдебиеті көлемінде ғана қалмай, дүниежүзі мәдениетінде танымал бейнелер болады.

МОДЕРНИЗМ (латын тілінен алынған термин, *modernus*) – жаңа, қазіргі деген мағынаны білдіреді. Модернизм – ХХ ғасырдың басында пайда болған философиялық-эстетикалық ағым.

ПОЭЗИЯЛЫҚ ЛЕКСИКА – өлең жырларда, поэзия туындыларында қолданылатын сөз қоры, тіл байлығы. Бұл тұрғыда әр сөздің мағыналылығына, мәнділігіне және бейнелілігіне, сөз сұрыптау, іріктеу, таңдаулысын тану, шебер қиюластыру, сөз інжуін жарасымды қолдану шеберлігіне айрықша назар аударылады.

ПОЭМА – өмірде болған не болуға тиіс күрделі құбылыстар мен келелі оқиғаларды, алуан-алуан адам тағдыры мен заман шындығын көлемді, желілі, эпикалық не лирикалық сипатты өлеңмен суреттеу.

ПРОТОТИП – әдебиет шығармасындағы кейіпкердің бейнесін жасауға тірек, негіз болатын өмірде болған адам, яғни өмірде бар тұлға.

РОМАН-ЭПОПЕЯ (грек. *epopoeia* – тудыру, жазу) – эпостық шығарманың бір түрі; белгілі бір немесе бірнеше тарихи дәуірдің типтік оқиғаларын кең көлемде суреттейтін, бірнеше ұрпақ өкілдерінің іс-әрекеттерін ортақ идея мен бір тақырыптың арнасында, көркемдік тұтастықта баяндайтын поэзиялық не прозалық кесек туынды.

СИМВОЛ (грекше *symbolon* – нысана, бейне, белгі) – бейнелеу. Айтайын дегенін ашып айтпай, астарлап, басқа бір нәрсенің бейнесінде суреттеу.

СТИЛЬ – жазушының өмір шындығын танып-білу, сезіну қабілетін, бейнелеу шеберлігін, өзіндік суреткерлік тұлға-бітімін танытатын даралық өзгешелігі, жазу мәнері, қолтаңбасы.

СЮЖЕТ (франц. *sujet* – зат) – өзара жалғасқан оқиғалардың тізбегі, біртұтас желісі. Сюжеттің негізі – өмірлік тартыс, конфликт, кейіпкерлердің қарым-қатынасындағы қақтығыс.

ТАРИХИ ШЫНДЫҚ – өмір шындығының тарихи тақырыпқа арналған шығармадағы көркемдік көрінісі.

ТИПТЕНДІРУ – суреткердің іс жүзінде өмір шындығын өз дүниетанымы тұрғысынан белгілі бір уақыт пен кеңістікке, әлеуметтік орта мен дәуірге сай талғап-тануы, таңдап іріктеуі және жинақтауы, сол арқылы өзі жасап отырған көркем бейнені сомдауы, тұлғаландыруы, даралауы.

ТРИЛОГИЯ (грек тілінен *tri* – үш, *logos* – сөз) – мазмұн-мағынасы, сюжеті жағынан бір-бірімен тығыз байланыста, негізгі кейіпкерлері ортақ келетін, өзара жалғасқан, тұтас үш бөлімді туынды.

ШЕГІНІС – шығармадағы оқиға желісіне тікелей қатысы жоқ басқа бір жай-жағдайларды кенжелей кірістіріп айту. Көбінесе әңгіме желісін үзіп, кідіріс жасаған кезде бұдан бұрынырақ болған жай тілге тиек етілетіндіктен, бұл тәсіл «шегініс» деп аталады. Кейде «лирикалық шегініс» делінеді. Лирикалық шегіністе байқалып отырған жағдайға, суреттеліп отырған кейіпкерге автордың өз қатынасы, өз көңіл күйі айтылады.

ҰЛТТЫҚ МІНЕЗ – әдеби шығармадағы кейіпкердің ұлттық сипатымен ерекшеленген мінез-бітімі, оның белгілі бір халықтың өкілі екендігін танытатын психологиялық және ойлау, сөйлеу өзгешелігі.

ІШКІ МОНОЛОГ – кейіпкердің ішкі ойы, өзіне-өзі қарата айтылған арнауы. Көңіл күй сырын білдіретін, эмоциялық әсерді байқататын көркемдік құралдың бір түрі.

ЭКЗИСТЕНЦИАЛИЗМ (лат. *eksistentia* – өмір сүру) – ХХ ғасырдың бас кезінде пайда болған және болмысты субъект пен объектінің тікелей бөлінбес тұтастығы ретінде түсіндіруге тырысқан қазіргі заманғы философиядағы бағыт.

ЭССЕ – тұрақталған, қалыптасқан тұжырымдарға жаңа қырынан қарап, өзінше толғап әрі дағдыдан, әдеттен, көне соқпақтардан бөлек, тың болжамдар мен түйіндеулерге құрылатын философияның, эстетиканың, әдеби сынның, публицистиканың, көркем әдебиеттің жанры.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР

1. Абай. Энциклопедия. – Алматы: «Қазақ энциклопедиясының» Бас редакциясы, «Атамұра», 1995.
2. Арабша-қазақша түсіндірме сөздік. Қазақ тіліндегі араб сөздері. 1-том. / Оңдасынов Н.Д. – Алматы: «Білім», 2010. – 167 б.
3. *Әуезов М.* Абай жолы. Роман-эпопея. – Алматы: «Жазушы», 1990.
4. *Әуезов М.* Шығармаларының 50 томдық толық жинағы. – Алматы: «Ғылым» (1–11 т.), «Дәуір», «Жібек жолы» (12–50 т.), 1998–2011.
5. «Мұхтар Әуезов» энциклопедиясы. – Алматы: «Атамұра», 2011.
6. Әдебиеттану. Терминдер сөздігі (құраст. З. Ахметов, Т. Шаңбай). – Алматы: «Ана тілі», 1996.
7. *Әсемқұлов Т.* Бекторының қазынасы [Мәтін]: повесть / Т. Әсемқұлов // «Жұлдыз» журналы. – 2011. – № 8. – 3-16 б.
8. *Бітібаева Қ.* Әдебиетті тереңдетіп оқыту: ХІХ ғасырдың ІІ жартысы, ХХ ғасыр: Оқу құралы, бағдарлама: Х, ХІ сыныптар. – Алматы: БІ. Алтынсарин атындағы ҚР білім акад. Респ. баспа кабинеті, 2000. – 274 б.
9. *Бітібаева Қ. М.* Әуезов туындыларын мектепте оқыту: Өдістемелік құрал. – Алматы: «Мектеп», 2002. – 120 б.
10. *Бітібаева Қ.* Әдебиетті оқыту әдістемесі: Педагогикалық оқу орындарына арналған оқулық. – Алматы: «Рауан», 1997. – 288 б.
11. *Бітібаева Қ. М.* Әуезов шығармашылығын оқыту: Өдістемелік нұсқау. – Алматы, 1994. – 94 б.
12. Қазақстан: Ұлттық энциклопедия/Бас редактор Ө. Нысанбаев. – Алматы, 1998.
13. Қазақстан жазушылары: ХХ ғасыр. Анықтамалық. – «Ана тілі», Алматы: 2004. – 392 бет.
14. Қазақстан жазушылары. Анықтамалық/Құраст. Қамшыгер С., Жұмашева Қ. – Алматы: «Ан арыс», 2009. – 480 бет.
15. Қазақ әдеби тілінің сөздігі. Он бес томдық. 3-том. / Құраст. Сүйерқұлова Б., Жанұзақ Т., Жұбаева О. және т.б. – Алматы, 2011. – 744 б.
16. Қазақ әдеби тілінің сөздігі. Он бес томдық. 7-том. / Құраст. Момынова Б., Сүйерқұлова Б., Фазылжанова А. және т.б. – Алматы, 2011. – 752 б.
17. Қазақ әдеби тілінің сөздігі. Он бес томдық. 8-том. / Құраст. Күдерінова Қ., Жұбаева О., Жолшаева М. және т.б. – Алматы, 2011. – 744 б.
18. Қазақ әдебиеті. Энциклопедиялық анықтамалық. – Алматы: «Аруна Ltd.» ЖШС, 2010.
19. Қазақ дәстүрлі мәдениетінің энциклопедиялық сөздігі. – Алматы: «Сөздік-Словарь», 1997. – 368 б.

20. Қазақ тілінің кірме сөздер сөздігі / Құраст. Құрманбайұлы Ш., Исақова С., Мизамхан Б. және т.б. – Алматы: «Ұлттық аударма бюросы» қоғамдық қоры, 2019. – 596 б.
21. Мамырбекова Г. Қазақ тіліндегі араб, парсы сөздерінің түсіндірме сөздігі. – Алматы, 2017. – 658 б.
22. Молдағалиев Т. 14 томдық шығармалар жинағы. – Алматы: «Жазушы», 2004.
23. Қабдолов З. Таңдамалы шығармалар. II том. Сөз өнері. – Алматы: «Санат», 2003.
24. Майтанов Б. Қазақ романы және психологиялық талдау. – Алматы: «Санат», 1996.
25. Майтанов Б. Мұхтар Әуезов және ұлттық әдеби үрдістер. – Алматы: «Жібек жолы», 2009.
26. Тарихи тұлғалар. Танымдық-көпшілік басылым. Мектеп жасындағы оқушылар мен көпшілікке арналған. Құраст. Тоғысбаев Б., Сужикова А. – Алматы: «Алматыкітап», 2009.
27. Хемингуэй Э. Шал мен теңіз. Повестер/Аударғандар: Әбуталиев Н., Ғабдуллин Н. – Астана, 2002.
28. Эссе жазуға арналған 10 сабақ. Оқу-әдістемелік құрал/Дүсіпова Қ.С. – Алматы: «Таңбалы», 2017. – 36 б.
30. <https://kitap.kz/author/350>
31. <http://adebiportal.kz/kz/authors/view/3352>
32. <https://kitap.kz/books>
33. <https://sozdikqor.kz>
34. <https://bilimland.kz/ru>

МАЗМҰНЫ

Алғы сөз	3
ҒАСЫРЛЫҚ ТҮЫНДЫ	
Мұхтар Омарханұлы Әуезов	6
Абай жолы (бірінші кітап)	
Қайтқанда	9
Қайтқанда (жалғасы)	16
Жолда (жалғасы)	25
Өрде (жалғасы)	31
Қияда (жалғасы)	37
Абай жолы (екінші кітап)	
Тайғақта	42
Еңісте (жалғасы)	47
Оқапта (жалғасы)	57
Биікте (Татьянаның сахарадағы әні)	63
Абай жолы (үшінші кітап)	
Абай аға	73
Кек жолында (жалғасы)	82
Қарашығын (жалғасы)	86
Қарашығын (жалғасы)	93
Қақтығыста (жалғасы)	101
Қоршауда (жалғасы)	112
Абай жолы (төртінші кітап)	
Түн-түнекте	119
Қапада (жалғасы)	126
Қастықта (жалғасы)	134
Жұтта (жалғасы)	143
<i>«Ғасырлық туынды» бөлімі бойынша қорытынды</i> <i>сұрақтар мен тапсырмалар</i>	149
ӘДЕБИЕТТЕГІ СЫН-САРЫН	
Тұманбай Молдағалиев	152
Бауырлар (өлең)	154
Таласбек Әсемқұлов	159
Бекторының қазынасы	160
Қайырболды мен Бекторы	160
Қайырболды-Сағындық пен Бекторы	171
Эрнест Хемингуэй	183
Шал мен теңіз (повестен үзінді)	184
Шал мен теңіз (жалғасы)	191
Шал мен теңіз (жалғасы)	198
Шал мен теңіз (жалғасы)	206
<i>«Әдебиеттегі сын-сарын» бөлімі бойынша қорытынды сұрақтар</i> <i>мен тапсырмалар</i>	216
Глоссарий	218
Пайдаланылған әдебиеттер	221

Оқу басылымы
Ақтанова Айман Советқызы
Жүндібаева Арай Қанапияқызы
Нұрлыбаева Жанар Нұрахынқызы

ҚАЗАҚ ӨДЕБИЕТІ

Екі бөлімді

2-бөлім

Жалпы білім беретін мектептің қоғамдық-гуманитарлық
бағыттағы 11-сыныбына арналған оқулық

Редакторы *Р. Райбаева*
Суретшісі *А. Дүзелханов*
Көркемдеуші редакторы *А. Бекқожанова*
Техникалық редакторы *Ү. Рысалиева*
Корректоры *Е. Амангелді*
Компьютерде беттеген *Г. Тасыбаева*

ИБ № 065

Теруге 27.04.2019 берілді. Басуға 09.07.2020 қол қойылды. Пішімі 70x90 ¹/₁₆.

Шартты баспа табағы 16,38. Есептік баспа табағы 11,68.

Таралымы 6000 дана. № 5187 тапсырыс.

«Атамұра» корпорациясы» ЖШС, 050000, Алматы қаласы, Абылай хан даңғылы, 75.

Қазақстан Республикасы «Атамұра» корпорациясы»
ЖШС-нің Полиграфкомбинаты, 050002, Алматы қаласы, М. Мақатаев көшесі, 41.

